

**T. C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

Abdulmetin YALÇIN

**İLK ÜÇ TABAKADA YEMENLİ HADİSÇİLER
(Sahâbe – Tâbiûn – Etbâu't-Tâbiîn)**

YÜKSEK LİSANS

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Nihat YATKIN**

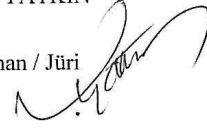
ERZURUM-2010

TEZ KABUL TUTANAĐI
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĐÜNE

Bu alışma, Temel İşlam Bilimleri Anabilim Dalının Hadis Bilim Dalında jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak Kabul edilmiştir.

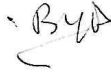
Doç.Dr. Nihat YATKIN

Danışman / Jüri

Prof. Dr. İbrahim BAYRAKTAR

Jüri

Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN

Jüri

Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir. ... / ... /

Prof.Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
Amaç, Kapsam ve Yöntem.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	3
1.TEMEL İSİM ve KAVRAMLAR	3
1.1. Arap İsmi	3
1.2. Kabile Kavramı ve Araplarda Kabile Yapısı.....	4
1.3. Arap Kültürü ve Sosyal Hayatında Nesebin Yeri, Önemi ve Pratik Yansımaları	11
1.4. Kahtân Şeceresi	16
1.5. İslâm Öncesi Arap İnançları	20
1.6. Güney Arabistan’ın İslâm Öncesi Tarihi.....	29
1.6.1. Ma’înîler	29
1.6.2. Katebânîler	30
1.6.3. Sebeîler	30
1.6.4. Himyerîler	31
1.7. Güney Arabistan’ın İslâm Sonrası Tarihi.....	36
1.8. “Yümn” Mastarının Semantik Tahlili ve Yemen İsmi	41
1.9. Kur’ân’da ve Hz. Peygamber’in Hadîslerinde Yemen.....	43
1.10. Yazı Kültürü Ve Hadislerin Yazılması	50
İKİNCİ BÖLÜM	73
2.SAHÂBÎ KAVRAMI VE YEMENLİ SAHÂBÎLERİN TESPİTİ	73
2.1. Sahâbî Kavramı	73
2.2. Sahâbîlerin Tabakaları.....	75
2.3. Yemenli Sahâbîler	78
2.4. Hadîs Rivâyet Eden Kahtânî Sahâbîler	79
2.4.1. 1000’den Fazla Hadîs Rivâyet Edenler (Muksirûn)	80

2.4.2. 100 ile 1000 Arası Hadîs Rivâyet Edenler.....	85
2.4.3. 50 ile 100 Arası Hadîs Rivâyet Edenler.....	89
2.4.4. 20 ile 50 Arası Hadîs Rivâyet Edenler.....	92
2.4.5. 10 ile 20 Arası Hadîs Rivâyet Edenler.....	94
2.4.6. 2 ile 10 Arası Hadîs Rivâyet Edenler.....	95
2.4.7. Tek Hadîs Rivâyet Edenler	103
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	112
3.TÂBÎÎ KAVRAMI VE HADÎS RİVÂYET EDEN KAHTÂNÎ TÂBÎÎLER.....	112
3.1. Tâbiî Kavramı.....	112
3.2. Muhadramlar	115
3.3. Tâbiîlerin Tabakaları	116
3.4. Hadîs Rivâyet Eden Kahtânî Tâbiîler.....	117
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	153
4. ETBÂU'T-TÂBÎÎ KAVRAMI ve HADÎS RİVÂYET EDEN KAHTÂNÎ ETBÂU'T-TÂBÎÎLER	153
4.1. Etbâu't-Tâbiî Kavramı	153
4.2. Hadîs Rivâyet Eden Kahtânî Etbâu't-Tâbiîler.....	153
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	190
KAYNAKÇA	193
ÖZGEÇMİŞ.....	205

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
İLK ÜÇ TABAKADA YEMENLİ HADİSÇİLER
(Sahâbe-Tâbiûn-Etbâu't-Tâbiîn)

Abdulmetin YALÇIN

Danışman: Doç. Dr. Nihat YATKIN

2010 – SAYFA: VII+204

Jüri : Doç. Dr. Nihat YATKIN
:Prof. Dr. İbrahim BAYRAKTAR
:Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN

Bu çalışmada öncelikle konunun amacı, kapsamı ve yöntemine dair özet bilgiler sunuldu.

Birinci bölümde, bu çalışmanın omurgasını teşkil eden temel ad ve kavramlarla ilgili açıklamalar yapılarak, Araplar'ın iki ana kolu olan Adnânîlerle Kahtânîler arasındaki temel farklar ortaya konulmaya çalışıldı.

İkinci bölümde, hadîs rivâyet eden Kahtânî sahâbîler tespit edilip, bu çalışmanın konusu açısından önemli görülenlerin özet biyografileri verildi.

Üçüncü bölümde, hadîs rivâyet eden Kahtânî tâbiîlerin bir kısmı tespit edilip, biyografileri, tesadüfî bir sıralamayla ve haklarındaki değerlendirmelerle birlikte sunuldu.

Dördüncü bölümde ise hadîs rivâyet eden Kahtânî etbâu't-tâbiîlerin bir kısmı tespit edilip, biyografileri, yine tesadüfî bir sıralamayla ve haklarındaki özet değerlendirmelerle birlikte sunuldu.

Nihayet, bu tespitlerden elde edilen bilgiler tarafsız bir değerlendirmeye tabi tutularak, söz konusu kişilerin İslâm kültür mirasının sonraki nesillere aktarımı demek olan hadîs rivâyeti noktasında hayati önem arz ettikleri sonucuna varıldı.

ABSTRACT
MASTER THESIS
THE YEMENITE NARRATORS IN THE FIRST THREE GENERATIONS
(The Intimate Loyal Friends of Mohammed- the Successors - the Successors
Onwards)

Abdulmetin YALÇIN

Supervisor: Assoc. Prof. Nihat YATKIN

2010 – PAGE: VII+204

Jury : Assoc. Prof. Nihat YATKIN
:Prof. Dr. İbrahim BAYRAKTAR
:Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN

In This study, It have firstly been presented the aim and extent and method and summary information about the subject.

In the first chapter basic concepts and nouns that is foundation of this work and basic differences of two main branches of Arab, Adnanis and Qahtanis have been explained.

In the second chapter, Qahtanis Sahabes narrating a hadith have been determined and presented their biographies that are significant.

In the third chapter, Qahtanis Tabiuns narrating a hadith have been determined as partial and presented their biographies with evaluations about them at random.

In the Fourth chapter, Qahtanis Atba al-Tabiuns narrating a hadith have been determined as partial and presented their biographies with summary evaluations about them at random.

Finally, information obtained from this determination has been subjected to an objective evaluation and it has been concluded that these persons have a vital means in narrating of ahadith meaning transferring of Islamic Cultural Heritage to the next generation.

ÖNSÖZ

Son ve mükemmel din olan İslâm dini, M. 7. asrın başlarında Mekke’de ortaya çıkıp yayılmaya başlamıştır. Bu dinin ilk müminleri ağırlıklı olarak Kuzey Arapları olmakla birlikte, ilerleyen zamanda oluşan İslâm mirasını tümüyle bunların bıraktığı söylenemez. Bu mirasın bu güne kadar ulaşmasında hiç kuşkusuz Arap olmayan birçok unsurun da katkısı olmuştur. Ancak biz bu çalışmamızda Arap olmayan unsurların değil, yine Arap olan ancak din, kültür ve medeniyet noktasında Kuzey Arapları’ndan farklılıkları bulunan Güney Araplarının katkısını araştıracağız.

Güney Arapları, İslâm öncesi dönemde Kuzey Arapları’nın din ve medeniyet bakımından tekâmülünde önemli bir rol oynamıştır. Risâletin sonlarına doğru kabileler halinde Müslüman olan Güney Arapları’nın İslâm mirasına katkıları ise araştırılmaya değer bir konudur. Biz bu çalışmamızda Güney Arapları’nın hadîs rivayetine katkılarını araştırmaya gayret ettik.

Çalışmamızda öncelikle Güney Arabistanlı kabilelerin ve bu kabilelerin kollarının isimlerini tespit ettik. Daha sonra Ricâl kitaplarından, bu kabilelere aidiyet ifade eden ism-i nisbeleri taşıyan ricali ve bunlar içerisinde de hadîs rivâyet etmiş olanları tespit etmeye çalıştık.

Takip ettiğimiz bu yol, bizce güvenilir olmakla birlikte bazı riskleri de içermektedir. Örneğin, biri güneyli bir kabileye, diğeri kuzeyli bir kabileye mensup olup da aynı ismi taşıyan “batn”lar mevcuttur. Dolayısıyla ism-i nisbesinden hareketle tespit ettiğimiz kişinin bu iki batn’dan hangisine mensup olduğu konusunda yanlışlığa düşmemiz ihtimal dâhilindedir. Bu ve buna benzer daha birçok zorluğun olmasına rağmen, elimizden geldiği kadarıyla en sağlıklı tespitlerde bulunmaya ve bunları aktarmaya gayret ettik.

Çalışmamız esnasında maddi ve manevi desteğini esirgemeyen değerli hocam Doç. Nihat YATKIN Bey’e teşekkürü bir borç bilirim.

KISALTMALAR

Age.	: Adı Geçen Eser
Agm.	: Adı Geçen Madde
Agmk.	: Adı Geçen Makale
ark.	: Arkadaşları
AÜİFD	: Atatürk / Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜİİFD	: Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: ibn (oğlu)
Bkz.	: Bakınız
bt.	: Bint (kızı)
byy.	: Basım Yeri Yok
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
EKEV	: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
FÜSBD	: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
H.	: Hicrî
HTD	: Hadis Tedkikleri Dergisi
Hz.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.	: Miladî
s.	: Sayfa
(s.a.s.)	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ss.	: Sayfalar
ŞİA	: Şamil İslâm Ansiklopedisi
TCKB	: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
tsz.	: Tarihsiz

thk.	: Tahkik eden
vb.	: ve Benzeri/Benzerleri
vd.	: ve Devamı, ve Diğerleri
vs.	: ve Sair

GİRİŞ

Burada öncelikle elimizdeki çalışmanın amacı, kapsamı ve yöntemine dair bir takım bilgiler verilip, ardından neseb ve kabile gibi, çalışmanın omurgasını oluşturan temel ad ve kavramlar hakkında açıklamalar yapılarak konuyla ilgili özet tarihi bilgiler verilecektir. Sahâbî, mevlâ vb. kavramlara ise ilgili bölümlerde, metin içerisinde veya dipnotlarla değinilecektir.

Amaç, Kapsam ve Yöntem

Araplar temelde Adnânî ve Kahtânî adlarıyla iki ana kola ayrılmışlar; Adnânîler Kuzey Arabistan'ı, Kahtânîler ise Güney Arabistan'ı yurt edinmişlerdir. Yerleştikleri coğrafyanın da etkisiyle farklı yapılarla sahip kültürler geliştirmiş olan bu iki kolun en temel farkları ise Adnânîler'in göçebe/bedevî, Kahtânîler'in ise yerleşik/hadarî bir kültür geliştirmiş olmalarıdır. Bu kültür farklılığı kendini şahıs isimlerinden kılık-kıyafete, ticaretten siyasete, savaştan sanata kadar bütün alanlarda hissettirmiştir. Benzer bir farklılığın, hadîslerin zabt, nakl ve anlaşılması noktasında da kendini gösterip göstermeyeceğinin tespiti, bu çalışmanın temel amacıdır.

Çalışmanın kapsamı, kaçınılmaz olarak belli zaman, mekân, şahıs ve faaliyetlerle sınırlı olacaktır. Çalışmanın kapsadığı zaman dilimi temel olarak İslâm'ın doğuş tarihi olan M. 610'dan Etbâu't-Tâbîn neslinin sonlarına tekabül eden M. 825-830'a kadar olan zaman dilimini içerecek, ancak istisnai durumlarda bu zaman diliminin dışına çıkılacaktır. Mekân, büyük ölçüde İslâm'ın doğup geliştiği yer olan Arap Yarımadası olacaktır fakat zaman zaman Asya içlerinden Kuzey Afrika'ya kadar muhtelif bölgelere taşması kaçınılmazdır. Araştırılması söz konusu olan şahıslar hemen hemen tümüyle Güney Arabistan kökenli kişiler olup, aynı kökenden olmasa da birkaç kuşak boyunca bu bölgede kalarak aynı kültür muhiti içerisinde değerlendirilen kişi ve gruplardan oluşacaktır. Araştırma konusu faaliyet ise bu kişilerin hadîs öğrenme ve öğretme faaliyetleriyle sınırlı olmakla birlikte, kişilerin, içerisinde buldukları ve bu faaliyetler esnasında tarafsızlıklarını etkilemeleri muhtemel bazı politik ve düşünsel hareketlere yer yer değinilecektir.

Konu deney, gözlem, anket vb. yöntemlerle bilgi edinmeye elverişli olmadığı için tezin materyalini tümüyle yazılı eserler oluşturacaktır. Bu araştırmada tarih, coğrafya, tabakat, ensâb ve ricâl eserleriyle, atlaslar, yüksek lisans ve doktora tezleri, ansiklopediler, hakemli dergiler vb. süreli yayınlar, buna ilaveten dijital kitaplar ve

internet siteleri bilgi kaynağı olarak kullanılacaktır. Araştırmada öncelikle tarih ve coğrafya kitaplarından faydalanarak Arap Yarımadası'nın, özelde de Yemen'in tarihi ve coğrafi konumu, ensâb kitaplarından Yemenli kabileler ve Ricâl kitaplarından da bu kabilelere mensup olan ilk üç tabaka hadîs râvileri (Sahâbe, Tâbi'ûn, Etbâu't-Tâbiîn) tespit edilip hadîs ilimleri ve edebiyatı içerisindeki rolleri belirlenmeye çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TEMEL İSİM ve KAVRAMLAR

1.1. Arap İsmi

Dilcilerin çeşitli izah tarzlarına rağmen “Arap” kelimesinin menşei karanlık olup¹ iştikakına dair muhtelif izahlar yapılmıştır. İbn Manzûr, Arap عرب adının cins isim olduğu kanaatindedir.² Bu ismin çoğulu الأعراب’dır fakat sonradan çöl sakinlerinin adı olmuştur. Bu anlamıyla الأعراب kelimesi tekil bir isim olup, çoğulu الأعراب şeklinde gelir.³ Bu kelimedenden ism-ü nisbe عربي ve اعرابي şeklinde yapıлып nisbesi yerleşik hayat süren Arap, güzel ve anlaşılır bir tarzda Arapça konuşan kimse⁴ vb. anlamlara; اعرابي nisbesi ise bedevî, köylü vs. anlamlara tekabül eder.⁵

Bu isim İbranice’de de bedevî, çöl sakinleri vb. anlamlar taşımakta; yer yer ırk anlamıyla da kullanılmaktadır. Örneğin, Tevrat’ta İşaya kitabında bedevî anlamında kullanılan kelime; Yeremya kitabında, Arap ırkı anlamında kullanılmıştır. Talmud’da da yine hem bedevî hem İsmâilî anlamıyla kullanılmıştır.⁶

Araplar yazılı kültürle nispeten geç tanıştıkları için, Arap adının anıldığı ilk yazılı belgeler, komşu medeniyetlere aittir. “*Arap kelimesi ilk defa Asur Kralı III. Salmanasar’ın Suriye’de hüküm sürmekte olan küçük devletlerin isyanından ve bunların bozguna uğratılmasından bahseden kitabesinde geçmektedir. Bu kitabede M. Ö. 853’te Hama’nın kuzeyindeki Karkar’da yapılan savaşı Gindibu Aribi 1000 deve vererek desteklemiştir. Bu tarihten itibaren M. Ö. VI. yüzyıla kadar Asur ve Bâbil kitabelerinde Aribi, Arabu ve Urbi adlarına sık sık rastlanır. Bu kitabelerde Aribi reislerinden alınan vergilerden ve Aribi ülkesine yapılan seferlerden söz edilir.*”⁷

Bu kelime Kur’ân’da عربي – عربيا formunda “Arapça” anlamında⁸ ve الأعراب formunda “bedevî” anlamında⁹ kullanılmıştır.

¹ Hakkı Dursun Yıldız, “Arap”, *DİA*, III, 272.

² Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr ve ark., Dâru'l-Maârif, Kahire, tsz., XXXIII, 2863.

³ Râğıb el-İsfehânî, *Müferdâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 2002, s. 556.

⁴ Nitekim bir hadîs-i şeriflerinde Hz. Peygamber’in بالبكر رضاها صمتها “Dul kadın, kararını açık ve anlaşılır bir dille söyler; bakirenin rızası ise susmasıdır.” Buyururken تعرب ifadesini kullanması buna güzel bir örnektir. Bkz., Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünenü İbn-i Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Nikâh, 11.

⁵ İbn Manzûr, *Age.*, XXXIII, 2864.

⁶ Abdülmelik b. Kurayb el-Asma’î, *Târîhu'l Arab Kable'l-İslâm*, thk. Muhammed Hasen Âl-ü Yâsîn, Matbaatu'l-Maârif, Bağdat, 1959, muhakkıkın takdimi kısmında.

⁷ Yıldız, *Agm.*, s. 272.

⁸ Yûsüf 12/2; er-Ra'd 13/37; en-Nahl 16/103; Ta-Ha 20/113; eş-Şu'ara 26/ 195; ez-Zümer 39/28; Fussilet 41/3, 44; eş-Şûrâ 42/7; ez-Zuhuf 43/3; el-Ahkâf 46/12.

⁹ et-et-Tevbe 9/90, 97-99, 101, 120; el-Ahzâb 33/20; el-Feth 48/11, 16; el-Hucurât 49/14.

1.2. Kabile Kavramı ve Araplarda Kabile Yapısı

Kabile kavramı, genellikle akrabalık ve görev bağıyla birbirine bağlı olup belli bir yurda yerleşmiş bir toplumsal grubu anlatır. Kabile üyeleri, siyasal özerklik duygusuyla birlikte, aile ekseninde gerçekleşen toplumsal uyumu paylaşırlar.¹⁰

Arapça'da "önüne almak, karşısına almak" anlamındaki "kabl" kökünden gelen kabîle, kafatasını oluşturan ve karşılıklı duran dört kemikten her birinin adıdır, insan topluluklarını meydana getiren alt kümeleri insan vücudunun bazı organlarına benzeterek adlandırma anlayışından hareketle, aynı atadan gelen ve birbirine kan bağıyla bağlı bulunan büyük insan topluluğuna bu isim verilmiştir.¹¹ Kabile kelimesi Kur'ân'da bir defa kullanılmıştır.¹² Sosyal yapıyı oluşturan grupların, büyüklükleri, sıralamaları ve örnekleri konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte kabilenin aşîreden büyük, şa'b'dan küçük olduğu anlaşılmaktadır. Karşıt anlamlar içeren kelimelerden olan şa'b, toplayıp bir araya getirmek; dağıtmak veya ıslah etmek; yapmak, bozmak ve ifsat etmek anlamlarına gelmektedir: Bu anlamda şa'b, "kabîle" denen parçaların birbirine bağlı ve ayrılmaz şekilde oluşturdukları bütün demektir. Diğer bir ifadeyle kabilelerin bir araya gelmesiyle şa'b oluşur. Bu itibarla büyük kabile olan şa'b; alt kabilelerden oluşan bir topluluk veya bu kabilelerin sonuçta vardıkları aynı soy anlamını taşımaktadır. Kabilenin diğer alt tabakalarından en yaygın olanları 'imâre, batn, fahz ve fasîle'dir. Bunu tam sırasına koyduğumuzda: toplumun Şa'b, Kabîle, 'Îmâre, Batn, Fahz ve Fasîle şeklinde altı tabakadan oluştuğu görülür.¹³ Örneğin, Ebû Tâlib'in evlat ve torunlarından ibaret olan Âl-i Ebî Tâlib bir fasîle idi. Âl-i Ebî Tâlib ve Âl-i Ebî Leheb gibi fasîleleri toplayan Benî Hâşim de bir fahz idi. Beni Hâşim ve Beni Ümeyye gibi fahzları içeren Beni Abdimenaf ise bir batn idi. Beni Abdimenaf ve Beni Mahzum gibi batınlardan meydana gelen Kurayş ise bir 'imare, Beni Kurayş ve Beni Kinâne gibi 'imarelerin toplamı da Mudar kabilesini

¹⁰ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akinhay - Derya Kömürçü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 372.

¹¹ Casım Avcı, - Recep Şentürk, "Kabile", *DİA*, XXIV, 30.

¹² el-Hucurât 49/13.

¹³ Selami Bakırcı, "Araplarda Kabile Yapısı", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, XI, (Kasım 2001 – Ocak 2002), ss. 2-3.

oluşturuyordu.¹⁴ Kur'ân'da şa'b¹⁵ ve kabilenin yanında aşîre¹⁶ ve fasîle¹⁷ kelimeleri de geçmektedir.

Kabile toplumunda kan bağı önemlidir, fakat bu hiçbir zaman toprağa olan bağlılığı dışlamamaktadır. Hemen hemen bütün yerleşik kabileler, sınırları belirli ortak topraklara sahiptir ve kan bağı kabilenin siyasî yapısını açıklamakta her zaman yeterli olmamaktadır. Ayrıca kabile içinde belli bir hukuk anlayışının ve gönüllü antlaşmaya dayalı ilişkilerin varlığı da ortaya çıkarılmıştır. Dolayısıyla coğrafyanın, millî kimliği belirleyici olması veya antlaşmaya dayalı gönüllü ilişki tarzının sosyal kurumların temelini oluşturması gibi kriterler, kabile ve modern toplumu ayırt etmede artık faydalı bulunmamaktadır. Kabile toplum düzenini şekil ve ölçek seviyesinde modern toplumla karşılaştırmak daha sağlıklı bir yaklaşımdır. Kabile milletle mukayese edildiğinde genellikle daha küçük hacimlidir, nisbeten kapalı bir sistem oluşturur ve etnik merkezlidir. Kabile içinde modern milletlerde olduğu gibi büyük çaplı bir ekonomik hayat ve ekonomik sınıflaşma gözlemlenmez. Töre, örf veya gelenek önemli olduğundan kültürel ve sosyal değişme nadiren ve çok yavaş olarak meydana çıkar. Ancak kabile toplumunun değişime tamamen kapalı olduğu da söylenemez.¹⁸

Modernleşen dünyada kabile bağlarının giderek zayıfladığı ve millî kimliğin güç kazandığı gözden kaçmamaktadır. Günümüzde kabile kimliği birçok bölgede millî kimlikle birlikte ve karmaşık bir ilişki içinde kullanılmaktadır. Millî kimliğin modernleşme sürecinde bazı bölgelerde kabile veya aşiret kimliğini tamamen ya da kısmen ortadan kaldırdığı yahut en azından önemini azalttığı gözlemlenebilir. Ancak kabile yapısını tamamen tarihe ait bir sosyal örgütlenme tarzı olarak görmek yanlış olur, çünkü günümüzde kabileler ve kabile kimliği, modern bir olgu olan millî devletler ve millî kimlikler yanında hâlâ varlığını sürdürmektedir.¹⁹

Arap kabileleri yerleşik veya göçebe hayat yaşamakta idiler.²⁰ Çöl ve vahalarda develeriyle birlikte konargöçer olarak çadırlarda yaşayanlara bedevî (ehlü'l-bâdiye, ehlü'l-veber); köy, kasaba ve şehirlerde kerpiçten yapılmış evlerde yerleşik hayat yaşayanlara da hadarî (ehlü'l-meder) denilmekteydi. Her kabilenin yaşadığı,

¹⁴ M. Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1997, s. 110.

¹⁵ el-Hucurât 49/13.

¹⁶ et-et-Tevbe 9/24; eş-Şu'arâ 26/214; el-Mücadele 58/22.

¹⁷ el-Me'âric 70/13.

¹⁸ Avcı – Şentürk, Agm., s. 30.

¹⁹ Avcı – Şentürk, Agm., s. 30.

²⁰ Veliyyüddin Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yayınları, İstanbul, 1997, I, 379-389.

konakladığı veya mülk edindiği bir toprağı vardı; “menzil” yahut “büyütü’l-kabîle, büyütü’l-aşîre” adı verilen bu yerlerden başkalarının izinsiz geçmesine ya da buralara yerleşmesine müsaade edilmezdi. Sınırlar genellikle vadi, tepe ve kum tepecikleri gibi şeylerle belirlendiğinden kabileler arasında anlaşmazlıklar ve çatışmalar çıkar, savaş, kuraklık, daha iyi otlak arama gibi sebeplerle de sık sık yer değiştirilirdi. Özel toprak mülkiyeti tanınmaz, otlaklar ve su kaynakları kabile için hayatî öneme sahip olduğundan ortak mal sayılırdı. Kabilelerin önemli gelir kaynaklarından biri, diğer kabilelere karşı düzenlenen yağma ve baskınlardan elde edilen ganimetlerdi.²¹

Kabilenin büyük, küçük, kuvvetli veya zayıf oluşu mensuplarının sayısına, nüfuûzuna ve mal varlığına göre belirlenmekteydi. Bu sebeple kabileler arasında yardımlaşma, dayanışma ve himaye amacıyla “hilf” adı verilen antlaşmalar yapılmakta, ittifaklar kurulmaktaydı. Savunma amacına yönelik olan hilf için ilgili kabile mensupları bir araya gelir ve törenle yemin ederlerdi. Yeminleşen kabileler artık bir tek kabile gibi olur ve birine yapılacak saldırı diğerine de yapılmış sayılır, herhangi birinin üçüncü tarafa verdiği eman da kabul edilirdi.²² Bu anlaşmaların bir kısmı, Mekke dâhilinde bütün kabileler arasında hür, köle, kadın, erkek, şerefli veya sıradan birisi, kim olursa olsun kimseye haksızlık yapılmayacağına, herhangi bir haksızlığa uğradığında hakkını, gasp edenden alıncaya kadar, haksızlığa uğrayanın yanında olacaklarına ve bu haksızlığı ortadan kaldırmaya kadar çaba sarf edeceklerine veya en azından bu gayreti gösterdikleri imajını vereceklerine yemin ederek yapmış oldukları bir tür hak arama paktıdır.²³ İslâmî dönemde mezâlim müessesine de örneklik edecek olan bu anlaşmalara, en dikkat çekici bir örnek olarak “Hilfu’l-Fudûl” anlaşması zikredilebilir. *“Umre yapmak için Yemen’den Mekke’ye gelen ve zulme uğrayan bir adamın şikâyeti üzerine, Mekke ileri gelenleri Abdullah b. Cüd’an’ın evinde bu neviden haksızlıkları bertaraf etmek için bir toplantı yaparlar. Bu toplantıda, o sırada henüz 25 yaşında bulunan Hz. Muhammed de vardır. Haksızlıkları önlemek gayesiyle yapılan bu toplantıya “Hilfu’l-Fudûl” adı verilmektedir. Maverdi, fâzıl ve iyi insanların yemini manasına gelen hilfu’l-fudûl’a dayanarak onun Câhiliyye dönemindeki bir çeşit mezalim olduğuna kanidir.”*²⁴

Kabile başkanı olarak tanınan kişilere şeyh, reis veya seyyid denilmekteydi.

²¹ Avcı – Şentürk, Agm., s. 30.

²² Avcı – Şentürk, Agm., s. 31.

²³ Bakırcı, Agmk., s. 6.

²⁴ Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 136.

Şeyhlerin fazla bir imtiyazı bulunmadığı halde görev ve sorumlulukları ağırdı. Kabile mensupları üzerinde mutlak bir otoriteye sahip değillerdi²⁵ ve önemli konuları kabileyi meydana getiren ailelerin büyüklerinden oluşan mecliste tartışmak zorundaydılar; bu bakımdan emretmekten çok hakemlik yaparlardı.²⁶

Kuralların ve geleneklerin dışına çıkan ve kabilenin şerefine leke sürenler cezalandırılır, aile ve kabilesiyle bağları koparılırdı. “Hal” denilen bu büyük ceza kişinin başka bir kabile, aile veya şahıs tarafından himaye altına alınmasına kadar sürerdi. “Halî, tarîd, laîn” gibi isimler verilen cezalı kişilerin o kabile mensubu olmaktan kaynaklanan hak ve görevleri sona erer, onların bu durumları hac ve panayır mevsimlerinde açıkça ilân edilirdi.²⁷

Şairlerin kabiledede önemli bir yeri bulunmaktaydı. Bir kabileden şair çıktığı zaman bayram ve düğünlerdeki gibi şenlik düzenlenir, ziyafet verilirdi. Çünkü manevî değerlerin koruyucusu olan büyük şairler yetiştirmek kabileler için gurur ve şerefti. Bizzat reisin şair olması ise kabile için çok büyük bir bahtiyarlıktı; meselâ Tağlib kabilesinden Cüşem kolunun reisi Amr b. Külsûm aynı zamanda muallaka şairlerindendi. Her kabilenin sanatkârlarının şiirlerini (eş’âr), neseplerine dair bilgileri (ensâb), destanları (emsâl), övündükleri hasletleri (mefahir) ve hâtıraları, önemli hadiseleri (ahbâr) yazdıkları bir ana kitabı (divan) vardı.²⁸

Câhiliyye döneminde Araplar’ın dini yaşantısı temelde putperestlik üzerine kuruludur. Putperestliği, onsuz düşünilemeyecek ve anlamayacak ölçüde içselleştirmişlerdir. O kadar ki, hiçbir şey bulamadıkları zaman herhangi bir taşı, bir kayayı, bir ağacı put edinip ona saygı göstermekte ve ibadet edebilmektedirler. Bunun yanı sıra atalara ve kahramanlara tapma, belirli ağaçlara ya da taşlara tapma, heykellere tapma, yıldızlara ve cinlere tapma ile bunlara ait dini tören ve gelenekler bu toplumun dini yaşantısını oluşturmaktadır. Arapların bu inanç ve geleneklerini, ilişki içerisinde oldukları diğer milletlerden ve toplumlardan aldıkları söylenebilir. Özellikle Güney Arabistan toplumlarının etkisi altında kaldıkları görülür.²⁹ Her kabilenin bir putu vardı.

²⁵ İbn Haldun, *Age.*, I, 380.

²⁶ Avcı – Şentürk, *Agm.*, s. 31.

²⁷ Avcı – Şentürk, *Agm.*, s. 31.

²⁸ Avcı – Şentürk, *Agm.*, s. 31; Ahmet Önkâl, “Araplarda Ensâb İlmi ve İslam Tarihi Açısından Önemi”, *SÜİFD*, III, Konya, (1990), ss. 118-120.

²⁹ Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, *Putlar Kitabı*, Fecr Yayınevi, Ankara, 2005, s.10.

Onun dışında da Lât,³⁰ Menât, Uzzâ³¹ gibi ortak putlara sahiptiler. Ayrıca aya ve güneşe de tapıyorlardı. Arabistan yarımadasının birçok bölgesinde çeşitli tapınaklar inşa edilmişti; bunlara “beyt”, kübik olanlarına da “kâbe” deniliyordu. En büyük ortak tapınak ise çok sayıda putun muhafaza edildiği Mekke’deki Kâbe idi. Araplar arasında Hz. İbrahim’in dinine tâbi Hanîfler’in yanı sıra Lahmîler, Gassânîler ve Tenûh gibi bazı hanedan ve kabileler de tamamen veya kısmen Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi.³²

Araplar temelde iki ana kola ayrılmakta, diğer bir ifadeyle iki ataya dayanmaktadır. Arap yarımadasının güneyinde Kahtânîler, kuzeyinde ise Adnânîler yerleşmişlerdir. Her iki bölgede yaşayan Araplar belirli bölgelerde sosyal guruplar oluşturarak hayatlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Kabile, gerek güneyde gerekse kuzeyde sosyal, siyasî ve hatta geçim kaynağı olan sanat bakımından toplumsal yapının temelini oluşturmaktaydı. Güneyde görülen istikrar, coğrafi özellikler ve verimli topraklar yanında buralarda sosyal, siyasî, iktisadî ve medeniyet yönünden gelişmiş Ma’în, Sebe’, ve Himyer gibi eski devletlerin bıraktıkları kalıntılara dayanmaktaydı. Güneydeki bu özellikler yanında kuzeyde ise istikrarsızlık hâkimdi. Buralarda bedevîlik hayatının derin izleri bulunmaktaydı. Bunun yanında kuzeyde de Mekke, Medîne ve Tâif gibi istikrara sahip pek çok yerleşim merkezleri mevcuttu. Ayrıca güneyde bulunan organize bir devlet teşekkülünün kuzey Araplarında bulunmaması, toplumun bir kargaşa ve anarşi içerisinde yaşadığı anlamına gelmez. Görüldüğü gibi devletin yapması gereken görevlerin bir kısmını bunların arasından “kabile” denen bir birlik üstlenmiştir. Toplumun idaresi kabile esasına dayandığından, kabilenin emniyeti, savunma veya taarruz hareketleri, sosyal ve siyasî durumları, ferdin kabileye karşı olan görevleri veya kabilenin bireye karşı sorumluluğu gibi bütün işler belirli kurallar çerçevesinde yürütülüyordu.³³ Görülüyor ki, Hicaz ve Necd Arapları İslâm’dan önce toplumsallık açısından en ilkel bir halde bulunuyorlardı. Kureyş ve Beni Sakif dışındakiler göçebe bir durumda, genellikle Necd, Hicaz, Irak, Tihame taraflarında dolaşıyorlardı. M. VI. Asra doğru Adnânîler’in oluşturdukları kabilevi toplulukların en önemlileri İyad,

³⁰ Kahramanlara ve atalara tapınma örneği, Bkz., İbn el- Kelbî, Age., s. 10, 25-26.

³¹ Ağaca tapınma örneği, Bkz., İbn el-Kelbî, Age., s. 10, 26-35.

³² Avcı – Şentürk, Agm., s. 31.

³³ Bakırcı, Agmk., s. 2.

Rebî'a, Kudâ'a³⁴ ve Mudar kabileleri idiler. İyad kabilesi Tihame'den göçtüktan sonra Irak'a giderek İslâm döneminde inşa edilen Kûfe (sevâdü'l-Kûfe) yöresine yerleşmişlerdir.³⁵ Fakat daha sonra İran hükümdarlarından Hüsrev Nüşirvan tarafından Irak'tan çıkarıldıklarından geri kalanların bir kısmı Tikrit ve bir kısmı da Musul çevresine dağılmışlardır. Rebia kabilesi Irak yöresine yerleşmişti. Dabia, Esed, Anzum, Cedile, Nemr, Tağlib, Bekr Vâil, Hanife... kabileleri Rebia batınlarından idiler. Bunlardan Hanife kabilesi Resulullah'ın son dönemlerinde nübvvet iddasıyla ortaya çıkan Müseylemetü'l-Kezzab ile birçok Harici yetiştirdiği gibi, Beni Tağlib'den de yine birçok Harici ile Abbasiler'in gerileme döneminde bir hükümet kuran Hamdaniler doğmuştur. Mudar kabilesi Hicaz'daki diğer Adnani kabilelerinden daha kalabalık ve daha güçlü bir kabile idi. İslâm döneminde şöhret kazanan Beni Kays, Beni Hüzeyl, Beni Kinane, Beni Esed, Beni Zübyan, Beni Sakif, Beni Hevazin, Beni Süleym, Beni Amir, Beni Behdile ve Beni Kilab... Mudar kabilesinin alt kollarıdır. Bunlardan her birinin kendine özgü resmi mühürleri mevcuttu. Develere demir ile kazınan bu damgalara "meysen" denilirdi.³⁶

Güney Arabistan'da Yemen ve Hadramevt bölgelerindeki Araplar'a yani Kahtânîler'e gelince, henüz bir millet oluşturmamışlardı. Buralardaki kabileler, kendi bilinçlerine daha fazla sahip ve birleşmeye eğilimli bulunuyorlardı. Fakat henüz birbirine bağlı bir millet seviyesine ulaşamamışlardır. Sosyolojide dağınık millet denilen şekilde bulunuyorlardı. Bunlar Me'reb, Zafar, San'a gibi merkezler oluşturmuş, bu yapı kabilelerin bir araya gelmesiyle gerçek bir krallık şeklini almıştı. Bu krallıklarda ortaçağ Avrupasındaki derebeyliklere benzer Mahfedler ve Mihlaflar bulunuyordu. Mahfedler yani yurtlar bir veya birkaç sarayı (Şato) ihtiva ediyordu ki, Yemen'in dışında birtek Hire'de benzerleri görülmektedir.³⁷ Bu Mahfedler Ortaçağda Avrupa'daki baronların, kontların şatolarına benziyordu. Bunlardan San'a'daki Kasr-ı Ğamdân³⁸ ile Kasr-ı Nait, Telfen'deki Kasr-ı Ride, Me'reb ile San'a arasındaki Kasr-ı Sarvah,

³⁴ Kudâ'a kabilesinin Adnân soyundan mı yoksa Kahtân soyundan mı geldiği tartışmalıdır. Biz, incelediğimiz kaynaklardan, Kudâ'a'nın Kahtân'a nispetinin daha sağlıklı olacağı kanaatini edindik. Nitekim Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde yayımlanan Arap şeceresinde de bu kabile Kahtân'a nispet edilmiştir. Bkz., *DİA*, III, 324; ayrıca Bkz., Casim Avcı, "Kudâa", *DİA*, XXVI, 308-309.

³⁵ İyad'ın göç serüveni için Bkz., Abdullah b. Abdilaziz Ebu Ubeyd el-Bekrî, *Câhiliye Arapları*, Çev. Levent Öztürk, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, ss. 91-100.

³⁶ Günaltay, *Age*, ss. 111-112.

³⁷ Sa'd Zeğlül Abdülhamid, *fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1975, s. 393.

³⁸ Kasr-ı Ğamdân hakkında geniş bilgi için Bkz., Abdülhamid, *Age*, ss. 377-380.

Zafâr'daki Kasr-ı Reydan,³⁹ Meder'deki Kasr-ı Meşab ve Kasr-ı Amir'in kalıntıları hâlâ mevcuttur. Me'rib'de de ay tanrısına ait bir saray-tapınak bulunduğu ve bunun kalıntılarının, temelleri üzerine bina edildiği bir mescidde kullanıldığı rivâyet edilmiştir.⁴⁰ Mahfedlerin sahibi olan emirlere "ezva" deniliyordu. Mihlaflar da bir veya birkaç mahfedden oluşuyordu. Mihlafların sahipleri "ekyal" ünvanıyla anılmaktaydı. Ekyal, ezva'dan daha büyüktü. Fakat her iki sınıf da iç işlerinde bağımsız bulunuyor, dış ilişkilerinde ise Himyer hükümdarlarına bağlı idiler. Ekyal ve ezva' ile merkezi hükûmetin başındaki tûbba' arasındaki ilişki Ortaçağ Avrupasındaki derebeylerle krallar arasındaki ilişkiye benzemektedir. İslâm'ın ortaya çıktığı dönemlerde Kahtaniler'in en ünlü kabileleri: Himyer, Kehlan, Ezd, Ğassan, Mazin, Evs, Hazrec, Huzaa, Becile, Has'am, Hemdan, Tay, Lahm, Kinde ve Eş'ar kabileleri idiler.⁴¹

İslâm dini kabile asabiyetine dayalı üstünlük iddialarını yasaklamakla birlikte insanların kendi neseplerini ve mensubu buldukları kabilelerle ilgili hususları bilmelerini normal karşılamış, kabile yapısı sosyal bir gerçeklik olarak görülmüştür. Bu durum aynı zamanda evlilik, miras, diyet ve âkıyle ilgili uygulamalar gibi hususlar açısından da zorunluluk arz etmekteydi. Bununla birlikte kabilecilik tamamen kaybolmamış, zaman zaman özellikle siyasî meselelerde kendini hissettirmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra baş gösteren ridde hareketleri, hilâfetin Kureyş'e ait olduğu iddiası,⁴² devlet nimetlerinden faydalanmayı düşünen Emevî kabilesine mensup Hz. Osman'ın akrabası bazı âmil ve valilerin onun şehid edilmesiyle sonuçlanan olumsuz faaliyetleri, Muâviye b. Ebi Süfyân'ın Hz. Osman'ın intikamını almak üzere ortaya çıkıp nesebe dayalı siyasî mücadeleleri başlatması,⁴³ bunun bir neticesi olarak Şuûbiyye hareketinin doğması⁴⁴ ve toplumun Kuzeyli-Güneyli, Mudarî-Yemenî ya da Emevî-Hâşimî şeklinde bölünmesiyle Emevîler'in yıkılışı, iktidar mücadeleleri sırasında bazı Arap kabilelerinin şan ve şereflerini izhar etmek maksadıyla hadîs

³⁹ Abdülhamid, Age., s. 380.

⁴⁰ Abdülhamid, Age., ss. 382-384.

⁴¹ Günaltay, Age, ss. 112-113.

⁴² Bkz., Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşiliği: İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2005, ss. 53-87; İlyas Canikli, *Siyasetin Kurucusu Olarak Hadis*, Medrese Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 45-147.

⁴³ Apak, Hz. Muaviye'nin, bu hareketinin aslında politik olduğunu, ancak Muaviye'nin buna hukûkî bir kılıf aradığını ve bunu da İslam hukukuna göre değil Cahiliye hukukuna göre icra ettiğini örneklerle ortaya koymuştur. Bkz., Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Kitabevi, İstanbul, 2004, ss. 157-158.

⁴⁴ Sadık Cihan, "Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti", *AÜİFD*, VI, (1986), ss. 53-62.

uydurma cihetine gitmeleri⁴⁵ ve Abbâsîler'in iktidar mücadelesinde,⁴⁶ daha sonra da birçok İslâm devletinde kabile merkezli ayaklanmaların sık sık yaşanmış olması bunun en çarpıcı örnekleri arasındadır.⁴⁷

1.3. Arap Kültürü ve Sosyal Hayatında Nesebin Yeri, Önemi ve Pratik

Yansımaları

Bu çalışmada en çok istifade edilecek kaynakların başında ensâb ve Ricâl kitapları gelmektedir. Ricâl/biyografi kitaplarında hemen hemen her ismin sonunda bir ism-ü nisbe⁴⁸ bulunmakta ve bu nisbeler de şahısların soy kütüğünü çıkarmada son derece yardımcı olmaktadır.

Ensâb “soy” anlamına gelen neseb⁴⁹ kelimesinin çoğulu olup, Arap literatüründe kabilelerin soyunu inceleyen ilim dalı için kullanılan bir terimdir. Neseb uzmanları nessâb veya nessâbe olarak adlandırılırlar. Hz. Peygamber döneminde Arap ensâbını en iyi bilen kişiler için, diğer terimlere ilaveten “allame” terimi de kullanılırdı.⁵⁰ Bir görüşe göre yalnız baba tarafından, diğer bir görüşe göre hem anne hem baba tarafından olan akrabalık bağına neseb denilir. Neseb, nisbe ve nüsbe kelimeleri bir kabileye veya bir beldeye mensup olmayı ifade ettiği gibi ülke, meslek, sanat, mezheb ve tarikat gibi hususlarla da ilgili olabilir.⁵¹ Kabilelere hilf,⁵² civâr⁵³ veya velâ⁵⁴ yoluyla katılımların ve daha farklı türlerde nispetlerin olduğu da görülmektedir⁵⁵ fakat bu çalışmada bu kabil nispetler esas alınmayacaktır. Örneğin “falancaların mevlâsı falan” şeklindeki nisbeler

⁴⁵ Sadık Cihan, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, Etüt Yayınları, Samsun, 1997, ss. 186-189.

⁴⁶ Abbasiler dönemi boyunca en çok süreklilik gösteren isyanlar hiç kuşkusuz Ehl-i Beyt isyanlarıdır. İslam dünyasının bugününü bile etkileyen ve çok ciddi can kayıplarının yaşandığı bu isyanlar için Bkz., Ali İpek, *Abbasiler Döneminde Âl-i Beyt – Hilâfet İlişkileri*, EKEV Yayınları, Erzurum, 2002; İrk ve buna bağlı mezheb karakterli diğer isyanlar için Bkz., Zorlu, Cem, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.

⁴⁷ Avcı – Şentürk, Agm., s. 31.

⁴⁸ M. Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 489-490.

⁴⁹ Hayreddin Karaman, *Anahatlarıyla İslam Hukuku*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 281.

⁵⁰ Muhammed Abdülhayy el-Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, Çev. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003, II, 298.

⁵¹ Mustafa Fayda, “Ensâb”, *DİA*, XI, 244; Çörtü, Age., s. 489.

⁵² Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 108.

⁵³ Câhiliyye ve İslâm dönemlerinde Araplar arasında yaygın olan bir himaye kurumu; eman, ahd. Bkz., Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensâr Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 78.

⁵⁴ Akid veya el (köle azadı kabilinden yapılan iyilik) yoluyla elde edilen, irse sebep olmaya elverişli hükmî bir yakınlık. Bkz., Erdoğan, Age., s. 602; Velâ kavramı, türleri, cahiliyye ve İslam dönemlerindeki pratikleri vb. ile ilgili olarak detaylı bilgi için Bkz., Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Dönemlerinde Arap-Mevâlî İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 17-45.

⁵⁵ Buna dair bir fikir edinmek amacıyla Kıbtî nisbesine bakılabilir. Kıbtî nisbesi hem Mısır ahalisini hem Himyer'in bir batını hem de Kıbtî diye adlandırılan bir atı ifade eder. Bu türde atlara binenler için de Kıbtî nisbesi kullanılmıştır. Bkz., İzzüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed İbn el-Esrî el-Cezerî, *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*, thk. Abdülâtilif Hasen Abdurrahman, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, II, 197.

dikkate alınmayacaktır. Çünkü bunun zaman zaman ciddi yanılgılara yol açabileceğine dair birçok örnek bulunmaktadır. Bu meyanda şu bariz örnek zikredilebilir. Türk olduğu üzerinde değilse de Arap olmadığı üzerinde İslâm dünyasının önemli bir kısmının, hatta neredeyse tümünün ittifak ettiği Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin Târîhü'l-Kebîr adlı Ricâl / biyografi eserinin Beyrut 2001 baskısının önsözünde, eserin tahkikini yapan Abdulkadir Ahmed 'Ata'nın, İmam Buhârî için: “*o Araptır, Cu'fî'dir*” ifadesini kullandığını görüyoruz.⁵⁶ Hiç kuşkusuz 'Ata, imamın Araplığı iddiasını, isminin sonundaki Cu'fî nisbesine dayandırmaktadır. Ancak Buhârî için Türkoğlu Türk'tür diyen Mücteba Uğur'un “İmam Buhârî” adlı eserinde şu bilgiye rastlıyoruz: “... *O devirlerin âdeti olarak bir kimse birisinin aracılığı ile Müslüman olduğu takdirde ona nispet edilerek anılmıştır. Buhârî'nin büyük dedesi el-Muğîre de zamanın Buhâra Valisi el-Yemânu'l-Cu'fî vasıtasıyla Müslüman olduğundan, aracılığıyla Müslüman olduğu şahsa nisbet edilerek ona da el-Cu'fî denilmiştir.*”⁵⁷

Câhiliyye'de bir kimsenin nesebi, bugünkü vatandaşlık belgesi veya birçok ürünün üzerinde gördüğümüz barkodlar gibiydi. Neseb, İslâmî dönemde de önemini büyük ölçüde korumuştur. Örneğin başta sıla-i rahim olmak üzere evlilikte kefâet⁵⁸, yakın akraba ile evlenmenin yasaklanması, evlenilecek kadının nesebinin belli olması, insanın babasına nispetle çağırılması, vakıf için şart koşulan akrabalığın bilinmesi, Hz. Peygamber'in yakınlarına zekât verilmemesi ve onlara ganimetten pay ayrılabilmesi gibi hususlar, diyetin ödenmesinde asabenin hepsinin değil bir kısmının dâhil olacağı âkile⁵⁹ ile ilgili uygulamalar ve miras taksiminin doğru olarak yapılabilmesi, neseb bilgisine bağlıdır.⁶⁰

H. Ömer döneminde fethedilen topraklar ve daha sonra devlet yönetiminde görev alacak bürokratlar da neseblere göre taksim edilmiştir. H. Ömer, fetihler sonucunda elde edilen cizye, haraç ve ticaret malı vergilerinden elde edilen gelirleri sistemli bir şekilde Müslümanlara dağıtabilmek amacıyla H. 20 yılında divan

⁵⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*, thk. Mustafa Abdulkadir Ahmed 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2001, I, 7.

⁵⁷ Mücteba Uğur, *İmam Buhârî*, TDV Yayınları, Ankara, 1994, s. 7; Velâü'l-İslâm kavramı için Bkz., Demircan, Age., ss. 44-45; Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ma'rifeti Kabâili'l-Arab*, konum, <http://www.almeshkat.net/books/open.php?cat=12&book=1076>.

⁵⁸ Karaman, Age., ss. 309-311; Kefâete neseb birliğinin dahil edilmesi düşüncesiyle, Hz. Peygamber'in aksi yöndeki uygulamaları noktasındaki bir değerlendirme için Bkz., Hatiboğlu, *Hilafetin Kureysiliği*, ss. 110-114; Demircan Age., ss. 81-87.

⁵⁹ Âkile, kasıtsız olarak işlenen cinayet diyetini veya gurre denilen mali tazminatı yüklenip ödeyen asabe, aşiret, divan üyeleri, meslek kuruluşları vb.dir. Bkz., Erdoğan, Age., s. 20.

⁶⁰ Ebü'l-Fevz Muhammed Emin es-Süveydî el-Bağdadî, *Sebâikü'z-Zehab fî Ma'rifeti Kabâili'l-Arab*, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, tsz., ss. 5-6; Fayda, Agm., s. 246.

müessesesini kurmuş ve feyden hisse alacakları, aileleriyle birlikte kabile esasına göre defterlere kaydettirmiştir.⁶¹ Sistemde maaş mertebesinin en üst kısmına Hz. Peygamber'in akrabası olan Hâşimoğulları yerleştirilmiş, daha sonra soy olarak onlara yakın kabilelere geçilmiş, Hz. Peygamber'in kabilesine eşit uzaklıktaki kabileler ihtida önceliğine göre sıralanmıştır.⁶² Ancak, Hz. Peygamber'in yakınlarına maaşta tanınan bu öncelik, bürokraside kesinlikle tanınmamıştır. *“Hâşimoğulları'nın, Hz. Peygamber ile akrabalıkları sebebiyle hilafette hak sahibi olduklarını iddia etmeleri, ilk iki halifeyi bu aileye karşı siyaseten tedbir almaya sevk etmiş görünmektedir. Onlar, Hz. Peygamber'in manevi mirasçısı olduklarına inanan Hâşimiler'i idareden uzak tutmak için, onları devletin kilit noktalarına, mesela ordu komutanlığı ve valilik gibi güç vehmedecek makamlara getirmemişlerdir. Bu genel politikanın neticesi olarak Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in yönetimleri döneminde Hâşimoğulları'na mensup bir ordu komutanı veya bir eyalet valisine tesadüf edilmez. Bu aileden sadece Hz. Ali, ilk iki halifenin istişare meclisinin bir üyesi ve halife danışmanlarından birisi olmuştur ki, bu meclis Müslüman ileri gelenlerinin tabii üyesi oldukları bir kurul mesabesinde ve kurulun halife üzerinde bir yetki ve yaptırım gücü de yoktur.”*⁶³ Bu mesele etrafında temerküz eden ve Hz. Peygamber'in irtihalinden günümüze kadar her gün biraz daha müzminleşerek gelen sorunlar içerisinde, hiç kuşkusuz Yemenliler'in de değinilmeden geçilemeyecek bazı rolleri olmuştur. Ancak sadedinde olduğumuz nesep konusundan uzaklaşmamak için, bu konuya ilerde değinilecektir.

Müspet ve menfi sonuçlarıyla tarihte önemli bir işlev görmüş olan neseb olgusu, hiç kuşkusuz başlangıçta risalet görevinin Hz. Peygamber'e verilmesinin kabulünü zorlaştırmış⁶⁴ fakat bir başka açıdan da kendisi için can simidi olmuştur. Şöyle ki, Arap kabile sisteminde, bir kabilenin bir ferdi bir başka kabilenin bir ferdini öldürürse, - kabile şairinin de ağıtlar yakarak herkesi ayağa kaldırmasıyla- maktûlün kabilesi katilin kabilesinden, suçluyu kendilerine teslim etmesini isterdi. Bu teklife icabet etmek, korkaklığı kabullenmek olacağından, katilin kabilesi suçluyu teslim etmezdi. Bu

⁶¹ Hz. Ebu Bekir döneminde devlet gelirleri kadın-erkek, hür-köle farkı gözetilmeksizin bütün müslümanlar arasında eşit paylaştırılıyordu. Ancak buna bakarak Hz. Ömer'in uygulamalarının eşitsizlik esası üzerine bina edildiği iddia edilemez. Çünkü o, Üsâme b. Zeyd'e 4000, kendi oğlu Abdullah'a ise 3000 dirhem tahsis etmiş ve Üsâme'nin babası Resulullah'a senin babandan, Üsâme ise senden daha sevgili idi, demiştir. Hz. Ali döneminde ise tekrar Hz. Ömer öncesindeki uygulamaya geçilmiştir. Bkz., Demircan, Age., ss. 65-68.

⁶² Apak, Age., s. 170.

⁶³ Apak, Age., ss. 133-134.

⁶⁴ Mesela, Yahudiler'in, peygamber olduğunu bilmelerine rağmen sırf ırkçı tutumları sebebiyle Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmemeleri buna örnektir. Bu hususta el-Bakara 2/146'nın tefsirine bakılabilir. Örneğin, Komisyon, *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yayınları, Ankara, 2007, I, 233.

durumda iki kabile arasında savaş yapılır ve neticede bir suçluya karşılık tüm kabile kılıçtan geçirilebilirdi.⁶⁵ Müşrikler, Hz. Peygamberle fikri zeminde başarılı bir mücadele veremedikleri için, tek çıkar yol olarak onu öldürmeyi düşünmüş fakat yapamamışlardır. Buna yeltendikleri zaman da her kableden bir kişinin iştirakiyle yapmaya kalkışmışlardır. Herhangi bir kişi ya da kabile, Hâşimîler'i tek başına karşısına alamazdı. Çünkü aksi takdirde Hz. Peygamber'in kabilesi, her ne kadar davetine icabet etmeseler ve ona inananlara eziyet etseler de,⁶⁶ asabiyet olgusunun kaçınılmaz bir gereği olarak, failleri, kabileleriyle birlikte kılıçtan geçirmek zorunda kalacaktı. Böyle bir durumda, örneğin, Hz. Peygamber'e ve ona inananlara işkence eden, Ebû Leheb gibi birinci derece yakınları bile kan davası güderlerdi.

Yukarıda da değindiğimiz üzere neseb ilmi, ictimâî ve hukuki bir takım işlemlerin icrası esnasında gerekli olmakla birlikte, neseb müessesesi İslâm'ın dünya görüşü içerisinde çok da mühim bir mevki işgal etmez. Dolayısıyla Kur'an, neseb eksenli bir yaklaşım yerine din kardeşliği eksenli bir yaklaşım sergilemekte ve “Sûr'a üflendiği zaman aralarında artık ne soysop (çekişmesi) vardır, ne de birbirlerini soruşturacaklardır.”⁶⁷ demektedir. Bununla birlikte, içerisinde neseb kelimesi geçmeyen bazı ayetlerde neseb vurgusu olduğu düşünülmüştür. Örneğin, “*Deki: Ben buna karşılık sizden akrabalık sevgisinden başka bir ücret istemiyorum.*”⁶⁸ ayetiyle ilgili yorumunda Bedüzzaman, “el-mevedde fi'l-kurba” ifadesini “*Resul-i Ekrem Aleyhissalâti Vesselâm, vazife-i risaletin icrasına mukabil ücret istemez, yalnız Âl-i Beytine meveddeti istiyor.*”⁶⁹ demekte ve, “*Eğer denilirse, bu manaya göre karabet-i nesliye cihetinden gelen bir faide gözetilmiş görünüyor. Hâlbuki 'Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır.*”⁷⁰ sırrına binaen karabet-i nesliye değil, belki kurbet-i İlahiye noktasında vazife-i risalet cereyan ediyor? Elcevab: *Resul-i Ekrem Aleyhissalatü Vesselam, gayb-aşına nazarıyla görmüş ki: Âl-i Beyti, Âlem-i İslâm içinde bir şecere-i nuraniye hükmüne geçecek. Âlem-i İslamın bütün tabakatında kemalat-ı insaniye dersinde rehberlik ve mürşidlik vazifesini görecek zatlar, ekseriyet-i mutlaka ile Âl-i Beytten çıkacak.*”⁷¹ şeklinde gerekçelendirmektedir.

⁶⁵ Apak, Age., ss. 47-55.

⁶⁶ Hüseyin Atay, *İslam'ın Siyasi Oluşumu*, Atay ve Atay Yayınları, Ankara, 1999, ss. 55-108.

⁶⁷ el-Mü'minûn 23/101.

⁶⁸ eş-Şûrâ 42/23.

⁶⁹ Said Nursî, *Mirkatü's-Sünne ve Tiryak-ı Maraz-ı Bid'a Risalesi*, Envar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 50.

⁷⁰ el-Hucurat 49/13.

⁷¹ Nursî, Age., s. 51.

Aslında Hz. Peygamber de kendisine neseb bakımından yakınlığın hafife alınmaması noktasında bir ihtarda bulunmuştur. Müsned-i Ahmed'deki bir rivâyet bunu gösteriyor: Ebû Said el-Hudri şöyle demiştir: Rasûlullah'tan işittim, şu minberin üzerinde şöyle buyurdu: *“Bu adamlara ne oluyor ki, Resulullah'ın rahmi (neseb bakımından yakınlığı) kavmine fayda vermeyecek diyorlar. Bilakis, vallahi benim rahmim/yakınlığım dünyada da ahirette de fayda verir. Ey insanlar! Kuşkusuz ben sizi havz'a götüren bir öncüyüm. (Bunu anlayıp) geldiğinizde; birisi 'ben falan oğlu filanım', bir başkası da 'ben falan oğlu filanım' diyecek de, onlara diyeceğim ki: nesebinizi biliyorum ancak siz benden sonra yeni bir takım şeyler ihdas ettiniz ve yozlaştınız.”*⁷² el-Hâkim en-Neysâbü'rî, bu rivâyeti zikrettikten sonra: *“Ümmehat-ı Mü'minîn'in nikâhının kendilerine haram olması itibariyle aslında bütün Müslümanlar bir bakıma Hz. Peygamber'in neseb bakımından yakınlarıdır,”* yorumunu yapmaktadır.⁷³ Yine Hz. Peygamber'in *“Sıla-i rahim yapmanızı temin edecek ölçüde neseplerinizi öğreniniz!”*⁷⁴ şeklindeki emri ve kendi nesebini cediti Nizâr'a kadar zikrederek, müşriklerle mücadelesi esnasında Hassân b. Sâbit'e, Kureyş'i iyi hicvetmesi ve kendisini bu hicvin dışında tutabilmesi için Hz. Ebû Bekir'den ihtiyaç duyduğu nesep bilgisini öğrenmesini emretmesi de Resûlullah'ın ensâb bilgisine verdiği önemi göstermektedir.⁷⁵ Fakat bu ilmi yerli yerinde kullanmak, İslâm'a aykırı asabiyetin hizmetine tahsis etmemek gerekir. Nitekim Hz. Peygamber buna dair bir takım uyarılarda da bulunmuştur; *“Ümmetimin içerisinde Câhiliyye döneminden kalma, tamamen terk edemeyecekleri dört âdet vardır. Bunlar, asaletleriyle övünmek, başkalarının soyuna dil uzatmak, yıldızları vesile ederek yağmur beklemek ve ölüünün arkasından yüksek sesle ağlamak.”*⁷⁶ hadîsi buna örnek olarak gösterilebilir.

Ensâb bilgisi, kendilerini koruyan ve bir araya getiren bir devletin bulunmayışının da tabii bir sonucu olarak kabile fertlerini birbirine bağlayan, çeşitli tehlikelerden koruyan ve başka kabile mensuplarından ayıran bir zırh gibi kabul ediliyordu.⁷⁷ Bu yüzdendir ki her kabile kendi nesebini çok iyi bilir ve neseb âlimlerini

⁷² Ahmed b. Hanbel, *Müsneidü Ahmed b. Hanbel*, thk. Bedrettin Çetiner, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, III, 18; Karşıt rivayetler ve bir değerlendirme için Bkz., Hatiboğlu, Age., ss. 34-37.

⁷³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Konum, <http://www.almeshkat.net/books/open.php?cat=8&book=418>.

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 374.

⁷⁵ Fayda, Agm., s. 246.

⁷⁶ Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhü Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Cenâiz, 934.

⁷⁷ Fayda, Agm., s. 245.

himaye ederdi. Nitekim Yemenlilerin ensâbı ve tarihiyle uğraşan meşhur âlim Hemdânî, Yemenli Arapların ellerinde neseblerini gösteren ve Zübür (Zübûr) adı verilen sicillerin bulunduğunu haber verir.⁷⁸ İslâm öncesi ve İslâmî dönemde neseb âlimi olarak meşhur olmuş kişiler ve bunların eserlerine dair İslâm Ansiklopedisinin, yukarıda çokça atıfta bulunulan “ensâb” maddesi ile Kettânî’nin adı geçen eserinde detaylı ve derli-toplu bilgi mevcut olmakla birlikte, bunların zikredilmesi konuyu uzatacağından buraya alınmayacaktır. Ancak bu çalışmanın ileriki bölümlerinde de görüleceği üzere, şematik olarak gösterilecek olan Kahtân şeceresinin hazırlanmasında İbn Abdilberr’in “*el-İnbâh ‘alâ Kabâili’r-Ruvât*”⁷⁹, el-Müberriid’in “*Nesebü Adnân ve Kahtân*”⁸⁰ ile Süveydi’nin “*Sebâikü’z-Zeheb fî Ma’rifeti Kabâili’l-Arab*” adlı eserlerinden istifade edilmiştir. Hiç kuşkusuz neseb ilminin zirve ismi Hişam b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî’dir ve onun “*Nesebü Me’add ve’l-Yemeni’l-Kebir*”⁸¹ adlı eseri elde mevcuttur. Fakat bir şecerenin çıkarılmasına çokça yardımcı bir özellik arz etmesinin yanı sıra, bunu imkânsız kılacak kadar da teferruatlıdır. Bu nedenle bu kıymetli eserden daha az istifade edilmiş olacaktır.

1.4. Kahtân Şeceresi

Neseb âlimleri, Arap şeceresini çoğunlukla Hz. İbrahim ile başlatır ve uzun bir şecere zikrederler. Konuyla ilgili olması açısından, bir Kahtân şeceresinin sunulması faydalı olabilir. Şekil I’de Himyer b. Sebe’ b. Yeşcüb b. Ya’rub b. Kahtân’ın boylarını gösteren bir şecere verilecektir. Şekil II-I’de, Kehlân b. Sebe’ b. Yeşcüb b. Ya’rub b. Kahtân’ın Mâlik koluna; Şekil II-II’de ise Kehlân b. Sebe’ b. Yeşcüb b. Ya’rub b. Kahtân’ın ‘Arîb koluna mensup boyların bir şeceresi sunulacaktır.

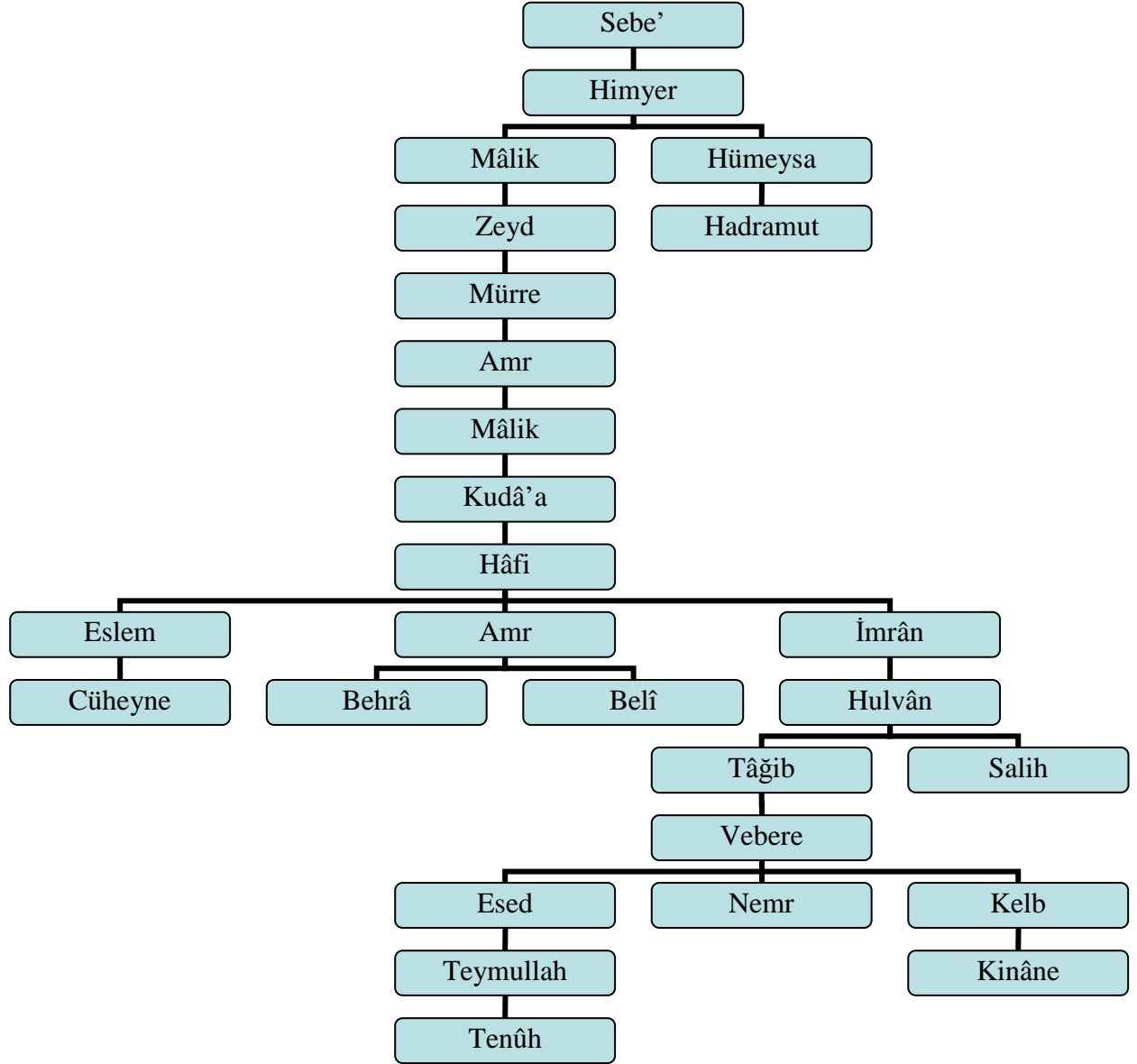
⁷⁸ Fayda, Agm., s. 245.

⁷⁹ Konum, <http://www.almeshkat.net/books/open.php?cat=9&book=1251>.

⁸⁰ Konum, <http://www.almeshkat.net/books/open.php?cat=17&book=1614>.

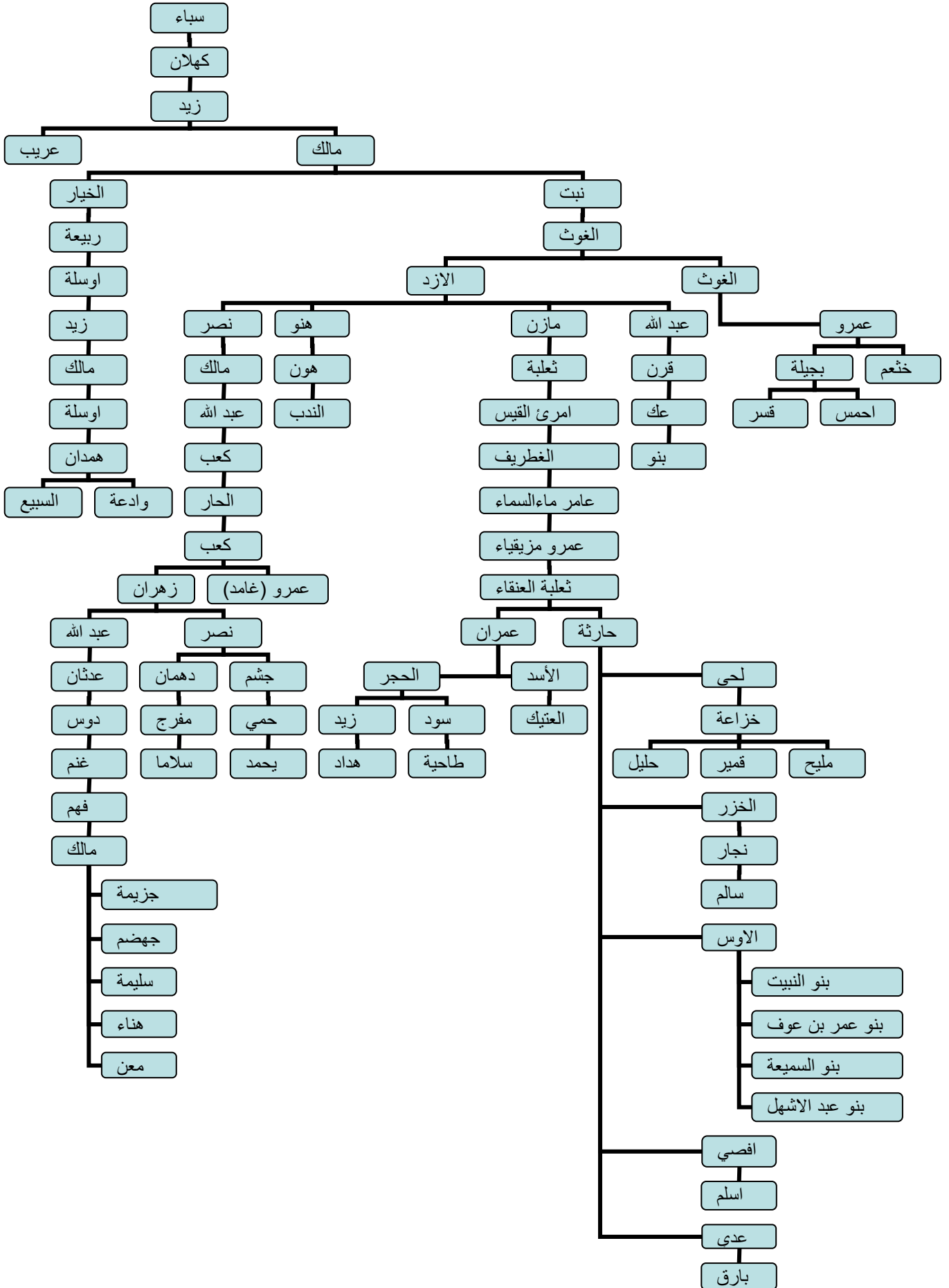
⁸¹ Ebü’l-Münzir Hişam b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbi, *Nesebü Me’add ve’l-Yemeni’l-Kebir*, thk. Nâcî Hasen, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut, 2004.

Şekil I, Sebe'nin Himyer kolu.

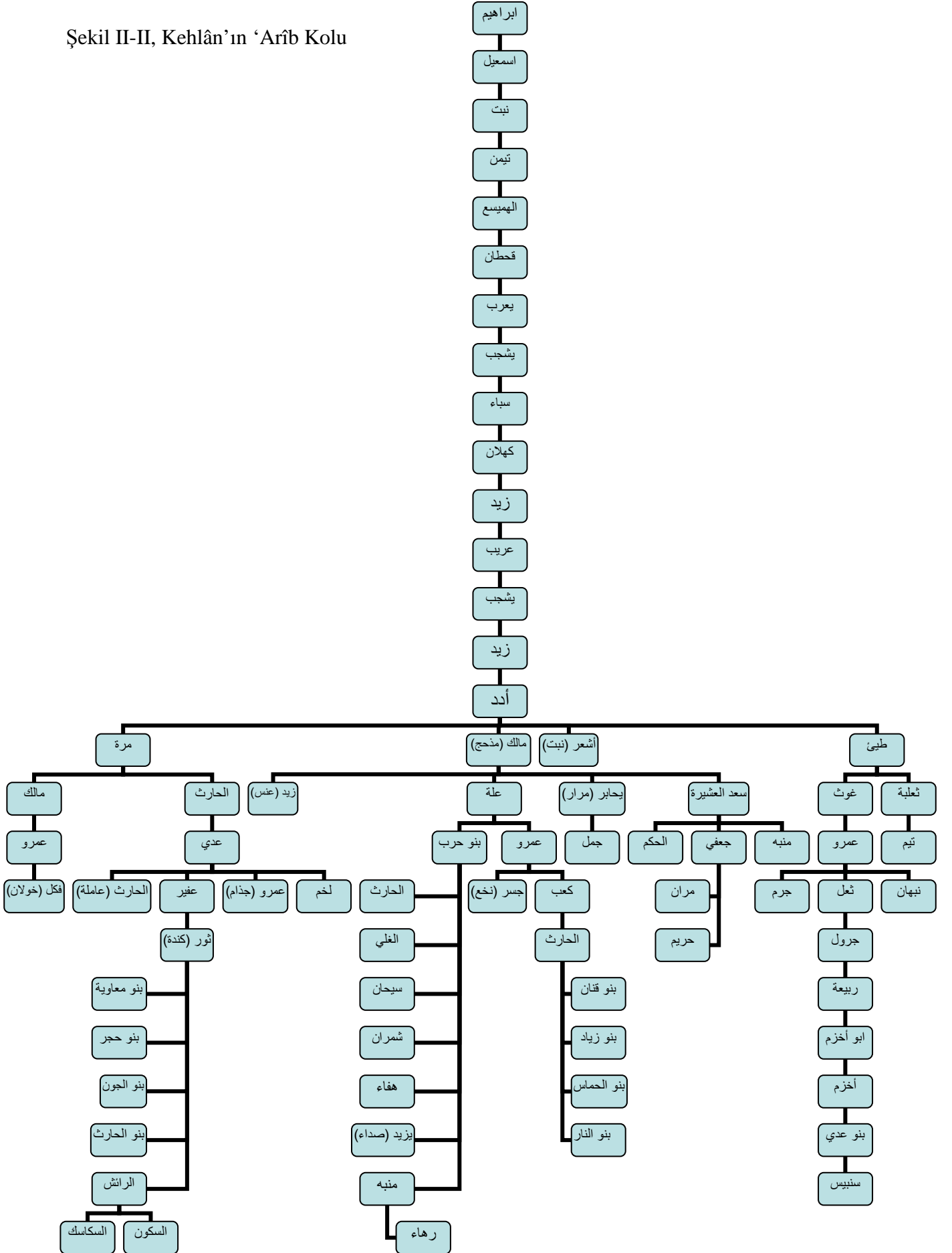

Şemanın bu kısmı DİA, III, 324'ten aynen alınmıştır.

Şekil II-I, Kehlân'ın Mâlik Kolu

Şekil II-II, Kehlân'ın 'Arîb Kolu

1.5. İslâm Öncesi Arap İnançları

Arapların İslâm öncesi inançlarına dair bilgiler, Arap Yarımadası'nın eski sakinlerinden kalma kitabe vb. arkeolojik bulgulara, ayrıca Asur, İbrani ve Yunan kaynaklarına dayanmaktadır. Bu belgelerden, inanç esasları, ibadet vb. konularda değilse de put isimleri vs. konularda bilgi edinmek mümkündür. Câhiliyye şiiri ve atasözleri de yine bu özellikte bir muhteva arz etmektedir. Fakat bu dönemin inançları hakkındaki en güvenilir bilgi kaynağı Kur'an ve hadîslerdir. İslâmî dönemde Câhiliyye inançlarına dair muhtelif eserler kaleme alınmışsa da, bize kadar ulaşan sadece İbnü'l-Kelbî'nin *Kitâbü'l-Esnâm*'i⁸² olmuştur.⁸³

Eldeki bulgulardan, “din” kelimesinin İslâm öncesinde de bugünkü terim anlamıyla kullanıldığı anlaşılıyor. Nitekim bazı kitabelerden “Zû Semavî” denilen bir tek tanrıya ibadet edildiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu Yemen'in Yahûdîlik ve Hıristiyanlık tesirine girmeden önceki bir inancı olup tevhid akidesinin ihtiva ettiği bir tek tanrı inancına dayanmaktaydı. Arap yarımadasında ve daha çok Güney Arabistan'da milâttan sonraki yıllarda var olduğu anlaşılan bir rahman inancıyla da karşılaşılmaktadır; hatta Yemen'le bağlantıları dolayısıyla Mekkeliler'in de rahman inancına sahip oldukları ve bu kelimeyi Allah anlamında kullandıkları bilinmektedir. O döneme ait bazı şiirlerde; ayrıca Akk ve Eş'ariyye gibi Güney Arabistan kabilelerinin telbiyelerinde de bu husus görülür. Bir başka önemli kanıt ise, İslâmî dönemde olduğu gibi Câhiliyye döneminde de rab ve ilâh kelimelerinin aksine rahman isminin çoğulunun bulunmamasıdır. Ayrıca rahman ismi gibi Allah isminin de çoğulunun bulunmaması, Araplar'ın inancında bu isimlerin belirli ve bir olan tanrıyı ifade ettiğini göstermektedir. Câhiliyye şiirinde onların Allah'ı tanıdıklarını ve O'na putlara tanıdıklarından daha üstün sıfatlar isnat ettiklerini, O'nun adına and içtiklerini gösteren pek çok örnek vardır. Kur'an-ı Kerîm'in bildirdiğine göre müşrikler putlardan ayrı olarak gökleri ve yeri yaratan, yağmur yağdıran ve onunla toprağı canlandıranın Allah olduğunu biliyor;⁸⁴

⁸² Bu eser, *Geçmişten Günümüze Putlar* adıyla dilimize çevrilmiş fakat Mihail Nuayma'nın *el-Evsân* adlı eseriyle birlikte yayınlanmıştır. Kaynakçada da böyle gösterilecek olmakla birlikte, metin içerisinde sadece İbn el-Kelbî'ye referansta bulunulacaktır.

⁸³ Mustafa Çağrı, “Arap”, *DİA*, III, 316.

⁸⁴ Örneğin, Andolsun ki onlara: “Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı buyruğı altında tutan kimdir?” diye sorsan, mutlaka, “Allah” derler. O halde nasıl (haktan) çevrilip döndürülüyorlar? Allah rızkı kullarından dilediğine bol bol verir, dilediğine de kısar. Şüphesiz Allah her şeyi hakkıyla bilendir. Andolsun ki onlara: “Gökten su indirip onunla ölümünün ardından yeryüzünü canlandıran kimdir?” diye sorsan, mutlaka, “Allah” derler. De ki: (Öyleyse) hamd da Allah'a mahsustur. Fakat onların çoğu (söyledikleri üzerinde) düşünmezler. Ankebût 29/61-63.

sıkıntılı zamanlarında samimiyetle Ona yakarıyor⁸⁵ ve en büyük yeminlerini O'nun adına ediyorlardı.⁸⁶ Ayrıca ürünlerinin bir kısmını diğer tanrılarında ayrı olarak özellikle Allah adına ayırmaları⁸⁷ ve O'na oğullar ve kızlar isnat etmeleri⁸⁸ de onların Allah'ı tanıdıklarını göstermektedir.⁸⁹ Nitekim Allah'tan başka edindikleri tanrıları / putları da Allah'ı inkâr maksadıyla değil, onun katında kendilerine şefaatçi olsun, azaplarının hafifletilmesi için aracı olsun diye edinmişlerdir.⁹⁰

İslâmî kaynaklar Araplar'daki çok tanrıcılık gibi putperestliğin de yabancı kaynaklı olduğunu belirtirler. İlk defa Yemenli Ezd kabilesinden Amr b. Luhayy adında birinin Şam taraflarından putlar ve putperestlik inancını getirdiği rivâyet edilmiştir.⁹¹ Amr b. Luhayy hakkındaki bu nevi rivâyetlerin birçoğunun doğruluğu şüpheli, hatta bazıları tarihî gerçeklere aykırıdır. Ancak Hicaz bölgesine putperestliğin dışarıdan geldiğine kesin gözüyle bakılmaktadır. Nitekim İslâm'ın zuhuruna kadar buralarda Hanîf denilen tevhid inancını yaşatanların bulunduğu bilinmektedir. Arkeolojik veriler sayesinde eski dinleri hakkında en geniş bilgilere sahip olduğumuz Güney Arabistan'daki yıldızperestliğin de bu bölgenin ilk dini olmayıp buraya dışarıdan girdiği kabul edilmektedir. Câhiliyye Arapları arasında çok tanrıcılık ve putperestliğin tamamen yaygın hale geldiği dönemlerde bile Hanîfler diye anılan bazı kişilerin Hz. İbrahim'in dinini yaşatmaya çalıştıkları ve putperestlikle de mücadele ettikleri bilinmektedir. İbn Hişâm'ın bildirdiğine göre İslâm'ın zuhuruna yakın dönemin önde gelen Hanîfler'inden Varaka b. Nevfel,⁹² Ubeydullah b. Cahş,⁹³ Osman b. Huveyris⁹⁴ ve

⁸⁵ Gemiye bindikleri zaman, dini yalnız O'na has kılarak (ihlâsla) Allah'a yalvarırlar. Fakat onları sâlimen karaya çıkarınca, bir bakarsın ki, (Allah'a) ortak koşmaktadırlar. Ankebût 29/65.

⁸⁶ Kendilerine bir mucize gelirse ona mutlaka inanacaklarına dair kuvvetli bir şekilde Allah'a andıçtılar... En'âm 6/109.

⁸⁷ Onlar saçma düşüncelerine göre dediler ki: "Bu (tanrılar için ayrılan) hayvanlarla ekinler haramdır. Bunları bizim dilediğimizden başkası yiyemez. Bunlar da binilmesi yasaklanmış hayvanlardır." Birtakım hayvanlar da vardır ki, (Allah böyle emrediyor diye) O'na iftira ederek üzerlerine Allah'ın adını anmazlar. Yapmakta oldukları iftiraları yüzünden Allah onları cezalandıracaktır. En'âm 6/138.

⁸⁸ Cinleri Allah'a ortak koştular. Oysa ki onları da Allah yaratmıştı. Bilgisizce O'na oğullar ve kızlar yakıştırdılar. Hâşâ! O, onların ileri sürdüğü vasıflardan uzak ve yücedir. En'âm 6/100.

⁸⁹ Çağrıcı, Aqm., ss. 316-317.

⁹⁰ Meryem 19/81; Zümer 39/3; Neseфі, Hafızuddin Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl, Dâru'l-Ma'rife*, Beyrut, 2000, s. 683.

⁹¹ İbn el-Kelbî, Age., ss. 59-60.

⁹² Hıristiyanlıkta karar kılmıştır. Bkz., İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Himyerî, *~Siret-i İbn-i Hişâm~ İslam Tarihi*, Çev. Hasan Ege, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2006, I, 295.

⁹³ Habeşistan'a hicret eden ilk Müslümanlardandı fakat orada Hıristiyan olarak ölmüş; o ölünce hanımı Ümmü Habibe bt. Ebî Süfyan'ı Hz. Peygamber nikâhlamıştır. Bkz., İbn Hişâm, Age., I, 296.

⁹⁴ Hıristiyanlığı seçmiştir. Bkz., İbn Hişâm, Age., I, 296-297.

Zeyd b. Amr⁹⁵ bir araya gelerek Kureyş putperestliğinin bâtil olduğu, dedeleri Hz. İbrahim'in dininin tevhid esasına dayandığı kanaatinde birleşmişler ve bu dinin esaslarını tesbit etmek üzere çeşitli ülkelere dağılmışlardı.⁹⁶ Hanîfler arasında Kus b. Sâide,⁹⁷ Ümeyye b. Ebi's-Salt, Süveyd b. Âmir, Âmir b. ez-Zarb, Abîd b. Ebras gibi şair ve hakîm olanlar da vardı.⁹⁸

İslâm'dan önceki Araplar'ın dinî yapısı hakkında bilgi kaynaklarımızın en zengin olduğu alan Güney Arabistan'dır. Bu bölgede elde edilen arkeolojik eserlerden burada ay, güneş ve Zühre yıldızından oluşan üçlü bir tanrılar sisteminin bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de de Sebeliler'in güneşe ve aya secde

⁹⁵ Gerçek bir hanif olarak anılmaya en layık kişidir. Şiirlerinde putperestliği ve çok tanrıcılığı yerdığı için Mekke'den çıkarılmış, Belka'da bir rahibin Mekke'de bir peygamber çıkacağı yönündeki irşadı üzerine Mekke'ye dönerken yolda linç edilmiştir. Bkz., İbn Hişam, Age., I, 297-308.

⁹⁶ Merhum Günaltay bu rivayeti çok sert bir dille eleştirmiş, mevsubiyetini kabul etmeyerek kesin bir şekilde reddetmiştir. Ancak dakik bir tarihçi olan merhumun, rivayet istismarcısı Sprenger'in elindeki bu malzemeyi kullanılamaz hale getirmek için yaptığı yorumda duygusallığına yenilmiş olması muhtemeldir. Nitekim hoca, ileride gelecek olan Kuss b. Sâide rivâyetini kabul etmekle, bu yorumunda kendisiyle çelişiyor. Bkz., Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, ss. 79-83.

⁹⁷ Dinleyiciler arasında Hz. Peygamber'in de bulunduğu bir ortamda Kuss, şu manidar mısraları irad etmiştir:
 "Allah'a yemi ederim ki, bunda ne bir hata var ne de yanlış,
 Allah katında bizim bu dinimizden daha hayırlı olan bir din var.
 Onun, gelmesi yaklaşan bir elçisi var,
 Gölgesi başımızın üstüne düştü.
 Ona ulaşan ve kendisine uyana müjdeler olsun.
 Ona muhalefet edene yazıklar olsun.
 Geçen çağlara ve hayatlarını gafflet içinde geçiren milletlere yazıklar olsun."

...

"Ey İyad halkı!

Nerede babalar ve atalar

Nerede hastalar ve onları ziyaret edenler

Nerede o yüksek binaları inşa edenler ve süsleyenler

Nerede mal ve evlatları kendilerini şımartanlar

Nerede 'azıp haddini aşan, zulmedip mal biriktiren'

Ve de 'ben sizin en büyük rabbinizim diyen'

Sonra da tüm bunlar bir göz kırpması gibi oldu.

Onlar sizden zengin değiller miydi?

Sizden uzun yaşamadılar mı?

Daha uzun emellere sahip değiller mi?

Fakat toprak onları bağrında öğütüp parçalara ayırdı.

İşte onların çürümüş kemikleri.

Şimdi onların evleri bomboştur.

Uluyan kurtlar orayı şenlendirmektedir.

Hayır!

Allah tektir, ona ibadet edilmelidir.

Doğmamış, doğurmamıştır.

İlk çağlarda gidenler de bizim için deliller vardır.

İnsanların öldüğünü ve geri gelmediğini gördüm.

Ölüme kavmimin küçük ve büyüklerinin koştuğunu gördüm.

Gidenler dönmeyecek ve hiç kimse ebedi olarak yaşamayacak.

Kavmim gittiğine göre benim de gitmememin imkânsızlığına inandım." Bkz., Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, ss. 79-83.

⁹⁸ Çağrıcı, Agm., s. 317.

ettiklerini ifade eden âyetler vardır.⁹⁹ Bu sistem bir tanrılar ailesini andırır. Zira özellikle Güney Arabistan'da ay baba tanrı, güneş ana tanrıça, Zühre de oğul tanrı sayılmaktaydı. Birçok araştırmacıya göre diğer tanrı adları genellikle bu üç tanrıdan birinin sıfatlarından ibaretti. Bilindiği kadarıyla üç gök cisminin oluşturduğu bu tanrılar sistemi Bâbil kaynaklı olup muhtemelen Sâbiîler ve Keldânîler'in etkisiyle ilk defa Güney Arabistan'da ortaya çıkmış, zamanla değişik şekiller alarak kuzeye doğru yayılmıştır. Bu Câhiliyye telakkisine göre ay bütün tanrılarının en büyüğüdür ve özellikle Güney Arabistan'ın dinî hayatında özel bir yeri vardır. Bu bölgedeki Arap kabileleri ay tanrısını çeşitli adlarla anarlardı.¹⁰⁰

Sebelilerde ay tanrısının adı Almakah'tır. Onlara ait birçok kitabede en büyük tanrı saydıkları Almakah'ın adına rastlanmaktadır. Arkeolojik belgelere göre Almakah için tapınaklar da kurulmuştu. Bunların en önemlisi, halen harabesi yaşayan Me'rib'deki Almakah Ba'l Evâm adlı tapınaktı. Bir rivâyete göre bu tapınak Habeşliler'in Yemen'i işgali sırasında yıkılmıştır. Bazı kitabelerde "Almakah Sevr Ba'l şeklinde bir ibareye rastlanması, bunun boğa şeklinde bir putla sembolize edildiğini göstermektedir. Nitekim bölgede elde edilen arkeolojik buluntularda boğa başı şeklinde figürlere rastlanmıştır. Ancak Almakah'ı akbaba ve yılan biçiminde gösteren belgeler de vardır. Ay tanrısının diğer bir adı da Vedd'dir. Vüd veya Ed şeklinde de gösterilen bu tanrının özellikle Güney Arabistan kültüründe önemli bir yeri vardı. Semûd ve Lihyân gibi Kuzey Arabistan kabilelerinden kalma kitabelerde Ved adına rastlanması, ayrıca Kur'ân'da da bu adın geçmesi¹⁰¹ Dûmetü'l-Cendel'de onun adına bir tapınak kurulmuş olması,¹⁰² Abd Ved gibi şahıs adlarının Arabistan'ın çeşitli yörelerinde kullanılması Ved kültürünün güneyle birlikte Kuzey Arabistan ve Hicaz'da da yaygın olduğunu göstermektedir. Katabanlılar'ın ay tanrısını başka isimler yanında daha çok Amm diye de andıkları kitabelerden anlaşılmaktadır. Aslında Mezopotamya'da bir tanrı ismi olan Sin de Güney Arabistan kabilelerinden Hadramutlular tarafından ay tanrısının adı olarak kullanılmaktaydı. Câhiliyye Arapları'nda güneşe tapınmanın başlangıcı milâttan önceye kadar uzanır. Güneş Güney Arapları'nda dışı, Tedmürlüler'de ise erkek tanrı kabul

⁹⁹ Çok geçmeden (Hüdhüd) gelip: Ben, dedi, senin bilmediğin bir şeyi öğrendim. Sebe'den sana çok doğru (ve önemli) bir haber getirdim. Gerçekten, onlara (Sebe'lilere) hükümdarlık eden, kendisine her şey verilmiş ve büyük bir tahtı olan bir kadınla karşılaştım. Onun ve kavminin, Allah'ı bırakıp güneşe secde ettiklerini gördüm. Şeytan, kendilerine yaptıklarını süslü göstermiş de onları doğru yoldan alıkoymuş. Bunun için doğru yolu bulamıyorlar. Neml 27/22-24.

¹⁰⁰ Çağrı, Agm., ss. 317-318.

¹⁰¹ Nuh 71/23.

¹⁰² İbn el-Kelbî, Age., s. 60.

edilirdi ve kutsallığından dolayı Câhiliyye döneminde Abdüşşems şeklinde şahıs adının kullanımını oldukça yaygındı. Rivâyete göre bu adı ilk alan kişi, aynı zamanda güneşe ibadet etme uygulamasının da başlatıcısı olan Sebe el-Kebîr adlı bir Yemenli idi.¹⁰³

Câhiliyye döneminde güneşle ilişkisi olduğuna inanılan birçok tanrı ve put adı kullanılmaktaydı. Bunlardan Uzzâ ve Menât'la birlikte Kur'ân'da adı geçen¹⁰⁴ ve İslâm'ın zuhuru sırasında Sakîf kabilesinin putu olarak bilinen Lât,¹⁰⁵ Araplar'ın en eski mâbudlarından olup güneşi temsil eden bir tanrıça sayılıyordu. Nitekim Lât kuzeydeki Safâlılar'a ait bir kalıntıda güneşin bir parçası olarak resmedilmiştir. Ancak başka belgelerde çıplak kadın ve at şeklinde tasvir edildiği de görülmektedir. Klasik İslâmî kaynaklara göre Câhiliyye döneminde güneşi temsil eden tanrıçalardan biri de Uzzâ idi. Yunanlı bir yazar ise Araplar'da Uzzâ'nın sabahyıldızını temsil ettiğini belirtmiştir. Lât ve Menât gibi Uzzâ'ya da Hicaz'ın yanısıra Irak, Şam, Nabat ve Safa gibi diğer bölgelerde de tapılmaktaydı. İslâmî kaynaklar Uzzâ'nın Kureyş'in en büyük putlarından biri olduğunu kaydeder.¹⁰⁶ Menâtın güneşi temsil edip etmediğine dair kaynaklarda bilgi yoktur. Kureyş ve diğer kabileler de Menâtı takdis etmekle birlikte hiçbir kabile Menât'a Evs ve Hazrec kadar saygı göstermemiştir.¹⁰⁷ Ayrıca Lihyânlılar, Nabatiler, Hüzeyl ve Huzâa kabileleri, Semüdlular gibi başka kabilelerde de Menât kültü vardı. Câhiliyye döneminin üçlü yıldız-tanrılar sisteminin üçüncüsü olan Zühre yıldızı, Aster veya ister adı verilen ve muhtemelen Suriye ve Asur mitolojisindeki Asteruf'tan gelen tanrıdır. Güney Arapları onu erkek sayarken daha kuzeyde dişi olduğu kabul edilmiştir. Aster adı Ma'înîler, Sebeîler, Hadramîler, Katebânîler gibi birçok güney kabilelerinden kalma kitabelerde zikredilmiştir. Sebeliler'den kalma bir kitabede Ümmü Aster, Bâbil'de olduğu gibi bir bereket tanrıçası olarak gösterilmiştir. Bu tanrılar kadim Mezopotamya tanrıları idiler.¹⁰⁸ Araplar'da bu üç gök cisminin dışında Süreyya, Merih, Süheyl, Utârid, Aslan ve Zühal gibi başka yıldızlar da takdis edilmiştir. Bunlar içinde daha çok Lahm, Huzâa, Himyer ve Kureyş kabilelerince takdis edilen Şi'râ özellikle önemlidir. Kur'ân'da da anılan¹⁰⁹ bu yıldızla ilk tapan ve böylece Kureyş'in putperestlik

¹⁰³ Çağrııcı, Agm., s. 318.

¹⁰⁴ Necm 53/19-20.

¹⁰⁵ İbn el-Kelbî, Age., ss. 25-26.

¹⁰⁶ İbn el-Kelbî, Age., ss. 26-35.

¹⁰⁷ İbn el-Kelbî, Age., ss. 23-25.

¹⁰⁸ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 40.

¹⁰⁹ en-Necm 53/49.

anlayışına ilk muhalefet eden kişinin Ebû Kebşe¹¹⁰ lakabıyla tanınan Cüz' b. Gâlib b. Âmir el-Huzâî olduğu söylenir.¹¹¹

Bütün kaynaklar Câhiliyye döneminde putperestliğin çok yaygın olduğunu göstermektedir. Putlar için kullanılan en kapsamlı kavramlar sanem/esnâm¹¹² ve vesen/evsân¹¹³ kelimeleridir. İbnü'l-Kelbî şayet put ahşaptan, altından veya gümüşten insan şeklinde oyularak yapılmışsa buna sanem, taştan yapılmışsa vesen denildiğini ifade etmiştir.¹¹⁴ Bunlardan başka bir de nasb/ensâb¹¹⁵ vardır ki “dikili taş” anlamına gelen bu kelimenin terim olarak neyi ifade ettiği tartışmalıdır. Câhiliyye döneminde Mekke'de her evde tapınılan bir put vardı. Bu putlardan, Güney Arabistan'daki ay, güneş ve Zühre yıldızını temsilen tanrı edinilmiş olanlar dışında kalanların başlıcaları şunlardır: Hüzeyl kabilesinin putu olan ve adı Kur'ân'da da geçen “Süvâ”¹¹⁶ kadın suretinde bir put idi. Arslan görünümünde bir put olup “yardımcı” anlamına gelen “Yeğûs” Yemen'deki Mezhic ve Cüreş kabilelerinin putu idi.¹¹⁷ “Koruyucu” anlamına gelen “Ye'ûk” at şeklinde bir put olup San'a yakınlarında Hayvân adlı bir köyde bulunuyordu.¹¹⁸ Sebenin Belha' yöresinde yaşayan Himyerîler'in Yahûdîliği kabul etmelerinden önceki putları olan Nesr Hicaz'ın bazı yörelerinde de bilinmekte ve ona tapılmaktaydı.¹¹⁹ Mekke'nin güneyinde Yemen yolu üzerindeki Tebâle'de bulunan Zülhalasa¹²⁰ adlı put, üzerinde bir çeşit taş oyulmuş beyaz bir taşı. Tebâleliler'den başka Ümâmeoğulları, Haş'am, Becîle, Ezd ve Hevâzin Arapları'ndan bazıları da ona tapar ve kurbanlar sunarlardı.¹²¹ Bir de sözünü ettiğimiz bu putların korunduğu mukaddes evler vardı ki bunlara tağut adı veriliyordu. Yemen'de Rüsam ile Bekr, Tağlib ve İyad kabilelerinin Zü'l-Kabât adlı tağutları, Kuzeydeki Lat, Uzza gibi tağutları kadar şöhret kazanmıştı.¹²² Yukarıda sözü edilen Zülhalasa için de Tebâle'de

¹¹⁰ Müşrikler Hz. Peygamber'e de bu kişiye nispet ederek İbn Ebî Kebşe derlerdi. Bunun sebebi, ya Hz. Peygamber'in Ebû Kebşe gibi putlara tapınmayı reddetmesi ya da Hz. Peygamber'in annesiyle aynı kabileden olduğu için Hz. Peygamber'in ona çektiğini kinayeli bir şekilde ifade etmek istemeleriydi. Bkz., Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, DİB Yayınları, Ankara, 1984, I, 25; Buhârî, *Bed'ü'l-Vahy*, 6.

¹¹¹ Çağrı, Agm., s. 318.

¹¹² el-En'âm 6/74; el-Â'râf 7/138; İbrahim 14/35; el-Enbiya 21/57; eş-Şu'arâ 26/71.

¹¹³ Hacc 22/30; Ankebût 29/17, 25.

¹¹⁴ İbn el-Kelbî, Age., s. 59.

¹¹⁵ el-Mâide 5/3, 90.

¹¹⁶ İbn el-Kelbî, Age., s. 62.

¹¹⁷ İbn el-Kelbî, Age., s. 62.

¹¹⁸ İbn el-Kelbî, Age., s. 62.

¹¹⁹ İbn el-Kelbî, Age., ss. 62-63.

¹²⁰ İbn el-Kelbî, Age., ss. 42-45.

¹²¹ Çağrı, Agm., ss. 318-319.

¹²² Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, ss. 71-73.

bir tapınak kurulmuş ve el-Kâbetü'ş-Şimâliyye diye tanınan Mekke'deki Ka'be'den ayırmak için bu tapınağa el-Kâbetü'l-Yemâniyye denilmişti. Ebrehe'nin Araplar'ı Mekke'deki Kâbe'den uzaklaştırmak düşüncesiyle San'a'ya muhteşem bir tapınak kurması, bu tür tapınakların Araplar nezdindeki saygınlığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Kâbe içinde sayısı 360'ı bulduğu rivâyet edilen putların en büyüğü olan Hübel, kırmızı akik taşından yapılmıştır ve Kureyş'in en önemli putu olarak gösterilir.¹²³ Bazı Batılı kaynaklara göre Hübel ay tanrısının sembolü idi. Nabat kitabelerinde Züşerâ ve Menât ile birlikte Hübel adına da rastlanması, Kuzey Arabistan tanrılarında olduğunu göstermektedir. Günaltay, Hübel isminin iştikakı noktasında şu bilgileri aktarıyor: Ba'l eski sami kavimlerin Tevrat'ta adı geçen ortak tanrısıdır. Buna en eski Babilliler Êl, Fenikelilerle İbraniler de Ba'l diyorlardı. Arapların Hübel'inin de İbranilerin "Ha Ba'l" ifadesinin bozulmuş şekli olduğu şüphesizdir.¹²⁴ Bu, Hübel'in de ithal bir put olduğunu göstermektedir. Êsâf ve Naile de Kâbe çevresindeki kayda değer putlardandı.¹²⁵ Bunlardan Êsâf Safâ'da, Naile de Merve'de bulunuyordu. Rosa Klinke-Rosenberger Êsâf ve Naile kültürünü Câhiliyye Arapları'nda kahramanlara tapmanın bir delili sayar. Kaynaklarda İslâm'ın zuhuru sırasında Kâbe içinde peygamber ve melek tasvirlerinin bulunduğu da rivâyet edilir.¹²⁶

Câhiliyye dönemi Araplarının tamamen ortak bir akîdeye sahip olduklarını düşünmek mümkün değildir. Bu dönemin başlıca ibadet şekilleri put evleri kurarak buralarda dua, secde ve tavaf etmek, adaklar adamak, kurbanlar kesmek, tanrıların hoşnutluğunu kazanmak için sadaka vermek gibi faaliyetlerdir. Bu nevi ibadetlerin başlıca gayeleri ise sağlık, afiyet, servet kazanmak, savaşlarda zafere ulaşmak, erkek evlât sahibi olmak gibi imkânlarla ulaşabilmeleri için putların ilgi, yardım veya şefaatine nail olmaktı. Görüldüğü gibi Câhiliyye Arapları ibadet ve diğer iyilikleri dünyevî gayeler için yaparlardı. Bu da onların âhirete inanmamalarının bir sonucudur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyette müşriklerin âhireti inkâr ettikleri¹²⁷ böyle bir inancı izhar edenlerin bile sözlerinde samimi olmadıkları¹²⁸ bildirilmektedir. Onlar yeniden

¹²³ İbn el-Kelbî, Age., ss. 35-36.

¹²⁴ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 70.

¹²⁵ İbn el-Kelbî, Age., ss. 36-37.

¹²⁶ Çağrı, Agm., s. 319.

¹²⁷ Onlar, hayat ancak bu dünyadaki hayatımızdan ibarettir; biz, bir daha da diriltilecek değiliz, demişlerdi. En'âm 6/29; Onlar: "Allah ölen bir kimseyi diriltmez" diye olanca güçleriyle Allah'a and içtiler. Aksine, bu O'nun bizzat kendisine karşı gerçek bir vâdidir. Fakat insanların çoğu bilmez. Nahl 16/38.

¹²⁸ İnsanlardan bazıları da vardır ki, inanmadıkları halde "Allah'a ve ahiret gününe inandık" derler. Bakara 2/8.

dirilmeyi “eskilerin masalları”¹²⁹ sayarlardı. Câhiliyye şiirinde de âhireti inkâr eden ifadeler rastlanır. Meselâ Şeddâd b. Esved’e isnat edilen bir kıtada, “İbn Kebşe beni yeniden diriltileceğimi söyleyerek mi korkutuyor” denildikten sonra insan ruhu bir kuşa dönüşerek bedenden ayrıldıktan sonra yeniden canlanmanın imkânsız olduğu savunulmakta. Tarafe’nin Muallaka’sında da ebedîlikten söz edilemeyeceğine göre insan için yapılacak en iyi şeyin olabildiğince dünya zevklerinden faydalanmak olduğu belirtilmektedir. Ancak bu yaygın inkâra rağmen Araplar arasında ikinci hayata inanan bir kesimin bulunduğu sanılmaktadır. Bunun başlıca delili, bazı Araplar’ın ölünün mezarı başına bir deve bağlayarak aç susuz ölüme terk etmeleridir. Onlar ölünün yeniden dirileceğine ve akire veya beliyye denilen bu deveye binerek mahşer yerine gideceğine inanıyorlardı. Bazıları ise ölünün tekrar dünyaya döneceğine inandıkları İçin dönüşü sırasında faydalansın diye mezarına yiyecek, giyecek gibi ihtiyaç maddeleri koyarlardı.¹³⁰

Câhiliyye kültüründe çocukları sünnet ettirme âdeti oldukça yaygındı. Gusül, ölülerin yıkanması ve kefenlenmesi uygulamaları da görülmekte, ancak bunların genel uygulamalar olup olmadığı bilinmemektedir.

Şüphesiz Câhiliyye döneminde hac en yaygın, köklü ve düzenli bir ibadetti. Ayrıca onlar yalnız Mekke’yi değil putlarının bulunduğu başka tapınaklarını da haccederlerdi. Mekke’deki Kâbe’ye ve Uzzâ, Menât, Zülhalasa gibi putların bulunduğu diğer tapınaklara yapılan bu ziyaretler birer bayram görünümündeydi. Ancak Araplar arasında, Has’am ve Tay kabileleriyle Huzâa, Yeşkür, Hâris b. Ka‘b kabilelerinden bazı zümreler gibi Kâbe’ye ve kutsal aylara saygı göstermeyenler de vardı. Hacerülesved’e İslâm’da olduğundan daha çok saygı gösterilmekte, hatta bazıları ona tapmaktaydı. Câhiliyye döneminde en yaygın ibadet şekillerinden biri de tavaf idi. Câhiliyye Arapları sadece Kâbe’yi değil putlarını, put evlerini, geçici olarak put edindikleri sıradan taşları bile tavaf ederlerdi. Kadınları da dâhil olmak üzere birçok kabile, günahlarından sıyrıldıklarını sembolize etmek üzere elbiselerini çıkarıp tavafi çıplak olarak icra ederler ve bunlara hille denirdi. Çeşitli putlara tapanların telbiyeleri de birbirinden farklıydı.¹³¹

İslâm’dan önceki Araplar’ın Yahûdîlerle münasebeti ve Yahûdîliğin Araplar

¹²⁹ İnkârcılar dediler ki: Sahi, biz ve atalarımız, toprak olduktan sonra, gerçekten (diriltilip) çıkarılacak mıyız? Andolsun ki, bu tehdit bize yapıldığı gibi, daha önce atalarımıza da yapılmıştır. Bu, öncekilerin masallarından başka bir şey değildir. Naml 27/67-68.

¹³⁰ Çağrıci, Agm., s. 319.

¹³¹ Çağrıci, Agm., s. 320.

üzerindeki etkisine dair bilgiler hayli azdır. Müslüman tarihçiler Himyerîler'in hükümdarı Tübbâ'nın bir kuzey seferi dönüşünde yanında iki de Yahûdî din bilgini getirdiğini, bunların hükümdarı ikna ederek putları kırdıklarını ve Yemenliler'i Yahûdîleştirdiklerini; aynı şekilde Evs ve Hazrec'den bazılarının da Yemen'den ayrıldıktan sonra Medîne ve çevresindeki Yahûdîlerin etkisiyle bu dini kabul ettiklerini, Gassân ve Cüzam Arapları'ndan bazı kimselerin de Yahûdîliğe girdiklerini belirtirler. Ancak Yemen ile kısmen Yesrib ve çevresi istisna edilirse İslâm'dan önceki Araplar arasında Yahûdîliğin fazla bir ilgi gördüğü söylenemez. M. Ö. VI. yüzyılda Kudüs'ün Buhtünnasr tarafından işgali ve Bâbil esareti sırasında işgalcilerden kaçarak Hicaz'a gelen Yahûdîler Medîne, Hayber, Vâdilkurâ, Fedek gibi yerleri yurt edindiler. Hıristiyanlığın Suriye'de yayılmasından sonra Romalılar'ca sıkı takibata uğrayan Suriye ve Filistin Yahûdîlerinden bazıları da Hicaz'daki dindaşlarının yanına göç ettiler. Muhtemelen milâttan sonra II. veya III. yüzyılda aynı bölgeye göçen Yemen asıllı Evs ve Hazrec kabileleri ile Yahûdîlerin arası hiçbir zaman düzelmedi. Bu yüzden Yahûdîliğin bu bölge Araplar'ı üzerindeki etkisi sınırlı kalmıştır.¹³²

İslâm'dan önceki Araplar üzerinde Hıristiyanlığın etkisi daha güçlü olmuştur. V. yüzyıl ortalarında Hıristiyanlık doğuda Ya'kûbîler, Nastûriler ve Melkîler adıyla üç kola ayrıldığı zaman Irak ve Fars bölgesindeki Hıristiyanların çoğu Nastûrî mezhebine girmiş ve böylece Hîre şehrinde Araplar'dan oluşan bir Hıristiyan topluluk meydana gelmişti. Kuzeyde Hıristiyanlığın en fazla yayıldığı Arap topluluklarından biri de Ya'kûbî mezhebini kabul etmiş olan Gassânîler'dir. Zamanla Irak ve Suriye yörelerinde Tenûh, Behrâ, İyâd, Süleyh, Âmile, Lahm, Cüzam, Tağlib, Bekr gibi büyüklü-küçüklü birçok Arap kabilesi arasında Hıristiyanlık geniş ölçüde kabul gördü. Güneyde ise, Bizans Hükümdarı Justinianus zamanında Bizans'a bağlı ülkelerden kaçarak Kuzey Yemen'deki Necran'a gelen monofizitler sayesinde Hıristiyanlığın burada güç kazandığı kesindir. Doğu Roma imparatorları nüfuz ve ticaretlerini genişletmek için bir araç olarak kullandıkları Hıristiyanlığı diğer yerlerde olduğu gibi Necran'da da yaymak için buraya papazlar yollamışlar, Necran Kâbesi diye tanınan bir de manastır yaptırmışlardı. Daha sonra Yemen'i hâkimiyeti altına alan Habeşî Hıristiyanlardan, Kulleys

¹³² Çağırıcı, Agm., s. 320.

adlı kiliseyi yaptıran ve Kabe'yi yıkma teşebbüsünde bulunan Ebrehe de Yemen'de Hıristiyanlığı yaymak için büyük çaba harcamış, halka zulmetmiştir.¹³³

1.6. Güney Arabistan'ın İslâm Öncesi Tarihi

Güney Arabistan tarihinin ilk devirleri karanlıktır. Özellikle son zamanlarda Yemen'de ortaya çıkarılıp okunan Himyer kitabeleriyle kısmen aydınlatılabilmektedir. Şimdiye kadar bulunup okunan kitabelerin sayısı iki bini geçmiştir. Arap ve Yunan tarihçilerin bilmediği bazı beldelerin, kitabelerde görülen isimlerin yardımıyla kumlar altında gömülü harabeleri de keşfedilmiştir.¹³⁴ Tarihi bulgulardan hareketle tespit edilen Güney Arabistan tarihini ve bu coğrafyada kurulan devletleri şöylece sıralayabiliriz:

1.6.1. Ma'înîler

Ma'în, Güney Arabistan'da kurulduğu tespit edilen ilk devlettir. Ancak eski Arap tarihçilerinin, son asırlarda, oryantalistlerin keşifleriyle oldukça aydınlanan Ma'în devletinden haberdar olmadıkları anlaşılıyor. Nitekim Yakubî, Dîneverî, Taberî, Mesûdî, İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Fida ve İbn Haldun gibi büyük tarihçilerin eserlerinde, böyle bir devletin varlığından söz edilmemektedir. Vaktiyle Yemen'de Ma'în adıyla bir devletin yaşamış olduğu, eski Yunan tarihçilerinin kayıtlarından anlaşılmış, nihayet Himyer kitabelerinin keşfedilip okunması, meseleyi tamamıyla aydınlatmıştır.¹³⁵ Necran ile Hadramevt arasında Cevf denilen münbit bir arazide kurulan bu devletin merkezi, bugün harabeleri San'a'nın doğusunda bulunan Ma'în (Karn) olup¹³⁶ M. Ö. II. binyılın ortalarında mevcut olduğu sanılmakta (1200-600)¹³⁷ ve daha ziyade ticari hayata önem verdiği, Arabistan mahsulleriyle Hint ve Çin'den getirilen malları Mısır, Filistin ve Suriye'ye satarak büyük gelir sağladığı anlaşılmakta; M. Ö. 750-650 yılları arasında ise tarih sahnesinden çekildiği ileri sürülmektedir.¹³⁸ Ekonomik faaliyetleri ve bu alandaki gelişmişlikleri ile bilinen Mainliler, muhtemelen kuzeyde ticaret yolları üzerindeki bazı yerleşimleri de sömürgeleştirmişlerdir. Örneğin, Ma'în kitabelerinde Yesrib adının

¹³³ Çağrıçı, Agm., s. 320.

¹³⁴ M. Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006, s. 110.

¹³⁵ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 115.

¹³⁶ Abdülhamid, Age., s. 182.

¹³⁷ Ebu Halil, Age., s. 152.

¹³⁸ Yıldız, Agm., 253.

geçiyor olması bunu düşündürmektedir.¹³⁹ Yemen’de yaşamış olsalar da Mainlilerin Kahtânîler’e nispeti pek mümkün gözükmemektedir.¹⁴⁰

1.6.2. Katebânîler

Ma’înîler’in çağdaşı olan Katebânîler Yemen’in batı kesimlerinde Kızıldeniz sahilleri, Bâbü’l-Mendeb ve Aden civarlarında kurulmuştur. Katebânîler’in başkenti Temna‘ kenti olup, bu döneme ait bina kalıntıları ve bronzdan yapılmış arslan heykelleri barındırmaktadır. Bu bölgede elde edilen ve tarihi M. Ö. VI. yüzyıla kadar uzanan kitabelerden, Katebân meliklerinin isimlerine ve onların da Sebe melikleri gibi “Mekreb” ünvanını kullandıkları bilgisine ulaşılmıştır.¹⁴¹

1.6.3. Sebeîler

Sebeîler, Güney Arabistan’da kurulan ikinci devlet olarak kabul edilmektedir. Mesûdî’nin eski tarihçilerden yaptığı rivayete göre, Yemen’in en verimli topraklarında kurulan¹⁴² ve başkenti Me’rib olan bu devletin, Ma’în devletinin yıkılışından sonra tarih sahnesine çıktığı sanılmaktadır. Hakkında kesin bilgi bulunmamakla birlikte Hz. Süleyman’la ilgili olarak Tevrat’ta adı geçen Belkıs’ın Sebe melikesi olduğu tahmin edilmektedir. Yemen’de bulunan bir kitabede bazı Sebe melikelerinin isimlerinin bulunması, Belkıs’ın, bu melikelerden biri olma ihtimalini güçlendirmektedir. Sebelilerin ticaretin yanı sıra ziraate de önem verdikleri ve zirai gelişimi sağlamak için bazı su bentleri yaptıkları ve meşhur Me’rib seddini yaptıkları belirtilmektedir. Sebeîler’in Hindistan ile değerli maden, mücevherât ve baharat ticareti yaptıkları,¹⁴³ Afrika’da geniş sömürgeler elde ettikleri ve bu arada, adını Güneybatı Arabistan’da yaşayan Habasat kavminden alan Habeş Krallığı’nı kurdukları; M. Ö. V. asırda en parlak devirlerini yaşadıkları; yine M. Ö. II. asrın sonlarında Himyerîler tarafında yıkıldıkları anlaşılmıştır.¹⁴⁴ Aslında Himyerîler ile Sebeîler uzun bir süre çağdaş olmuşlar ve Sebeî tarihinin sonları iler Himyerî tarihinin başları eşzamanlı olarak

¹³⁹ Yaşar Çelikkol, “Cahiliye Döneminde Yesrib’in Etnik Yapısı (İlk Çağlardan M. 600 Yılına Kadar)”, *FÜSBD*, Elazığ, 2005, XV, sayı 1, ss. 320-321.

¹⁴⁰ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, ss. 119-200

¹⁴¹ Abdülhamid, Age., s. 185.

¹⁴² Abdülhamid, Age., s. 188.

¹⁴³ Abdülhamid, Age., s. 188.

¹⁴⁴ Yıldız, Agm., s. 253; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, ss. 123-130.

yaşanmıştır. Ancak bunun kaç asır sürdüğü kesinlik kazanmamıştır. Sebeî kitabelerindeki bulgulardan hareket eden bilim adamları, Sebe krallarının kullandıkları ünvanlara dayanarak Sebeî tarihini dört kategoriye ayırmışlardır. İlk kategoridekiler “Mekrebü Sebe”, ikinci kategoridekiler ise “Melikü Sebe” ünvanını kullanmışlardır ki, asıl Sebe tarihi bu iki dönemden ibarettir. Üçüncü grup krallar “Melikü Sebe ve Zû Reydân”, dördüncü kategorideki krallar ise “Melikü Sebe, Zû Reydân, Zû Hadramevt” vb. ünvanlar kullanmışlardır. Son iki tabaka, Himyerî tarihi ile karışık bir döneme tekabül eder. Bilim adamları, kralların kullandığı bu ünvanlardan hareketle Sebeîlerin, önceleri küçük emirlikler (Zû – Ezvâ) olarak ortaya çıkıp, zaman içerisinde birleşerek (Kayl – Akyâl) büyük bir devlet oluşturdukları kanısındadır.¹⁴⁵

1.6.4. Himyerîler

İslâmiyet'ten önce Güney Arabistan'da kurulan devletlerin en güçlülerinden biri olan Himyerîler, M. Ö. 115 - M. S. 525 yılları arasında Yemen'de 640 yıl hüküm süren bir Arap hanedanıdır.¹⁴⁶

Himyer krallarına başlangıçta -Reydân şehrine hâkim oldukları için- Zû Reydân denilmekte iken, Güney Arabistan'ın her tarafını siyasi nüfuzları altında tuttıkları en güçlü devirlerinde buna Melikü Sebe, Melikü Hadramut, Melikü Yemenât ünvanları da eklenmiştir.¹⁴⁷ Daha sonra Zafar adını alacak olan Reydân aynı zamanda bu devletin başşehridir. Bölge, öteden beri Çin-Hint ve Roma-Bizans arasındaki ticaret yollarının üzerinde bulunduğundan çeşitli kültürlerin tesirine açık bir yerd. Himyerîler'in birinci hâkimiyet devri IV. yüzyılın başına kadar devam eden feodalite dönemidir; bu yıllarda hükümdar bir derebeyi olarak görülür ve kalede otururdu. Bir tarafında kendi portresi, diğer tarafında baykuş veya boğa resmi bulunan altın, gümüş ve bakır sikke bastırırdı. İçtimaî teşkilât ise eski kabile sisteminin bir karışımı durumundadır. Tarihçilerin kitabelerden derleyebildikleri kadarıyla oluşturdukları, bu krallara ait bir isim listesi mevcuttur.¹⁴⁸ İkinci hâkimiyet dönemi IV. yüzyılın başından 525 yılına kadar devam eder ve hükümdarlara “tübba”¹⁴⁹ denilmesinden dolayı “tebâbia devri” adıyla anılır.

¹⁴⁵ Abdülhamid, Age., s. 189.

¹⁴⁶ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 130.

¹⁴⁷ Zülkarneyn lakabının birçok Himyer kralına da verilmiş olduğuna dair bilgi için Bkz., <http://zulkarneyntez.blogcu.com/f-teba-el-Himyeri/247425>.

¹⁴⁸ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 131.

¹⁴⁹ Duhân 44/34-37; Kaf 50/14.

Krallar ancak Hadramut'a da sahip oldukları takdirde bu unvanı alabilirlerdi ki, bunlardan 13 tanesinin ismi bilinmektedir.¹⁵⁰

Ülkedeki sosyal sınıfları askerler, çiftçiler-bedeviler, sanatkârlar ve tüccarlar oluşturuyordu. Ülke "mihlâf ve "mahfed" denilen idari birimlere ayrılmıştı. Mihlâf sahiplerine "kayl" (çoğulu akyâl), mahfed sahiplerine ise Zû (çoğulu ezvâ) deniliyordu. Kralların hanedan mensupları arasından seçilen ve "mesâmîne" denilen sekiz kişilik bir yardımcılar komitesi vardı; bunun altında da seksen kayldan oluşan akyâl meclisi bulunuyordu. Eğer kral ölümünden sonra yerine geçecek bir veliaht bırakmamışsa mesâmîne kendi içinden yeni kralı seçer, daha sonra da yerine akyâl arasından bir kişi mesâmîne komitesine alınırdı; ardından hanedanın yeni bir üyesi kayl olurdu. Kölelik yerleşik bir kurumdu ve ekonomik hayatın dayanaklarından birini köleler teşkil ediyordu.¹⁵¹

Himyerîler'de geleneksel din, diğer Güney Arabistan halklarında rastlanandan farklı değildi. Sebe'de İlmakah, Ma'în'de Vedd,¹⁵² Katabân'da Amm, Hadramut'ta Sin adıyla bilinen Kamer, panteonun baş tanrısı; onun karısı olan Şems ile oğlu Astar (Venüs) da diğer önemli tanrılardı.¹⁵³ Böylece Himyerîler esasta aya, güneşe ve yıldızlara tapmaktaydılar. Bununla beraber bu dönemde Güney Arabistan'a Yahûdîliğin, daha az nispette de Hıristiyanlığın girdiği bilinmektedir.¹⁵⁴ Yahûdîliğin ilk önce Sebeliler zamanında Hicaz bölgesinden yayıldığı sanılmaktadır.

Bölgeye Hıristiyanlığın Bizans İmparatoru II. Konstantinos zamanında (337-361) girdiği anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren San'a, Aden, Me'rib ve Zafar gibi önemli merkezlerde birçok kilise inşa edilmiştir. Hıristiyanlık özellikle Necran bölgesinde daha geniş yayılma alanı bulmuş ve Belhâris'teki kilise büyük bir şöhret kazanmıştır. VI. yüzyılın başından itibaren de bölgede monofizit Hıristiyanlığın izlerine rastlanmaktadır. Bununla beraber Bizanslılar'la Habeşîler'in iş birliği yapması ve bu İki Hıristiyan devletin Güney Arabistan için öteden beri siyasi ve iktisadî emeller beslemesi bu dinin bölgede yaygınlaşmasını engellemiş ve Himyerî hükümdarlarının Yahûdîliğe biraz daha itilmesine yol açmıştır.

¹⁵⁰ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 132.

¹⁵¹ Hüseyin Algül, "Himyerîler", *DİA*, XVIII, 62.

¹⁵² İbn el-Kelbî, *Age.*, ss. 20-21.

¹⁵³ Şevki Ebû Halil, *İslam ve Dünya Medeniyetleri Tarihi*, Çev. Atik Aydın-Abdulahdi Timurtaş, Bilge Adam Yayınları, İstanbul, 2005, s. 154.

¹⁵⁴ Yusuf Ziya Yörükân, *İslâm Dini ve Mezhepleri Tarihi I: Hazret-i Muhammed'in Doğumundan Ölümüne Kadar İslâm Dini Tarihi*, TCKB Yayınları, Ankara, 2001, s. 18.

Tebâbia döneminin son hükümdarı olan Zûnüvâs Yahûdîliği kabul ederek Yosef adını aldı ve herkesi bu dine girmeye zorladı. Özellikle 523'te ele geçirdiği Necran'daki Hıristiyanlara şiddetli baskı yaptı. Sert bir mizaca sahip bulunan Zûnüvâs, yerli Hıristiyanların Hıristiyan Habeşler'le siyasi bütünleşme arzusu taşıdığına inanıyor ve hepsini vatan haini sayıyordu. Bunun için Necranlı Hıristiyanlardan 4000 veya 20.000 kişiyi ateş yanan çukurlara artırmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de "Hazırladıkları hendekleri tutuşturulmuş ateşle doldurarak onun çevresinde oturup İman eden kimselere dinlerinden dönmeleri için yaptıkları işkenceleri seyredenler kahrolsun!"¹⁵⁵ mealindeki âyette, kilise azizlerinden Arethas'ın şehitler listesinde ismi geçen bu Hıristiyanlara telmihte bulunulduğu kabul edilmektedir. Yahûdîliği benimseyen Zûnüvâs'ın Hıristiyanlara zulmetmesi üzerine Habeş Kralı Kaleb Ela-Esbaha, hem dindaşlarını korumak hem de Hindistan deniz ticaret yolunu denetleyebilmek için Bâbülmendep'i ele geçirmek amacıyla Bizans İmparatoru I. Justinianos ile anlaşarak Yemen'e 70.000 kişilik bir ordu gönderdi. Yapılan savaşta Zûnüvâs mağlûp oldu ve rivâyete göre kaçmak isterken denizde boğuldu. Onun ölümüyle Himyerî Devleti son buldu ve toprakları Habeşistan'a bağlandı. Bunun ardından Yemen'de yarım asırlık bir Habeş hâkimiyeti yaşandı. Bu esnada Habeş valilerinden Ebrehe el-Eşrem San'a'da meşhur Kulleys tapınağını yaptırarak bütün Arapları burayı ziyarete zorladı. Fakat Kâbe'nin kutsal kabul edilmesi buna mani oldu ve nihayet Ebrehe Kâbe'yi yıkmak üzere M. 570'te Mekke üzerine yürüdü fakat Fîl sûresinde de anlatıldığı gibi mağlup oldu. Habeşliler'in kötü idaresi Yemen'de tepkilere neden oldu. Bunun üzerine Himyerî hanedanından Seyf b. Zûyezen, Sâsânî kralı Enûşirvân'ın yardımıyla Habeş hâkimiyetine son verdi ancak bir suikaste kurban gidince Yemen, İslâm fetihlerine (M. 629) kadar Sâsânî hâkimiyeti altında kaldı.¹⁵⁶

Güney Arabistan'da yazılı kaynaklar tunç levhalar ve taş üzerine hâkkedilmiş kitabelerden ibarettir. En eskileri, milâttan önce VIII. yüzyıla kadar uzanan Sebe (Sebâ) ve Minae (Maan, Ma'în) grubu olmak üzere ikiye ayrılır. Himyerî kitabeleri Sebe grubuna dâhildir. Esasen Himyerîler, bölgeye Hıristiyanlık girmeden önce Sebe bölgesinin en etkili kabilesiydi. Bir dönemde ağırlığını hissettirdiği için bu safhadaki

¹⁵⁵ el-Bürûc 85/1-8.

¹⁵⁶ Yıldız, Agm., s. 253; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 123-130; Mustafa Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 13.

kitabelere Himyerî kitabeleri ve medeniyete de Himyerî medeniyeti denilmiştir.¹⁵⁷ Güney Arapçası'nın en eski lehçelerinden biri olan Himyerî dili ile bugünkü Mehri, Şavrî ve Sokotrî gibi lehçeler arasında benzerlik vardır. Süyûtî, Kur'ân'da mevcut elli lehçeden birinin Himyerî lehçesi olduğunu söylemiş ve buna dair bolca örnek vermiştir.¹⁵⁸

Güney Arabistan'ın İslâm öncesi en uzun ve en muhteşem medeniyetini temsil eden Himyerî Devleti, Akdeniz havzası ile Uzakdoğu arasındaki kara ve deniz ticaret yolu üzerinde bulunduğundan hareketli bir iktisadi yapıya sahipti ve bu durum Kana'yı Hint Okyanusu'nun en büyük limanlarından biri haline getirmişti. Böylece Akdeniz ülkelerinin muhtaç olduğu Çin ve Hint malları ile günlük (tütsü) gibi yerli ihraç ürünleri bölge ülkelerine ulaştırılıyor, ayrıca deniz yoluyla San'a ve Me'rib'e varan mallar kervanlarla kuzeye naklediliyordu. Özellikle büyük bir ticaret merkezi olan San'a, güneyden ve kuzeyden gelen bütün yolların kavşak noktasını oluşturuyordu. Buradan kalkan kervanlar Dehnâ çölünü aşip Necid'e, oradan da Mekke'ye. Yenbû'ya veya Yesrib'e uğrayıp Petra'ya ulaştıktan sonra ya kuzeyde Fenike ve Filistin şehirlerine veya Tedmür'e (Pâmir) yahut da batıya dönerek Mısır'a giderlerdi. Aden depolarındaki ürünler ise Kızıldeniz ve Akabe körfezi kanalıyla Suriye, Filistin ve Mısır'a intikal ettirilirdi. Bu ticarî canlılığın tâbiî bir sonucu olarak Debâ, Mehre, Aden, Sebâ ve Râhiye'de kurulan panayırlar gerek Arabistan yarımadasından gerekse Akdeniz ve Çin-Hint ülkelerinden gelen tüccarlarla dolup taşardı. Hz. Muhammed'in de gençlik döneminde ticaret amacıyla kervanlara katılarak Yemen'in Cüreş şehrine, Tîhâme'deki Hubâşe, Uman'daki Suhâr ve Debâ panayırlarına gitmiş olduğuna dair rivâyetler vardır. Öte yandan transit ticaret faaliyetlerinin yanı sıra Himyerîler'in dokumacılık, debbâğlık ve madenî eşya, özellikle kılıç imalâtında ileri gitmiş olmaları, ayrıca yaptıkları bentler, su kanalları sayesinde tahıl ziraatı ve meyvecilikte büyük başarı kazanmaları onları çok müreffeh bir hayat seviyesine ulaştırmıştı.¹⁵⁹

Hürmüz Boğazı'nın ve Aden körfezinin kontrolü Hindistan ve Afrika ticaretinin güneylilerde kalması için gerekliydi. Günlük üretiminin ve ticaret merkezleri arasındaki

¹⁵⁷ Müsned yazısı denilen (bir yazı ile yazılmış olan) Himyerî kitabelerinden şimdiye kadar keşfolunup okunabilenlerin sayısı 2032'yi geçmiştir. Bunlardan bir kısmı aynen Avrupa'ya nakledilmiş, bir kısmı da fotoğraf ile istinsah edilmiştir. Fransa, İngiltere ve Almanya müzelerine götürülen orijinal kitabelerden bazıları taş, bazıları da levhalar üzerine işlenmiştir. Bu kitabelerden 450 kadarı mükerrerdir. Bunlar çıkarılınca orijinal yazılar olarak 1560 kitabe kalmaktadır. Bkz., Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, ss. 113-114.

¹⁵⁸ Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Ali Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2006, I, 420-421.

¹⁵⁹ Algül, Agm., ss. 62-63.

sürekli gidiş gelişin kaderi de iç barışa ve istikrara bağlıydı. Her ne kadar etrafındaki çöller bölgeye tâbiî bir koruma sağlıyor idiyse de zenginliği daha çok lüks maddelere dayanan Himyerîler'in zamanla savaşçı iradesi sarsılmış, zaafa uğramış bir refah toplumu haline gelmesine, ayrıca Hıristiyan Bizans ile Mecûsî İran'ın güneyin aleyhine işleyen dinî ve ekonomik politikalar takip etmeleri ve Habeş saldırıları bölgedeki huzur ve istikrarın giderek kaybolmasına yol açtı. İslâmiyet ortaya çıktığı zaman Güney Arabistan peş peşe gelen yabancı siyasi baskıların altında yıpranmış, halkı sosyal açıdan parçalanmış ve ekonomik açıdan zayıflamış durumdaydı. Bölgede öteden beri mücadele halinde olan Yahûdîlik ve Hıristiyanlık henüz bütünüyle halk tarafından benimsenmemişti; halkın çoğu hâlâ putperestti. Bazı kabilelerin Zü'l-halesa,¹⁶⁰ Zü'l-keffeyn,¹⁶¹ Yeğûs,¹⁶² Ye'ûk¹⁶³ ve Nesr¹⁶⁴ gibi putları vardı; ancak Kâbe kutsal bir mekân olarak tanınır ve hac mevsiminde ziyaret edilirdi.

Hiz. Peygamber, mahallî emirlikler halinde varlığını sürdüren Himyerî melikleriyle mektuplaşmış ve karşılıklı elçiler gönderilmiştir. Resûl-i Ekrem, Ayyaş b. Ebî Rebîa'yı bir mektupla Himyer meliklerinden Hâris, Mesrûh ve Nu'aym b. Abdükülâl'e¹⁶⁵ göndermişti. Mektubunda Yahûdîlerin Hiz. Üzeyir'e, Hıristiyanların da Hiz. İsa'ya Allah'ın oğlu diyerek hak yoldan saptıklarını haber veriyor ve onları İslâm'a davet ediyordu ve krallar da bu davete icabet ettiler. 9 yılında Resûl-i Ekrem'in Tebük Seferi'nden döndüğü günlerde Himyerî meliklerinin elçisi Mâlik b. Mürâre (Mürre) er-Rehâvî Medîne'ye geldi. Mâlik'i elçi olarak gönderen Hâris b. Abdükülâl, Nu'aym b. Abdükülâl, Nu'mân ve Zür'a Zûyezen İslâm'a girdiklerini ve müşriklerle mücadele ettiklerini bildiriyorlardı. Bu habere çok sevinen ve elçiyi ağırlamak üzere Bilâl-i Habeşî'yi görevlendiren Hiz. Peygamber de karşılık olarak Muâz b. Cebel başkanlığında Abdullah b. Zeyd, Mâlik b. Ubâde, Ukbe b. Nemîr ve Mâlik b. Mürâre'den oluşan bir heyet yolladı. Bunlar Hiz. Peygamber tarafından hayırlı, sâlih, dindar ve bilgili kişiler olarak görüldükleri için seçilmişlerdi. Heyette yer alan Mâlik b. Mürâre'nin Medîne'ye elçi sıfatıyla gelip bu defa Hiz. Peygamber'in elçisi olarak ülkesine dönmesi dikkat çekicidir. Hiz. Peygamber mektubunda, Himyerî meliklerinin Allah'ın hidayetine

¹⁶⁰ İbn el-Kelbî, Age., ss. 42-45.

¹⁶¹ İbn el-Kelbî, Age., s. 46.

¹⁶² İbn el-Kelbî, Age., s. 21; Nûh 71/23.

¹⁶³ İbn el-Kelbî, Age., s. 21; Nûh 71/23.

¹⁶⁴ İbn el-Kelbî, Age., s. 21; Nûh 71/23.

¹⁶⁵ Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye: Hiz. Peygamber Döneminin Siyasi-İdari Belgeleri*, Çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yayınları, İstanbul, tsz., ss. 235-237.

erişerek İslâm'a girdiklerini belirttikten sonra nefislerini ıslah edip Allah ve Resulü'ne tâbi olmaları, namaz kılmaları ve zekât vermeleri gerektiğini bildiriyor ve ehl-i kitap'tan da cizye alınmasını istiyordu. Toplanacak zekâtlardan kendisinin ve aile fertlerinin faydalanmasının helâl olmadığını açıklaması mektubun dikkate değer bir yönünü teşkil eder. Kaynaklara göre Hz. Peygamber, İslâmiyet'i kabul eden ilk Himyerî meliki Zür'a Züyezen'e¹⁶⁶ hitaben bir mektup daha göndermiştir.

Muâz b. Cebel, Cened âmilliğine ilâveten kaza işlerini yürütmek, halka İslâm'ın esaslarını ve Kur'ân-ı Kerîm'i öğretmek, Sadece Himyerî bölgesinde değil diğer güney bölgelerinde de hem muallimlik yapmak hem de bu yoldaki faaliyetleri teftiş etmek gibi görevleri yerine getirmiştir. Onun bu hizmetleri ifa ederken Allah'ın kitabı ve Resulü'nün sünnetiyle, çözümü bu ikisinde bulamadığı durumlarda da kendi görüşüyle hüküm verdiği bilinmektedir.¹⁶⁷ Muâz b. Cebel, Yemen'de kaldığı süre içinde diğer görevlilerin de katkısı ile birçok kabilenin İslâmiyet'i kabul etmesini sağlamıştır.¹⁶⁸

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hîmyerîler, Zür'a b. Ebî Akabe el-Himyerî'yi Halife Hz. Ebû Bekir'e yollayarak kendisine itaatlerini ve İslâm'a bağlılıklarını bildirmişler, diğer Yemen kabileleri gibi ilk İslâm fetihlerine katılmışlardır. İmam Mâlik b. Enes, Emevî ve Abbasî döneminin meşhur kumandanı Maan b. Zaide eş-Şeybânî, Şamlılar'ın imamı Abdurrahman b. Amr el-Evzaî Himyerîler'den yetişen başlıca şahsiyetlerdir. Himyerîler hakkında Ubeyd b. Şeriyye, Emevî Halifesi Muâviye'nin isteği üzerine Kitâbü'l-Mülûk ve Ahbâri'l-Mâzîn adlı eserini kaleme almış, Vehb b. Münebbih de Kitâbu'l-Mülûki'l-Mütevvece min Himyer ve Ahbârihim ve Kısasihim ve Kubûrihim ve Eş'ârihim adlı bir kitap yazmıştır. İbn Hallikân, Vehb b. Münebbih'in eserini bizzat gördüğünü söyler. İbn Hişâm'ın Kitâbü't-Ticân fî Mülûki Himyer'i ile Neşvân el-Himyerî'nin Mülûkü Himyer ve Akyâlü'l-Yemen'i de Himyerî tarihine dair iki önemli kaynaktır.¹⁶⁹

1.7. Güney Arabistan'ın İslâm Sonrası Tarihi

İslâmiyet'in ilk yıllarında Yemen Sasaniler'in hâkimiyeti altında bulunuyordu. İslâmî devrede ise hem kuzey-güney arasındaki mutad ilişkiler hem de Yemen'e giden

¹⁶⁶ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 237-245.

¹⁶⁷ Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, thk. Bedrettin Çetiner, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, el-Akziye, 11; Abdülvehhâb Hallâf, *İlmü Usûli'l-Fıkh*, Lübnan, tsz.,s. 27.

¹⁶⁸ Algül, Agm., s. 63.

¹⁶⁹ Algül, Agm., s. 63.

tebliğcilerin etkisiyle bu bölgede İslâm dini tanınıp kabul görmeye başlamıştır. Daha çok heyetler arası toplu görüşmeler neticesinde meydana gelen kitle ihtida hareketleri ve Hz. Peygamber'in vefatını müteakip yine kitle halindeki irtidat hareketleri, bölgenin İslâmlaşması bölümünde detaylı olarak ele alınacaktır. Yalnız burada Hz. Peygamber'in, risalet öncesinde, onaltı yaşlarındayken amcalarından Zübeyr veya Abbas ile Yemen'e, daha sonra Hz. Hatice'ye ait kervanla Tihâme'deki Hubaşe panayırına, Yemen'in Cüreş şehrine iki defa ve Umân'daki Suhar ve Deba panayırlarına da birer defa gitmiş olduğuna işaret etmeyi gerekli görüyoruz.¹⁷⁰

Emevîler devrinde Arabistan Kahtânîler ve Adnânîler arasındaki şiddetli mücadelelere sahne oldu. Emevî hilafetinin sonlarına doğru Yemen ve Hadramut taraflarında kalabalık bir halde bulunan Hariciler, Abdullah b. Yahyâ el-Kindi ve Ebû Hamza el-Ezdi liderliğinde Mekke ve Medîne'yi bile işgal etmişlerse de çok zor şartlara rağmen son Emevî halifesi II. Mervan Hicaz'ı Haricilerden kurtarmıştır. Abbâsîler döneminde ise Haricilerin bir kolu olan İbazîler 752'de Uman'da isyan ettiler. Abbasilere mağlup olup reisleri öldürüldü ise de bu bölgedeki varlıklarını günümüze kadar korumuşlardır.¹⁷¹ Abbasiler döneminde Ali evladının ihmal edildiği gerekçesiyle Aleviler zaman zaman isyanlar çıkardılar. Halife Mansûr, M. 758 yılı haccı sırasında Ali evladının girişebileceği bir isyanı önlemek için bu ailenin ileri gelenlerinden Abdullah'ı Medîne'de tevkif ettirdi ise de oğulları kaçmayı başardılar. Bunlardan Muhammed M. 762'de Medîne'ye hâkim oldu, ancak Abbasilere yenildi ve savaşta hayatını kaybetti. Yine aynı aileden Hüseyin b. Ali Mekke'yi ele geçirmeye yeltendi ama M. 786'da yapılan savaşta o da hayatını kaybetti. IX. asrın başlarında Ali evladı Mekke ve Medîne'de hâkim olmak istedilerse de başarılı olamadılar. Ca'fer es-Sâdık'ın torunu İbrahim el-Cezzâr'ın Yemen'de başarı kazanması üzerine Ali evladına karşı çok müsamahalı davranan halife Me'mûn, Emevîler'in Irak valisi Ziyâd b. Ebîh'in soyundan gelen Muhammed b. Abdullah'ı Yemen'e vali tayin ve bu isyanı bastırmaya memur etti. Zebîd şehrini kurarak burasını kendisine merkez yapan Muhammed, halifeye bağlı görünmekle beraber tamamen müstakil davranmış ve kurucusu olduğu Ziyâdîler hanedanı Yemen'de iki yüzyıl hüküm sürmüştür.¹⁷²

¹⁷⁰ Fayda, Age., s. 15.

¹⁷¹ Yıldız, Agm., ss. 255-56.

¹⁷² Yıldız, Agm., s. 256.

Halife Mütevekkil'in M. 861'de öldürülmesinin ardından halifelerin nüfuzlarının sarsıldığı ve merkezi idarenin zayıflamasıyla mahalli hanedanların ortaya çıktığı dönemde Yemen'de Ya'fûrî hanedanı San'a'yı merkez yaparak X. asrın sonlarına kadar Yemen'e hâkim oldu. Bu sırada Hadramut ve Uman'da da başka müstakil emirlikler kurulmuştu.¹⁷³

Uzun bir gizlilik devresinden sonra IX. asrın sonlarında Yemen'de ortaya çıkan İsmâîlîler San'a ve Zebîd'i işgal ettilerse de Ziyâdîler ve Ya'fûrîler karşısında tutunamadılar. Ancak bunların dinî fikirleri daha sonraki siyasi gelişmelere zemin hazırladı. Taberistan'da Ortaya çıkan fakat burada Abbâsî birliklerine karşı tutunamayan Zeydîler büyük kitleler halinde Yemen'e gelip bu sırada Ali evladından Yahyâ el-Hâdî idaresinde bir kuvvet teşkil ederek M. 897'de Sa'da ve Necran'ı ele geçirdiler. Yemen'de XIII. asr sonlarına kadar devam eden Rssîler hanedanını kurdular.¹⁷⁴

Karmatîler'in Vâsıt'ta ortaya çıkmalarından kısa bir zaman sonra bu hareketin lideri olan Hamdan Karmat'ın müritlerinden Ebû Saîd Hasan el-Cennâbî M. 894'te Rebî' kabilesinin desteği sayesinde bütün Ahsâ (Hasâ) bölgesini ele geçirdi. Karmatîler M. 912'de San'a'yı işgal ettilerse de fazla kalamadılar. Abbâsîler'in zaafı karşısında Basra ve Kûfe'yi tahrip, hac yollarını tehdit hatta Mekke'yi zaptederek (Ocak 930) Hacerulesved'i Ahsâ'ya götürdüler fakat daha sonra Fâtımîler'in baskısıyla geri getirdiler. Uman'ın da zaptını müteakip Arabistan'ın büyük bir kısmına hâkim olan Karmatîler daha sonra Fâtımîler ve Büveyhîler'in saldırılarına hedef olarak eski güçlerini kaybettiler. M. 1077'de siyaset sahnesinden silinen Karmatîler'in dinî fikirleri bu bölgelerde daha uzun zaman önemini sürdürmüştür. Karmatîler'den sonra Aden'de Zürey'îler (1083-1173), Yemen'in bir kısmında da Suleyhîler ve Zeydîler kuvvet kazandıysa da bunlar Arabistan'ın kaderine Karmatîler kadar tesirli olamadılar.¹⁷⁵

Selçuklular Şîî baskını ortadan kaldırmak istediyseler de Arabistan'ın iç kısımlarına ve Yemen'e nüfûz edemediler. Eyyûbîler, Mekke dahil bütün Batı Arabistan'ı hatta Yemen'i ele geçirerek Şîîliğe karşı Sünnîlerin zaferini sağladılar.¹⁷⁶

Eyyûbîler'in Yemen'i terk etmek zorunda kalmaları üzerine 1229 yılında başkent Zebîd olmak üzere kurulan Resûlî hanedanı bölgeye hakim oldu. Abbasi

¹⁷³ Yıldız, Agm., s. 256.

¹⁷⁴ Yıldız, Agm., s. 256.

¹⁷⁵ Yıldız, Agm., s. 256.

¹⁷⁶ Yıldız, Agm., s. 256.

halifesinin elçisi olduğu için Resûl (elçi) adıyla anılan hanedanın atası aslen Oğuz Türkleri'ndendir. Resûl'ün torunu ve hanedanının kurucusu el-Melikü'l-Mansûr Ömer (1229-1250) Taiz ve San'a'yı Zeydî imamlarından aldığı gibi Mekke'yi de ülkesine katarak hakimiyet sahasını Hicaz'dan Hadramut'a kadar genişletti. Hülâgû'nun Abbasi hilafetine son vermesi üzerine Resuli hanedanını 1454'te ortadan kaldıran Tâhirîler, Osmanlı fethine kadar Yemen'i ellerinde tuttular.¹⁷⁷

XV. asrın başlarında Uman'da İbâzîyye cemaati siyasi bir hüviyet kazanarak 150 yıl boyunca varlığını korudu. Yine aynı devirde Ali b. Ömer idaresinde Kesîr ailesi Hadramut ve Zufâr'da hakimiyet kurdu ve Hadramutlu tebliğciler Somali'de Müslümanlığın yayılması için çalıştılar. XVI. asrın başlarında Potekizliler Hint Okyanusu ve Kızıldeniz'de etkili olmaya başladılar. Aden'i alamadılarsa da Avrupa ile Hindistan arasında Basra Körfezi ve Kızıldeniz yoluyla yapılan ticareti engelleyerek Müslüman halka zarar verdiler. XV. asrın sonlarında Alfonso Albuquerque idaresindeki istilacılar Uman körfezindeki Arap limanlarını ve Hürmüz'ü yağmaladılar. 1514'te Alfonso'nun yeğeni Pedro Basra Körfezine girdi. Ertesi yıl Alfonso Aden'i zapt ederek Mekke'ye karşı bir sefer yapmak istediye de bu hırsını tatmin edemeden öldü.¹⁷⁸

Yavuz Sultan Selim 1517'de Memlûklü devletine son verince, bu devletin siyasi nüfuzu altında bulunan Hicaz bölgesi de Osmanlı hakimiyetini tanımış ve Şerif II. Berekât b. Muhammed "hâdimü'l-Harameyn" unvanını alan Osmanlı hükümdarına gönderip Mekke'nin anahtarlarını takdim ederek itaat arz etmiştir. Osmanlılar da Mekke, Medîne ve Cidde'nin yönetimini onlara bırakmıştır. Portekizliler'in 1521'de Bahreyn'e saldırımları üzerine Osmanlılar Basra ve Kızıldeniz'de harekete geçtiler. 1534'te Katîf ve Bahreyn'deki Arap şeyhleri itaat arz ettiler. Osmanlı hakimiyeti altında Hicaz bölgesi idari bakımdan Mısır valiliğine bağlandı. Diğer taraftan Hadım Süleyman Paşa'nın 1538 yılında Diu seferi sırasında Aden alındığı gibi daha sonraki yıllarda Yemen'in iç kısımları da ele geçirilerek burası bir eyalet haline getirildi. Osmanlılar Aden'i ele geçirinca itaat etmemekte direnen Yemenliler'i dağlara sürdüler. Fakat daha sonra geri çekilmek zorunda kaldılar ve Güney Yemen'deki Muhâ'yı üst olarak kullandılar. Fakat Portekizliler 1521'den 1602'ye kadar Bahreyn'i, 1507'den 1649'a kadar da Maskat'ı ellerinde tutmaya devam ettiler. Bütün Arabistan Osmanlı hâkimiyetine girmekle beraber bazı mahalli hanedanlar varlıklarını koruyarak zaman

¹⁷⁷ Yıldız, Agm., s. 256.

¹⁷⁸ Yıldız, Agm., s. 257.

zaman tehlikeli isyanlar çıkarmışlardır. Nitekim Yemen’de Zeydîler ve 1624-1741 yılları arasında Uman’da hüküm süren Ya’rubîler, Maskat’ta İbâzîler ve Ahsâ civarında Humeydîler’in isyanları Osmanlıları epeyce uğraştırmıştır. Yemen’deki Zeydîler Osmanlılara karşı ciddi bir mukavemet gösterdiler ve 1635’te onları geri çekilmek zorunda bıraktılar.¹⁷⁹

Osmanlıların en tehlikeli rakiplerinden olan Safevîler fırsat buldukça Arabistan’ın Basra körfezi sahillerine hücum etmişlerdir. Bu arada Şah I. Abbas 1602’de Bahreyn’i zapt etti ise de uzun müddet elinde tutamadı. İranlılar Uman’ı 1743’te ikinci defa zapt ederek Ya’rûbî hanedanının bu bölgedeki hâkimiyetine son vermişlerse de çok geçmeden Bû Saîd ailesinden Ahmed b. Saîd Uman’ı İranlılar’dan geri aldı ve 1749’da Âl-i Bû Saîd hanedanını kurarak Uman imamı oldu. Ahmed’in halefleri I. Dünya Savaşı’na kadar hâkimiyetlerini sürdürdüler.¹⁸⁰

Osmanlılara karşı bir Arap hareketi olan Vehhâbîlik XIX ve XX. asırda Araplar arasında gelişen milliyetçilik hareketlerini etkiledi. Vehhâbîler 1804’te Medîne’yi ele geçirdiler. Diğer taraftan Basra körfezine, Yemen ve Hadramut’a kadar geniş bir sahaya yayılarak Irak ve Suriye’yi tehdide başladılar. 1839’da Aden’i işgal eden İngiltere yavaş yavaş sahillerden iç kesimlere nüfûz etmeye başladı. Bazı emirlikler İngilizler’in ilerleyişi karşısında onların himayesini kabul ettiler. Âl-i Bû Saîdler’in en meşhuru Saîd b. Sultan Uman’da otoriteye sahip değildi ve Suûdîlere vergi ödüyordu. Maskat sultanları da ülkede duruma hakim olabilmek için İngilizler’e muhtaç ve bağlı kaldılar. Hadramut ise iç karışıklık içindeydi.¹⁸¹

Osmanlılar 1849’da Tihâme’yi aldılar, fakat 1872’ye kadar San’a’ya giremediler. Osmanlılar’ın çekilmesi üzerine Zeydî imam Yahya Yemen’e hâkim oldu. Faysal’ın 1865’te ölümünden sonra oğulları arasında başlayan iktidar mücadelesi Osmanlıların Doğu Arabistan’ın bir bölümünde Âl-i Reşîd’in de Necid’de üstünlüğü ele geçirmesine sebep oldu. Bu durum karşısında Suûdîler Kuveyt’e sığınmak zorunda kaldılar. İbn Reşîd 1897’de ölünceye kadar Kuzey Arabistan’a hâkim oldu. Bu arada 1869’da Süveyş kanalının açılması Osmanlı devletine Hicaz ve Yemen’e daha rahat

¹⁷⁹ Yıldız, Agm., s. 257

¹⁸⁰ Yıldız, Agm., s. 257

¹⁸¹ Yıldız, Agm., s. 257

müdahale imkânı verdi. Osmanlılar San'a'yı karargâh yaparak Yemen'in dağlık kesimlerine sahip oldularsa da Zeydîler karşısında tutunamadılar.¹⁸²

I. Dünya Savaşı'ndan önce Yemen vilayeti ile Lahsâ sancağı Osmanlı hâkimiyeti altında bulunuyordu ancak bu sonuncu bölge Vehhabiler tarafından 1913'te istila edilmiştir. Yemen'de ise Zeydi imam Yahya ile uzun süren çekişmelerden sonra 1916'da bir anlaşmaya varılabilmektedir. Nihayetinde Yemen 1918'de bağımsızlığına kavuşmuştur.¹⁸³

Halife olma ümidini kaybeden Şerif Hüseyin'i 1930'da yenen Abdulaziz 1934'te de kısa bir savaştan sonra Yemen imamı Yahya'yı da mağlup etti ve Necran da Suudi Arabistan topraklarına katıldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise Arap Yarımadasının güney ve doğu kıyıları üzerinde kurulmuş olan İngiliz hâkimiyet ve nüfuzu da kısa sürede ortadan kalktı. 1951'de bağımsızlığını ilan eden Uman'dan sonra Aden sömürgesiyle Güney Arabistan himaye idaresi de bağımsızlık kazanarak 1967'de Güney Yemen Cumhuriyeti haline geldi. Yemen Arap Cumhuriyeti ile Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti 22 Mayıs 1990 tarihinde birleşerek Yemen Cumhuriyeti adı altında yeni bir devlet meydana getirdiler.¹⁸⁴

1.8. “Yümn” Mastarının Semantik Tahlili ve Yemen İsmi

Arapçada “yümn” mastarı ve türevlerine baktığımızda, kullanım alanının genişliğine rağmen tümüyle olumlu çağrışımlar yaptığını görüyoruz. Örneğin uğur, şans, kısmet, mutluluk, iyilik, kuvvet, başarı vs...

Yemen adı y-m-n kökünden türemiş bir isimdir. İbn Manzûr, y-m-n kökünden “yümn” mastarına bereket (uğur)¹⁸⁵ temel anlamını vermiştir ki, buna göre kelime “şu'm” (uğursuzluk)¹⁸⁶ mastarının zıddıdır¹⁸⁷. Aynı kökten “yemîn” kelimesine, insan ve diğer varlıkların sağ tarafı anlamını veren İbn Manzûr, bunun karşıtı olarak da “yesâr” kelimesini kullanmaktadır.¹⁸⁸ Yine “yemîn” kelimesinin kasem, and anlamına geldiğini kaydetmektedir.¹⁸⁹ İbn Manzûr Yemen adına ilişkin olarak da, Ğavr (Tihâme) beldelerinin, kıblenin sağ tarafında kalan kısmının adı olduğunu belirterek, mukabilinin

¹⁸² Yıldız, Agm., s. 258.

¹⁸³ Yıldız, Agm., s. 258.

¹⁸⁴ Yıldız, Agm., s. 258.

¹⁸⁵ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 1995, s. 1022.

¹⁸⁶ Mutçalı, Age., s. 425.

¹⁸⁷ Bkz., İbn Manzûr Age., VI, 4967.

¹⁸⁸ Bkz., İbn Manzûr, Age., VI, 4967.

¹⁸⁹ Bkz., İbn Manzûr, Age., VI, 4969.

Şam olduğunu ve bunun da Yemen adının özel isim değil cins isim olduğua işaret ettiğini ileri sürmekte ve kendisine nispetin, kıyasî olarak “yemeniyyün يَمَنِيّ”, nadir olarak da “yemânin يَمَان” şeklinde yapıldığını belirtmektedir.¹⁹⁰ Râğıb el-İsfehânî ise “yemîn” kelimesine “cârihe (organ, uzuv)¹⁹¹” temel anlamını vermekle birlikte, İbn Manzûrla aşağı-yukarı aynı anlamları zikrediyor.¹⁹² Bu mastarın türevleri Kur’ân’da 67 ayette, 71 kez geçmektedir.¹⁹³ Kur’ân’da bu türevler sağ yön,¹⁹⁴ sağ el,¹⁹⁵ kasem,¹⁹⁶ güç-kuvvet,¹⁹⁷ vb. anlamlarda kullanılmaktadır. Bütün bu ayetlerde yümün mastarı hep iyiyi, güzeli, doğruyu, faydalıyı, kazançlıyı, güçlüyü vb. ifade eder. Örneğin, “kitabı sağdan verilenler artık kurtuluşa ermiş, ebedi cennete ve güvene kavuşmuşlardır.”¹⁹⁸ Buna karşılık “kitabı soldan verilenleri ise derin bir pişmanlık ve ebedi bir cehennem azabı beklemektedir.”¹⁹⁹

Sağ tarafa, hadislerde de benzer anlamlar yüklenmiştir. Mesela, Allah’ın (c.c.) her iki elinin de “sağ el” olduğunu bildiren rivayetler²⁰⁰; yine Allah Teâlâ’nın, kullarına ne kadar cömertçe davrandığını gösteren rivayetlerdeki “sağ el” vurgusu;²⁰¹ aynı şekilde Haceru’l-Esved’in, Allah’ın (c.c.) “sağ eli” olduğu, kullarıyla onunla musafaha ettiği ve onu meshedenin Allah’a biat etmiş sayılacağı yönündeki rivayetler²⁰² hep aynı yüceltici ve olumlu anlamları çağrıştırmaktadır.

Buna günlük yaşantımızı çevreleyen dinsel/kültürel örnekler de verilebilir. Mesela, teyemmün (sağdan başlama), camiye sağ, helâya sol ayakla girme; burnuna sağ elden su çekip sol elle sümkürme; sağ tarafa yatarak uyuma; sağ elle yemek yeme; sol elle taharetlenme; önce sağ ayakkabıyı giyinme; müteveffayı sağ yanı üzerine defnetme vs.

¹⁹⁰ İbn Manzûr, Age., VI, 4969.

¹⁹¹ İbrahim Mustafa ve ark., *el-Mu’cemu’l-Vasît*, el-Mektebetü’l-İslâmiyye, İstanbul, tsz., I, 115; Mutçalı, Age., s. 112.

¹⁹² el-İsfehânî, Age., ss. 893-894.

¹⁹³ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu’cemü’l-Müfrehes li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru’l-Hadîs, Kahire, 1996, ss. 862-863.

¹⁹⁴ en-Nahl 16/48; el-Kehf 18/17-18; Sebe’ 34/15; Kaf 50/17 vd.

¹⁹⁵ Tâ-ha 20/17, 69; el-Ankebut 29/48; es-Saffât 37/93 vd.

¹⁹⁶ el-Bakara 2/224-225; el-Mâide 5/89, 108; et-et-Tevbe 9/12; en-Nahl 16/91-92, 94 vd.

¹⁹⁷ ez-Zümer 39/67; el-Hâkka 69/45.

¹⁹⁸ el-Hâkka 69/19-24.

¹⁹⁹ el-Hâkka 69/25-37.

²⁰⁰ (كلتا يديه يمين) Bkz., Müslim, İmâre, 1827; Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şu’ayb en-Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî*, thk. Bedrettin Çetiner, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Âdâbü’l-Kudât, 1 vd.; İbn Kuteybe bu hadisin sahih olduğunu belirtmiştir. Bkz., Ebû Abdîllah Muhammed b. Müslim b. Kuteybe, *Te’vîlu Muhtelifi’l-Hadis: Hadîs Müdâfaası*, Çev. M. Hayri Kirbaşoğlu, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 327.

²⁰¹ Ebû Abdîllah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhü’l-Buhârî*, thk. Bedrettin Çetiner, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Tevhîd, 22; Müslim, Zekât, 993.

²⁰² es-Süyûtî, bu rivayetlerin zayıf olduğunu belirtiyor. Bkz., Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr fi Ehâdîsi’l-Beşîri’n-Nezîr*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 2006, I, 233-234.

İleride de değinileceği gibi, Güney Arabistan'ın gayet verimli, münbit ve müreffeh bir yer olması ile “yümn” mastarından türeyen kelimelerin bu anlamları karşılaması, İbn Manzûr'un, Yemen adının özel isim olarak değil de cins isim olarak kullanıldığı şeklindeki iddiasının bir haklılık payının olabileceğini düşündürüyor.

1.9. Kur'ân'da ve Hz. Peygamber'in Hadîslerinde Yemen

a) Kur'ân'da Yemen: Yemen adının türediği “Yümn” mastarının türevleri Kur'ân'da 71 kez kullanılmış olduğu halde, Yemen ismi geçmemektedir. Fakat bu, Kur'ân'da Yemen'den hiç bahsedilmediği anlamına gelmez. Çünkü bir kısmı doğrudan doğruya Yemenle ilgili olan; bir kısmı da Hz. Peygamber'in açıklamaları sonucu Yemenle ilgili olduğu anlaşılan bazı ayetler bulunmaktadır. Bu ayetlerin çoğunda Allah (c.c.), vahyin ilk muhataplarına, geçmişte, kendilerinden daha güçlü oldukları halde sırf peygamberleri yalanladıkları için helak olan Yemenlileri örnek vererek, ibret almalarını öğütlemektedir. Örneğin: *“Andolsun, Sebe' kavmi için oturduğu yerlerde büyük bir ibret vardır. Biri sağda, diğeri solda iki bahçeleri vardı. (Onlara:) Rabbinizin rızından yeyin ve O'na şükredin. İşte güzel bir memleket ve çok bağışlayan bir Rab! Ama onlar yüz çevirdiler. Bu yüzden üzerlerine Arim selini gönderdik. Onların iki bahçesini, buruk yemişli, acı ılgınlı ve içinde biraz da sedir ağacı bulunan iki (harap) bahçeye çevirdik. Nankörlük ettikleri için onları böyle cezalandırdık. Biz nankörden başkasını cezalandırır mıyız? Onların yurdu ile içlerini bereketlendirdiğimiz memleketler arasında, kolayca görünen nice kasabalar var ettik ve bunlar arasında yürümeyi konaklara ayırdık. Oralarda geceleri, gündüzleri korkusuzca gezin dolaşın, dedik. Bunun üzerine: Ey Rabbimiz! Aralarında yolculuk yaptığımız şehirlerin arasını uzaklaştır, dediler ve kendilerine yazık ettiler. Biz de onları, ibret kıssaları haline getirdik ve onları büsbütün parçaladık. Şüphesiz bunda, çok sabreden ve çok şükreden herkes için ibretler vardır. Andolsun İblis, onlar hakkındaki tahminini doğruya çıkardı. İnanan bir zümrenin dışında hepsi ona uydular. Hâlbuki şeytanın onlar üzerinde hiçbir nüfuzu yoktu. Ancak ahirete inananı, şüphe içinde kalandan ayırdedip bilelim diye (ona bu fırsatı verdik). Rabbin gerçekten her şeyi koruyandır.”*²⁰³ Görüldüğü gibi, bu pasajda önce Yemen'in eski mamur haline değinilmekte; ardından duçar kaldığı felaketler anlatılmaktadır. Yemenlilerin, batılı kaynaklarda Arabia Felix (bahtiyar, müreffeh

²⁰³ Sebe' 34/15-21.

Arabistan) diye anılan bu dillere destan yurdu, Arim selinden sonra darmadağın olmuş, neticede birçok Kahtân boyu kuzeye göç etmek zorunda kalmıştı.²⁰⁴ Kuzeydeki Lahmîler, Ğassânîler vs. bunlardan olduğu gibi, Resûlullah'ın (s.a.s.) hicret yurdu olan Medîne sakinleri de bunlardandır. Aslında Kuzey Arabistan'ın medenîleşmesi, bu göç sonrasında gerçekleşmiştir. Kalıntılarının önemli bir kısmı bugün hâlâ ayakta olan bu eski medeniyete, bu çalışmanın “Güney Arabistan'ın İslâm Öncesi Tarihi” başlığını taşıyan bölümünde detaylı olarak değinildiği için, burada tekrar edilmesine gerek kalmamıştır.²⁰⁵ Güney Arabistan'da yaşamış, anılmaya değer bir kavim de ‘Âd kavmidir. Kur'ân'da birçok pasajda değinilen²⁰⁶ ‘Âd kavminin kalıntıları yani bir benzeri daha yaratılmamış olan, sütunlarıyla ünlü İrem kentinin harabeleri 1990 yılında ortaya çıkarılmıştır.²⁰⁷ Özetle söylenecek olursa: Kur'ân, bu beldelerden “Belde-i Tayyibe”²⁰⁸ diye söz etmekte; güç ve ihtişamlarına rağmen, inançlarındaki sapkınlıkları sebebiyle helak edildiklerini belirtmektedir. Yalnız, belirtilmesi gereken önemli bir husus da bunun istisnalarının da olduğudur. Örneğin, bir pasajda “Belkıs”²⁰⁹ diye şöhret bulmuş olan Sebe' Melikesinden, müspet bir şekilde söz edilmiştir. Bu pasajdan, hem Sebe' yönetiminin şûraya dayandığı hem de Sebe' Melikesinin, hakikati anlayınca güç ve ihtişamına rağmen tekebbür etmeyip iman ettiği anlaşılıyor ki, bunlar müspet ifadelerdir.²¹⁰

Bu ayetlerin dışında, Yemenle ilgili olduğunu ancak Rasûlullah'ın (s.a.s.) tasrihiyle anladığımız başka ayetler de vardır. Fakat bu ayetler, “Hz. Peygamber'in Hadîslerinde Yemen” başlığı altında ele alınacaktır.

²⁰⁴ Bazı müfessirler Sebe' suresi 19. ayette geçen [(فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ)] Bunun üzerine: “Ey Rabbimiz! Aralarında yolculuk yaptığımız şehirlerin arasını uzaklaştır”, dediler ve kendilerine yazık ettiler, ayetini: (فَقَالُوا رَبَّنَا) (بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ) Bunun üzerine: Rabbimiz “aralarında yolculuk yaptığımız şehirlerin arasını uzaklaştırdı”, dediler ve kendilerine yazık ettiler, şeklindeki okunuşunu dikkate alarak “münâda minh”i mübteda, emir fiili de mazi sigasında değerlendirmiş ve bunun, Sebeîlerin seylü'l-arimden sonra duydukları pişmanlığı yansıtan bir ifade olduğunu kabul etmişlerdir. Bkz., Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*, Çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 875-876; Muhammed Tayyib el-İbrâhîm, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2003, s. 430.

²⁰⁵ Kur'ân'da, bu çerçevede değerlendirilebilecek diğer ayetler için Bkz., Duhan 44/34-37; Kaf 50/14; Hûd 11/50-60; Şu'ara 26/123-139 vb.

²⁰⁶ Bkz., Hûd 11/50-60; Şu'ara 26/123-139; el-Hâkka 69/1-8; Fecr 89/6-8.

²⁰⁷ <http://www.kavimlerinhelaki.com/adkavmiubar.html>

²⁰⁸ Bkz., Sebe' 34/15.

²⁰⁹ Bkz., Orhan Seyfi Yüçetürk, “Belkıs” *DİA*, V, 420-421.

²¹⁰ Bkz., en-Neml 27/20-44.

b) Hz. Peygamber'in Hadîslerinde Yemen: Burada öncelikle Rasûlullah'ın (s.a.s.) Yemenle ilgisine, Yemen'e dair bilgi ve kanaatlerinin kökenine değinilmesi faydalı olacaktır. Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in annesi Selma bt. Amr, Hazrec kabilesinin Benû Neccâr kolundan idi.²¹¹ Dolayısıyla, Yemenlilerle aralarında bir hısımlık bağı söz konusu idi. Nitekim Abdülmuttalib, İran kırsasından yardım alıp Habeşîleri mağlup ederek Yemen tahtına oturan Seyf b. Zî Yezen'i kutlamak için Yemen'e gidip hükümdarın huzurunda kendisini tanıttıca Seyf: "demek sen kız kardeşimizin oğlusun ha!" diyerek kendisine yakın ilgi göstermiştir. Hatta bu ziyaret esnasında Seyf, Abdülmuttalib'e: ellerindeki kitapta o sıralar dünyaya gelmek üzere olan veya henüz gelmiş bulunması muhtemel olan bir peygamberden söz edildiğini belirtip, evsafına dair bilgileri nakletmiş; bu alametlerin, o günlerde küçük bir çocuk olan torunu Muhammed'de bulunduğunu, hükümdarın da bunu hissettirmeye ve ellerindeki bilginin doğruluğunu test etmeye çalıştığını anlayan Abdülmuttalib, hükümdarın huzurunda secdeye kapanmıştır.²¹² İleride Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin biyografisinde de değinileceği üzere, bu hısımlık bağı devam etmiş ve Neccâr oğulları, çocukluk yıllarında Hz. Peygamber'i kendi yeğenleri, kendilerini de onun dayıları saymışlardır. Hz. Peygamber'in Yemenle olan bu bağının yanı sıra, bir de Yemen'e yaptığı seyahatler vardır. Tarihi malumattan anlaşıldığı kadarıyla Rasûlullah (s.a.s.) Yemen'e en az beş kez yolculuk yapmıştır. Ticari amaçlarla gerçekleştirilen bu seyahatlerin ilki, Hz. Peygamber'in -16 yaşında iken- amcası Zübeyir ile yaptığı seyahattir.²¹³ Daha sonra Hz. Hatice namına Yemen'e en az dört sefer daha gerçekleştiren Hz. Peygamber'in,²¹⁴ buraya ve ahalisine dair ciddi intibalar edindiği söylenebilir. Hatta diğer milletlere dair bir fikir edindiği de belirtilmiştir. Örneğin Hamidullah, Hz. Peygamber'in, Ezd-i Umânîlerin yurdunda kurulan Debâ panayırında²¹⁵ Çinlilerle tanışmış olması ihtimali üzerinde durmuş ve bunun "İlim aramak için Çine kadar gidiniz"²¹⁶ hadisinin sıhhati hakkında şüphe bırakmadığını

²¹¹ Bkz., İbn Hişam, Age., I, 226.

²¹² Bkz., Köksal, Age., II, 58-63.

²¹³ Köksal, Age., II, 124.

²¹⁴ Köksal, Age., II, 143-144.

²¹⁵ Câhiliyye döneminin meşhur panayırlarının bir haritası için Bkz., Şevki Ebû Halil, *Siyer Atlası (Hz. Muhammed'in Hayatı)*, Çev. Enver Arpa, Fecr Yayınevi, Ankara, 2007, s. 35.

²¹⁶ İbn el-Cevzî, bu rivâyetin mevzu olduğu kanaatindedir. Bkz., Abdurrahman b. Ali Ebû'l-Ferec İbn el-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzû'ât mine'l-Ehâdisi'l-Merfû'ât*, thk. Nureddin b. Şükri b. Ali Boyacılar, Advâü's-Selef, Riyad, 1997, I, 347-349; Aclûnî ise, kesin bir dille mevzu olduğunu söylememiştir; ancak rivâyeti zayıf bulduğu anlaşılıyor. Bkz., İsmâîl b. Muhammed el-'Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ' ve Müzîlü'l-İlbâs ammâ İštehera mine'l-Ehâdisi 'alâ Elsineti'n-Nâs, thk. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, I, 124.

kaydetmiştir.²¹⁷ Hz. Peygamber'in bu panayırlarda ticaret hukuku ve insan ilişkilerine dair ciddi tecrübeler edindiği kuşkusuzdur. Yine bu seyahatler, Resûlullah'ın (s.a.s.) Yemenlileri yakından tanınmasına ve devr-i risâletinde onlardan beklentisinin şekillenmesine vesile olmuştur. Yemen'den gelen her bir heyet Resûlullah'ı (s.a.s.) çocuklar gibi sevindirmiş; bu intibaların doğal bir sonucu olarak Hz. Peygamber'in birçok kâtibi, elçisi, valisi, muallimi vs. Yemen kökenlilerden teşekkül etmiştir. İlgili bölümlerde bu kişilerin biyografilerine değinildiğinde bu husus daha belirgin bir şekilde gözlemleneceği için, burada öncelikle, Hz. Peygamber'in Yemenle ilgili izlenimlerini ortaya koyan hadîslerin sunulması daha faydalı olacaktır. Bu bağlamda da öncelikle, yukarıda değinildiği üzere, Yemenle ilgili olduğunu ancak Hz. Peygamber'in açıklamalarından anlayabildiğimiz ayetler verilecektir. Bunlardan ilki “*Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse (bilsin ki) Allah, sevdiği ve kendisini seven müminlere karşı alçak gönüllü (şefkatli), kâfirlere karşı onurlu ve zorlu bir toplum getirecektir. (Bunlar) Allah yolunda cihad ederler ve hiçbir kınayanın kınamasından korkmazlar (hiçbir kimsenin kınamasına aldırılmazlar). Bu, Allah'ın, dilediğine verdiği lütfudur. Allah'ın lütfu ve ilmi geniştir.*” ayetidir.²¹⁸ Hz. Peygamber, bu ayette kastedilenlerin Yemen halkı olduğunu belirtmiştir. Buna dair birçok rivâyet bulunmakla birlikte merfu olarak sadece İbn Ebî Şeybe'de geçmektedir.²¹⁹ Buhârî, Târîh-i Kebîr'inin üç ayrı yerinde, biri İbn Abbas, diğer ikisi İbn Ömer'den mevkuf olarak yapılan benzer bir rivâyeti zikretmektedir.²²⁰ Bu rivâyetin bazı müfessirleri şaşırttığı kuşkusuzdur. Çünkü Hz. Peygamber'in vefatından sonra ilk irtidad edenler bazı Yemenliler; onlarla mücadele eden ise Hz. Ebû Bekir ve ashâbı olmuştur. Fakat bu hususta varid olan haber-i vâhid, onlara yorum şansı bırakmamıştır.²²¹ Bu rivâyetin muhtelif tariklerini bir araya getirip değerlendirmesini yapan el-Himyerî, bu hadîsin sahih olduğu kanaatindedir.²²²

²¹⁷ Bkz., Muhammed Hamidullah, “Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri”, Çev. Abdullah Aydın, AÜİİFD, 1980, IV, 327-342.

²¹⁸ Mâide 5/54.

²¹⁹ İbn Ebî Şeybe, 7/525: (هم قوم : من قوم) : { فسوف يأتي الله بقوم يحبهم ويحبونه } قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ، هم قوم هذا (هذا - يعني في قوله : { فسوف يأتي الله بقوم يحبهم ويحبونه } قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ، هم قوم هذا

²²⁰ Buhârî, Târîh-i Kebîr, I, 194; VII, 50; VIII, 262: (فجلسني إلى جنبه ثم تلا) : (فسوف يأتي الله بقوم يحبهم ويحبونه، ثم قال أحلف بالله انهم لمنكم من اهل اليمن ثلاثا

²²¹ Bkz., Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsîri*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006, I, 394.

²²² Abdullah b. Becâş b. Sâbit el-Himyerî, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisân fi'l-Yemen fi Asri's-Sahabe*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2000, I, 118-129.

Diğeri ise “Allah'ın yardımı ve zaferi geldiği ve insanların bölük bölük Allah'ın dinine girmekte olduklarını gördüğün vakit, Rabbine hamd ederek O'nu tesbih et ve O'ndan mağfiret dile. Çünkü O, tevbeleri çok kabul edendir.”²²³ ayetleridir. Ahmed b. Hanbel ve Dârimî’de bu ayetlerin Yemenlilerle ilgisini gösteren bir hadîs mevcuttur: İbn Abbâs şöyle dedi: “إِنَّا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ” sûresi indiğinde, Resûlullah (s.a.s.) Fâtıma'yı çağırdı ve: “Bana ölüm haberim verildi” buyurdu. Bunun üzerine Fâtıma ağladı. Hz. Peygamber: “Ağlama, dedi; çünkü ailemden bana ilk kavuşacak olan sensin.” Bunun üzerine Fâtıma güldü. Resûlullah'ın (s.a.s.) hanımlarından bazıları bunu gördü ve: “Ey Fâtıma, senin önce ağladığını, sonra güldüğünü gördük (bunun sebebi neydi?) dediler.” O da: “Resûlullah (s.a.s.) bana, kendisine ölüm haberinin verildiğini bildirdi; o yüzden ağladım. Sonra bana: “Ağlama, çünkü ailemden bana ilk kavuşacak olan sensin!” buyurdu; o sebeple de güldüm.” Resûlullah (s.a.s.) şunu da buyurmuştu: “Allah'ın yardımı ve fetih geldiği zaman, Yemenliler geldiği zaman -ki, onlar kalben daha rakîkdirler; iman Yemenlidir, hikmet de Yemenlidir.- (... hemen Rabbini hamd ile tesbih et).”²²⁴ Buhârî'nin Târîh-i Kebîr’inde de yine İbn Abbas’dan şöyle bir rivâyet vardır: Resûlullah'ın (s.a.s.) yanında idik, “إِنَّا جَاءَ” nazil oldu; bunun üzerine Resûlullah'ın (s.a.s.): “onlar Yemen halkıdır” buyurdu.²²⁵ Diğer tarikleriyle birlikte bu rivâyetin bir değerlendirmesini yapan el-Himyerî, müâtbi‘ ve şahitleriyle birlikte hadîsin sahih derecesine ulaştığını belirtmiştir.²²⁶

Bazı ayetleri tefsir sadedinde gelen bu rivâyetlerin dışında, Hz. Peygamber’den Yemenle ve onun ahaliyle ilgili daha birçok hadîs rivâyet edilmiştir. Burada bunlardan bir kısmı zikredilecektir:

Örneğin Hz. Peygamber’in şu hadîsi, Yemenlilerin iyi kalpliliğini ve alçak gönüllülüğünü göstermektedir: “Size Yemen halkı geldi. Onlar yürekleri en yufka, kalpleri en yumuşak olan kimselerdir. İman Yemenlidir, hikmet Yemenlidir; böbürlenmek ve büyüklenmek deve sahiplerinde, vakar ve sükûnet ise koyun sahiplerindedir.”²²⁷ Bu rivâyetin bir başka tarikinde ise, “Fıkıh Yemenlidir,”

²²³ Nasr 110/1-3.

²²⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 277; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdırrahman ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Abdullah Hâşim Yemânî, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Mukaddime, 14/80.

²²⁵ Buhârî, *Târîh-i Kebîr*, VI, 48.

²²⁶ el-Himyerî, Age., I, 130-135.

²²⁷ Buhârî, Megâzi, 74; bu hadîsin diğer tarikleri için bkz., Müslim, İman, 82; Tirmizî, Menâkıb, 71; Dârimî, Mukaddime, 14/80; Ahmed b. Hanbel, II, 235, 252, 258, 267, 277, 380, 474, 480, 488, III, 105, 155, 182, 212, 223, 251, 262, IV, 154.

buyrulmuştur.²²⁸ Bir başka rivâyette de “*Rabbimizin nefesini Yemen tarafından hissediyorum.*”²²⁹ ziyadesi vardır. Burada anılması uygun düşecek bir rivâyet de şudur:²³⁰ Ebû Sa’îd’den rivâyete göre, Hudeybiye senesinde Hz. Peygamber: “*elbette kendi amellerinin yanında sizin amellerinizi hakir görecek olan kavimler gelecektir*” buyurdu. Ey Allah’ın elçisi! Onlar kimdir, Kureyş mi? diye sorduk; “*Hayır, Yemen halkıdır, onlar yufka yürekli ve yumuşak kalplidir*” buyurdu. Biz, Ey Allah’ın elçisi! Onlar bizden daha mı hayırlıdır, diye sorduk; şöyle buyurdu: “*şayet onlardan birinin altından dağı olsa da onu infak etse; yine sizin bir, hatta yarım müddünüze bile ulaşamazlar. Bizimle diğer insanlar arasında fazilet farkı şu ayet (te tasrih edilmiş) tir: Elbette içinizden, fetihten önce harcayan ve savaşanlar, daha sonra harcayıp savaşanlara eşit değildir. Onların derecesi, sonradan infak eden ve savaşanlardan daha yüksektir. Bununla beraber Allah hepsine de en güzel olanı vâdetmiştir. Allah’ın yaptıklarınızdan haberi vardır.*”²³¹ Müfessirler, bu ayette geçen “fetihten önce” ifadesiyle, Mekke’nin fethinden önce infakda bulunanların kastedilmiş olabileceği gibi Hudeybiye’den evvel infakda bulunanların da kastedilmiş olabileceğini belirtmişlerdir.²³²

Şu rivâyet onların insan ilişkilerindeki nezaketine dikkat çekmektedir: Enes b. Mâlik (r.a.) demiştir ki: Yemenliler (Medine’ye Hz. Peygamberle görüşmek üzere) gelince, Rasûlullah (s.a.s) (onlar hakkında ashabına) şöyle dedi: “*Size Yemen halkı geldi. Onlar ilk müsafaha yapan kimselerdir.*”²³³ Ahmed b. Hanbel’deki bir rivâyete göre, musafahayı Eş’arîler ihdas etmiştir. Humeyd’in Enes b. Mâlik’ten rivâyetine göre o: “*Rasûlullah (s.a.s): yarın size, kalpleri İslâm’a sizden daha duyarlı olan bazı gruplar gelecek, buyurdu. Derken içlerinde Ebû Musa’nın da bulunduğu Eş’arîler geldiler; Medîne’ye yaklaştıklarında: sevgili Muhammed ve ashâbıyla yarın görüşürüz diyerek ağır hareket etmeye başladılar. Geldiklerinde de musafaha yaptılar ki, onlar musafahayı ilk ihdas eden kimselerdi.*” demiştir.²³⁴

Şu rivâyet onların tok gözlülüklerini ve ilme olan düşkünlüklerini göstermektedir: İmran b. Husayn bir hatırasını şöyle anlatıyor: Rasûlullah’ın (s.a.s)

²²⁸ Buhârî, Meğâzi, 74.

²²⁹ Ahmed b. Hanbel, II, 541.

²³⁰ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Sellâme et-Tahâvî, *Müşkilü’l-Âsâr*, V, 450, konum, <http://www.almeshkat.net/books/open.php?cat=8&book=609>.

²³¹ Hadîd 57/10.

²³² Bkz., Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Feza Gazetecilik Yayını, İstanbul, tsz., VII, 421.

²³³ Ebû Davud, Edeb, 142; Ahmed b. Hanbel, III, 212, 251.

²³⁴ Ahmed b. Hanbel, III, 155; 223.

yanına uğramıştım. Devemi kapıya bağlayıp girdim. Bu esnada Temîm oğullarından bir grup Rasûlulah'a (s.a.s.) geldiler. Rasûlulah (s.a.s.) onlara: “*Ey Temîm oğulları, müjdeyi kabul edin dedi!*” Onlar ise: müjdeni verdin, dünyalık da ver, hadi ver vereceğini, dediler. Sonra Hz. Peygamber'in huzuruna Yemenliler geldi. Rasûlulah (s.a.s.) onlara: “*Ey Yemenliler, müjdeyi sizler kabul ediniz. Çünkü onu Temîm oğulları kabul etmediler*” buyurdu. Bunun üzerine Yemenliler: Kabul ettik ey Allah'ın elçisi, dediler. Ardından, biz sana bu işten (yani âlemin hâllerinden) soralım diye geldik, dediler. Rasûlullah (s.a.s) şöyle buyurdu: “*Ezelde Allah vardı ve Allah'tan başka hiçbir şey yoktu. Allah'ın Arşu su üzerinde bulunuyordu. Allah herşeyi zikrede (levh-i mahfûzda) kaydetti. Gökleri ve yeri yarattı.*” Rasûlullah bunları söylediği sırada birisi: Ey Husayn oğlu, diş deven gitti diye seslendi. Ben hemen arkasından gittim... Keşke gitmeseydim.²³⁵ Ebû Hüreyre'nin biyografisinde de değinileceği üzere, o da dünyalığı elinin tersiyle itmiş ve kendini ilme adamıştı.

Hz. Peygamber, Yemen'i mübarek kılması için Allah'a (c.c.) dua etmiştir. İbn Ömer (r.a.) dediki: Rasûlullah (s.a.s.) “*Allahım, Şam'ımızı hakkımızda mübarek kıl! Allahım, Yemen'imizi hakkımızda mübarek kıl! (Yemen'imizde bize bereket ihسان et!)*” diye duâ etti. Sahâbîler: Yâ Rasûlallah, Necd'imizi de! diye niyaz ettiler. Rasûlullah (s.a.s.): “*Allahım, Şam'ımızı hakkımızda mübarek kıl! Allahım, Yemen'imizi hakkımızda mübarek kıl!*” diye duâ etti. Sahâbîler: Yâ Rasûlallah, Necd'imizi de! dediler. İbn Ömer dedi ki: Zannediyorum Rasûlullah (s.a.s.), üçüncü defasında: “*Zelzeleler ve fitneler işte oradadır. Şeytânın karn'ı (boynuzu/yandaşları?) da orada çıkacaktır!*” buyurdu.²³⁶

Şu rivâyet ise Rasûlullah'ın (s.a.s.) nazarında Yemenlilerin kıymetini göstermektedir: Sevbân'dan nakledilen rivâyete göre, Rasûlullah'ın (s.a.s.): “*Ben havuzumun kenarında Yemenlilerin rahatça su içmeleri için insanları kovacağım. (Onlara su ulaşması için) asamla vuracağım. Hatta üzerlerine (su) sıçrayacak.*” Havuzun genişliği soruldu da: “*Bulduğum yerden Amman'a kadardır.*” buyurdu. Suyu da soruldu: “*Sütten daha beyaz, baldan daha tatlıdır. Ona güriül güriül iki oluk akar. Onu cennetten akıtırlar. Biri altından, diğeri gümüştendir.*” buyurdular.²³⁷

Yemenlilerle ilgili, dikkat çekici bir diğeri rivâyet de şudur: Ebû Hüreyre (r.a.) Rasûlullah'ın (s.a.s.): “*Katân'dan bir adam çıkıp insanları sopasıyla sevk etmedikçe*

²³⁵ Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 1.

²³⁶ Buhârî, Fiten, 16.

²³⁷ Müslim, Fezâil, 2301.

kıyamet kopmayacaktır” buyurduğunu rivâyet etmiştir.²³⁸ Fakat bu rivâyete, daha sahâbe asrında itiraz edildiği anlaşılıyor. Örneğin şu rivâyet bu kabildendir: Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın, İleride Kahtânîler'den bir melik olacak... diye tahdîs ettiği olduğu Muâviye'ye ulaştı. Muâviye bu sözden sinirlendi de hemen heyet karşısında ayağa kalktı ve Allah'ı lâıyk olduğu sıfatlarla sena etti. Sonra şöyle hitap etti: *Sizden bazı adamların Allah'ın Kitabında olmayan ve Rasûlullah'tan da rivayet edilmeyen birtakım sözler söyleyip nakletmekte oldukları haberi bana ulaşmıştır. Bu adamlar sizin cahillerinizdir. Sizler, sahibini sapıklığa sürükleyen bâtil sözlerden sakınıınız! Ben Rasûlullah'tan şöyle buyururken işittim: “Şüphesiz bu iş (yânî devlet başkanlığı) Kureyş'te kalacaktır. Onlar dînî vecîbelerini îfâ ettikleri ve adaleti yürüttükleri müddetçe, herhangi biri onlara düşmanlık edecek olursa, Allah da o kimseyi yüzüstü sürçtüür, rezil eder.”* Burada, ufuk kazandırıcı nitelikteki şu hadîsin zikredilmesi de uygun olacaktır: Ebû Hüreyre (r.a.), Rasûlullah'ın (s.a.s.): *“Mülk (siyasi otorite) Kureyş'tedir; kaza (adalet işleri) Ensârda, ezan Habeşîlerde ve emanet (güvenilirlik) ise Ezd'de yani Yemen'dedir,”* buyurduğunu rivâyet etmiştir.²³⁹ Bu rivâyet Hz. Peygamber'in, şahıs ya da grupların yeteneğine, ilgili veya başarılı olduğu alanlara yaptığı vurguyu göstermektedir. Bu ise ne Habeşîlerden başkasının ezan okuyamayacağı ne de Kureyşîlerden başkasının yöneticilik yapamayacağı anlamına gelir.²⁴⁰

Bunların dışında Yemenle, Kahtânî kabileler ve şahıslarla ilgili çok sayıda rivâyet mevcut olmakla birlikte, bir fikir edinebilmek için bu kadarı her halde yeterli olacaktır.

1.10. Yazı Kültürü Ve Hadislerin Yazılması

Yazı, uygarlığın göstergelerinden, toplumsal hayatın ve uygarlığın izlerinden biridir. Uygar milletler yazı sayesinde ileri gitmişlerdir. Yazıdan uzak kalan insanlar gelişmemiş topluluklardır. Araplar bedevi bir topluluk oldukları için doğal olarak okuma yazma bilmiyorlardı. Yemen gibi uygarlığı tanıyan Cezîre'nin bir kısım yöreleri

²³⁸ Müslim, el-Fiten ve Eşrâtu's-Sâat, 2910.

²³⁹ Tirmizî, Menakıb, 3936.

²⁴⁰ Tarih boyunca hadîs kaynaklı problemler, çoğunlukla nassın sübütüyle değil yorumuyla ilgili olmuştur. Günümüzde, hadîslerin doğru anlaşılması için yoğun çalışmalar yapılmaktadır. Örnek ilmî bir çalışma için Bkz., Selçuk Coşkun, *Hadis Değerlendirmelerinde Bütünlük*, Aktif Yayınevi, Ankara, 2003; bu eserin, özellikle 225-294. sayfaları.

bunun dışındadır.²⁴¹ Araplar önceleri, Güney Arabistan'da geliştirdikleri müsned denilen bir yazı kullanmışlardır. Sonra müsnedin yerini bugüne kadar gelen Arap yazısı almıştır. Bu yazı, bitişik Nabat yazısından gelişmiştir. Bugün İslâmiyet'ten önceki ve İslâm'ın ilk asrına ait kitabelerin tedkiki, Arap yazısının Nabat yazısından iştikak ettiğini, hatta onun gelişmiş bir devamı olduğunu ortaya koymaktadır. Bitişik Nabati yazısından Arap yazısına geçişin Milâdî III. asrın sonları ile IV. asrın başlarında cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Böylece Arap yazısı Nabatî ve Ârâmî halkalarıyla Fenike yazısına bağlanmaktadır.²⁴²

Müslüman müellifler, Arap yazısının Enbâr'dan Hîre'ye ve oradan da Hicaz'a geçtiğine dair rivâyetler naklederler.²⁴³ Hatta Ebû Zehv, yazının Enbâr ve Hîre'ye de Yemen'den geçtiğini ve onların kendi yazılarını, Himyerîler'in Müsned yazısından alındığını tazammun eden "cezmi" adıyla adlandırdıklarını kaydeder.²⁴⁴ Bu rivâyetlerde adı geçen şahsiyetler ve anılan yerlerle Hicaz ahalisinin buralarla olan muhtelif alâka ve münasebetlerinin tedkiki bizi, yazının, Nabat ülkesinin bir bölgesi olan Havran'dan Enbâr ve Hîre'ye ve buralardan Dûmetülcendel üzerinden Hicaz'a geçtiği neticesine götürmektedir. Bununla beraber Hicazlılar'ın Nabat ülkesi üzerinden Suriye ile olan devamlı ticarî alâkaları göz önüne alınırsa, Şimâlî Arap yazısının yukarıda zikredilenden ayrı ve daha kısa bir yolla Havran, Petra, el-Ulâ üzerinden Hicaz'a geçmiş olması gerekir. Eski rivâyetlerin Enbâr ve Hîre üzerinde ısrarla durmaları, yazının buralarda yani Kahtân'ın Kehlan kolundan Yemen kökenli Lahmîler'in²⁴⁵ muhitinde VI. asrın ortalarında bir tekâmül safhası geçirmiş olduğuna delâlet eder.²⁴⁶

Câhiliyye devrinin sonları ile İslâm'ın doğuşu sırasından günümüze intikal eden herhangi bir vesikaya halen sahip değiliz.²⁴⁷ Hâlbuki tarihî kaynaklarda okuma yazma bilen bazı sîmalar hakkında açık kayıtlar vardır. Meselâ İbnü'n-Nedîm'in bildirdiğine göre, el-Me'mûn'un kütüphanesinde Hz. Peygamber'in cediti Abdülmuttalib b. Hâşim'in hattıyla bir vesika mevcuttu.²⁴⁸ Mekke'nin ticaret merkezi oluşu, Mekkeliler

²⁴¹ Muhammed Ebû Zehv, *Hadîs ve Hadîşçiler*, Çev. Selman Başaran – M. Ali Sönmez, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 149.

²⁴² Bu dönüşüm safhalarıyla ilgili bir tablo için Bkz., Nihad M. Çetin, "Arap", *DİA*, III, 277.

²⁴³ Ahmed b. Yahya el-Belaâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, TCKB Yayınları, Ankara, 2002, ss. 690-691.

²⁴⁴ Ebû Zehv, *Age.*, s. 149.

²⁴⁵ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 198; Mehmet Ali Kapar, "Lahmîler", *DİA*, XXVII, 54-55.

²⁴⁶ Çetin, *Agm.*, s. 276.

²⁴⁷ Ancak hicretten sonraki döneme ait bazı belgeler vardır. Bkz., Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, Çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998.

²⁴⁸ Çetin, *Agm.*, s. 276.

arasında yalnız Şimalî Arap yazısının yayılmasını değil, sayıları az da olsa, Yemen’de kullanılan müsnedi bilenlerin bulunmasını da gerektiriyordu. Belâzurî, bu devrede okuma ve yazma bilen on yedisi erkek ve yedisi kadın yirmi dört kişinin isimlerini verir.²⁴⁹ Ancak A’zamî, kendi ifadesiyle bu hesapta bir yanlışlık olduğunu düşünmüş; Mekke’nin, kervan yolu üzerinde kurulmuş bir trampa pazarı ve bir kozmopolit şehir olduğu hakikati karşısında bu ifadeyi garip bulmamanın mümkün olmadığını belirtmiştir.²⁵⁰ Bu konuda Accâc da onunla aynı kanaati paylaşmaktadır.²⁵¹

Arabistan’da İslâm’dan evvelki devirlerde Mekke, Tâif, Enbâr, Hîre Dûmetü’l-Cendel ve Medîne gibi şehirlerde kız ve erkek talebelerin beraberce okuma yazmayı öğrendikleri bazı mektepler bulunduğu gibi; bunlardan başka edebî faaliyetler de vardı. Her kabile kendi şairlerinin şiirlerini kaydeder, hatta bazen tarihi hadiseleri bile tespit ederdi. Kabile antlaşmaları, hususi mektuplar ve bonolar gibi zaman zaman yapılmış yazışmalar vs. de vardı.²⁵²

Öncesine nispetle yazı ve buna bağlı faaliyetler, İslâmî dönemde müthiş bir ivme kazanmıştı. Çünkü İslâmiyet, hattı ve kitabeti zaruri kılan, kullanma sahasını genişleten âmilleri beraberinde getirmişti. Hiç kuşkusuz bunun birincil sebebi Kur’an ayetleri idi. Hz. Peygamber’e vahyolunan daha ilk ayette, bilgiye ulaşmanın ve aktarmanın ideal yöntemi olarak okuma yazmadan bahsediliyor;²⁵³ Müteaddid ayetlerde Kur’an, kendini “el-Kitâb” olarak adlandırıyor;²⁵⁴ kaleme ve yazılan satırlara yemin ediliyordu.²⁵⁵ Bu ayetlerin, ilk muhatapları okuma yazmaya, en azından nazil olan ayetleri okuma ve yazmaya teşvik edeceği kuşkusuzdur. Nitekim peyderpey nazil olan ayetleri yazma faaliyeti, Kur’an ayetleriyle de Sâbittir.²⁵⁶ Rivâyetlere göre, bizzat Hz. Peygamber’in kontrolü altında ve onun direktifi ile kaleme alınan ayetlerin bir nüshası Hâne-i Saâdete konurdu. Ayrıca vahiy kâtipleri bir sûretini de kendileri için muhafaza ederlerdi.²⁵⁷

Vahiy kâtipleriyle ilgili bilgilerimiz ancak bir fikir edinebilecek kadardır. Çünkü onlar hakkındaki rivâyetler tafsilatlı olmadığı gibi nicelik olarak da tümünü

²⁴⁹ Belâzurî, Age., ss. 691-695.

²⁵⁰ Muhammed Mustafa el-A’zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, Çev. Hulusi Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 3.

²⁵¹ Muhammed Accâc el-Hatîb, *Sünnetin Tespiti*, Çev. Mehmet Aydemir, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2005, s. 280.

²⁵² A’zamî, *Hadis Edebiyatı*, ss. 3-4; el-Hatîb, Age., ss. 282-283.

²⁵³ “Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir aşılannmış yumurtadan yarattı. Oku! Rabbin, en büyük kerem sahibidir. O Rab ki kalemlle (yazmayı) öğretti. O insana bilmediği şeyleri öğretti.” Alak 96/1-5.

²⁵⁴ Bakara 2/2, 151; Al-i İmran 3/3 vd.

²⁵⁵ Kalem 68/1; Tur 52/1-3.

²⁵⁶ Furkan 25/5; Tur 52/1-3; Abese 80/11-16; Beyyine 98/2.

²⁵⁷ Ali Eroğlu, *Kur’an Tarihi ve Kur’an İlimleri Üzerine*, EKEV Yayınları, Erzurum, 2002, s. 97.

kapsamamaktadır. Nitekim Accac'ın Mesûdî'den yaptığı şu iktibas, bu durumu doğrulamaktadır: “Bizler Hz. Peygamber'in kâtiplerinden, günlerini bununla geçiren ve uzun bir süre bu işe devam edip, kendisinin bu şekil üzere kâtipliği hakkında sahih bir rivâyet bulunan kimseleri zikrettik. Yoksa bir, iki veya üç kez bir şeyler yazmış olan kimseleri ele almadık. Çünkü böyle biri, bu haliyle kâtip olarak isimlendirilmeyi ve Hz. Peygamber'in kâtipleri topluluğuna ilhak edilmeyi hak etmez.²⁵⁸ Vahiy katiplerinin tek listede sunulmamış olmasında, hepsinin bu görevi aynı anda icra etmemiş olması, yapılan yolculuklar, savaşlar vb. muhtemel nedenler de etkili olmuş olabilir. Sonuçta Hz. Peygamber'in kâtiplerine dair en kapsamlı listeyi A'zami vermektedir.²⁵⁹ O, 65 kişi olduklarını söyleyip 57'sinin ismini vermiştir. Bunlardan Kahtânî olanlar burada sadece ismen zikredilecek, ileride biyografiler verilirken atıfta bulunulacaktır:

1. Hâlid b. Zeyd b. Küleyb b. Ka'b Ebû Eyyûb el-Ensârî el-Hazrecî en-Neccârî
2. Übey b. Ka'b b. Kays b. Zeyd b. Muâviye b. Amr el-Ensârî el-Hazrecî en-Neccârî,²⁶⁰
3. Zeyd b. Sâbit b. ed-Dahhâk b. Zeyd el-Ensârî el-Hazrecî en-Neccârî²⁶¹
4. Sâbit b. Kays b. Şemmâs b. Züheyr el-Ensârî el-Hazrecî
5. Büreyde b. el-Hasîb b. Abdullah b. el-Hâris el-Eslemî
6. Mu'âz b. Cebel el-Ensârî el-Cüşemî
7. Üseyd b. Hudayr b. Semmâk b. Atîk b. Rafî' b. İmriilkays b. Zeyd b. Abdileşhel el-Ensârî
8. Zeyd b. Erkâm b. Zeyd b. Kays b. en-Nu'mân el-Ensârî el-Hazrecî
9. Sa'd b. Ubâde b. Düleym b. Hârise el-Ensârî el-Hazrecî es-Sâ'idî
10. Şurahbîl b. Hasene el-Kindî
11. Muhammed b. Mesleme b. Seleme el-Ensârî el-Evsî el-Hârisî
12. Ebû Ümame Es'ad b. Zürâre b. 'Udes b. Ubeyd el-Ensârî el-Hazrecî
13. Sa'd b. Rebî' b. Ebî Züheyr b. Mâlik b. İmriilkays el-Ensârî el-Hazrecî
14. Abdullah b. Revâha b. Sa'lebe b. İmrii'l-Kays el-Ensârî el-Hazrecî
15. Muaykîb b. Ebî Fatıma ed-Devsî

²⁵⁸ el-Hatib, Age., s. 282.

²⁵⁹ M. Mustafa el- A'zamî, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi ~Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma-*, Çev. Ömer Türker - Fatih Serenli, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, ss. 106-107.

²⁶⁰ Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 8/5.

²⁶¹ Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 4/1-2.

16. Ukbe²⁶² b. Âmir el-Kudâ'î el-Cühenî
17. Evs b. Havlî b. Abdillâh b. el-Hâris b. el-Ensârî
18. Beşîr b. Sa'd b. Salebe b. Hılâs el-Hazrecî el-Ensârî
19. Abdullâh b. Zeyd b. Abdirabbih el-Ensârî el-Hazrecî
20. Ma'n b. Adıyy b. el-Ced b. el-Aclân b. Dubey'a b. Hârise el-Kudâ'î el-Belevî
21. Ala b. el-Hadramî el-Hazrecî es-Sa'defî
22. Ebû Abs b. Cebr b. Amr b. Zeyd b. Cüşem b. Hârise el-Ensârî
23. Huzeyfe b. el-Yemân el-Ğatafani el-Absi
24. Abdullâh b. Abdillâh b. Übeyy b. Selûl el-Ensârî el-Hazrecî
25. Muhammed b. Mesleme el-Ensârî el-Hârisî
26. Âmir b. Fühayra el-Ezdî, Cehm b. Sa'd²⁶³
27. el-Husayn b. Nümeyr²⁶⁴
28. Ala b. Ukbe²⁶⁵

Listede yalnızca Kahtânî olanları zikredilen bu kişiler, genel anlamda Hz. Peygamber'in kâtipleridir. Hepsinin vahiy kâtibi olması söz konusu bile olamaz. Nitekim vahiy kâtiplerinin sayısının otuzdan az olduğu, sonradan kırka kadar çıkarıldığı görülmektedir.²⁶⁶ Kettânî, Hz. Peygamber'in Yönetimi adlı eserinde "Yazı ve Benzeri Konularla İlgili İş ve Görevler" adıyla yaklaşık 130 sayfalık bir bölüm açmış ve yazıyla ilgili hemen her konuyu detaylı bir şekilde aktarmıştır.²⁶⁷ Ancak sadr-ı İslâm'dan Hz. Peygamber'in vefatına kadar okuma yazma bilen kişilerin sayısına dair bir fikir yürütmek bile mümkün değildir. Zeyd b. Sâbit, Abdullâh b. Selâm ve Evs b. Sim'ân el-Ensârî²⁶⁸ gibi birden fazla dilde okuma yazma bilenlerin yanı sıra Hz. Hafsa, Ümmü Seleme, Âişe, Şifa Ümmü Süleyman b. Ebî Hamse, Ümmü Külsûm bt. Ukbe b. Ebî Muayt ve Kerîme bt. el-Mikdad gibi okuma yazma bilen kadınların varlığı,²⁶⁹ okuma yazma ve genel anlamda eğitimin niteliksel ve niceliksel olarak çok da mütevazı sınırlar içerisinde kalmadığını düşündürmektedir.

Böyle bir tablonun ortaya çıkmasında Hz. Peygamber'in teşviklerinin en önemli

²⁶² Ahmed b. Ali b. Hacer el- Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvez, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, IV, 429.

²⁶³ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 625.

²⁶⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 80.

²⁶⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 447; Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 287 (belge 154-155).

²⁶⁶ Muhsin Demirci, *Kur'ân Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, ss. 100-101.

²⁶⁷ Kettânî, *Age.*, I, 263-393.

²⁶⁸ İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, s. 58.

²⁶⁹ Nusrettin Bolelli, *Kadınların Hadîs İlmindeki Yeri (Hicrî II.-V. asır)*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1998, s. 24; Mehmed Said Hatiboğlu, *Müslüman Kültürü Üzerine*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2004, ss. 50-52.

faktör olduğu inkâr edilemez. Ancak bunun kökenlerinin Cahiliyyeye kadar uzandığı da bir hakikattir.²⁷⁰ Fakat Cahiliyyede okuma yazmaya bakış açısında çelişkili bir durumun olduğu da gözden kaçmıyor. Şöyle ki, Araplar yazı yazabilen, ok atan ve çok iyi yüzen kimselere “el-Kâmil” ismini vermişlerdir. Ancak şairlerin birçoğu hıfzları ve hafızalarının güçlülüğüyle övünmüşlerdir. Hatta bu şairlerden bazıları yazı yazmayı bildiklerini insanlardan dahi gizlemiş ve birilerinin bunu öğrenmesinden de çekinmişlerdir. Kendilerinin bu sırrını anlayan herhangi bir kimseye ise: “Sırrımı sakla! Hiç şüphesiz bu (yazıcılık) bizim nezdimizde ayıptır” demişlerdir.²⁷¹ Ancak yukarıda verdiğimiz liste de görüldüğü gibi hem Câhiliyye hem İslâm döneminde okuma yazma bilenlerin Kureyş’in asilzadeleri olması, yazıcılığın ayıp sayıldığı şeklindeki bu kanaatin belli bir çevreye mahsus olduğunu gösteriyor. Yukarıda Hz. Peygamber’in dedesi Abdülmuttalib’in, kendi eliyle yazdığı bir vesikaya değinilmişti. Tam da bu noktada akla, acaba Kureyş’te yazıcılık Kusay ile başlamış olabilir mi sorusu geliyor. Çünkü tarihte yaşanan olay örgüsü, böyle düşünmeye müsaittir. Şöyle ki, Hz. Peygamber’in beşinci kuşak atası olan Kusay, küçük yaşta babasının vefatı üzerine Suriye taraflarındaki Kahtânîler’den biriyle evlenen annesiyle birlikte Suriye topraklarına gitmiş -ki, asıl adı Zeyd olduğu halde Kusay diye adlandırılmasının sebebi budur-, fakat biraz büyüyünce farkına vardığı Kudâalılar’ın aşağılayıcı bakışlarından rahatsız olarak atalarının yurduna dönmeye karar vermiştir. Delikanlı çağında Mekke’ye gelen Kusay, Suriye taraflarında edindiği birikimle bedevi olan kavmini toparlamış, Kâbe merkezde olacak şekilde Mekke şehir devletini kurmuştur. Dâru’n-Nedve adıyla kurduğu şehir meclisinde diğer boylara da temsil hakkı tanımış ancak Kusay soyunu Mekke’nin tâbiî efendileri konumuna getirmiştir.²⁷² Mekke şehir devletini kurarak aslında bedevi olan kabilesine ışık hızıyla çağ atlatan Kusay, sahip olduğu bu kadar hünerin yanı sıra acaba okuma yazma bilme ayrıcalığına da sahip olamaz mı? Sadece Cezîretü’l-Arab değil, dünyanın hemen hemen her yerindeki arkeolojik bulgular, bu devreye ait yerleşimlerin olduğu yerlerde yazının olduğunu, bu ayrıcalığın da asiller sınıfında yani diplomatlar, tacirler ve rahipler sınıfında olduğunu gösteriyor. Elde belge olmaksızın bir şey söylemenin imkânsızlığı ile birlikte Kusay’ın konumunun bu durumla örtüştüğünü söylemek imkânsız değil. Bu noktada şunu da ilave edelim ki,

²⁷⁰ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2003, II, 760-761.

²⁷¹ el-Hatib, Age., s. 280.

²⁷² Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, ss. 238-245.

klasik müellefatımızın yazının Mekke'ye girişini Kusay sonrası döneme çekerken kullandığı argümanlar,²⁷³ günümüz araştırmacıları tarafından eleştirilmiştir.²⁷⁴ Yazının ya da yazıcılığın Câhiliyyedeki kökeni her ne olursa olsun, sistemleşmesi, yaygınlaşması ve toplum yaşamında köklü zihniyet değişimlerine temel teşkil etmesi İslâmla birlikte gerçekleşmiştir.

Hız. Peygamber bilginin yazı ile tesbit ve muhafazasını emrediyor,²⁷⁵ çocuklara okuma yazma öğretmenin babalar için kaçınılmaz bir vazife olduğunu belirtiyordu. Bu teşvikler yanında Bedir Gazvesi'nde esir edilen ve yazı bilen müşriklerin, Ensâr'ın çocuklarından onar kişiye okuma yazma öğretilmelerinin esirlikten kurtuluşları için fidiye sayılması gibi tedbirler de alındı.²⁷⁶ Aslında okur-yazar sayısının tespitinde bize çok önemli bilgiler kazandıracak en önemli ipuçlarından biri de Bedir esirlerine dair tutulmuş kayıtlardır. Merhum Köksal, İbn İshâk, İbn Hişâm, Vâkıdî vb. eserlerden 74 kişi tespit etmiştir.²⁷⁷ Bunlardan bir grup Hız. Peygamber'in emriyle öldürülmüş; diğer bir grup -fidyesini ödeyecek kimsesi ve mal varlığı olmadığı ve okuma yazma da bilmedikleri için, bir kısmı Müslüman oldukları için, bir kısmı ise sebep belirtilmeksizin- Hız. Peygamber'in emriyle serbest bırakılmış; bir grup kurtulmalık akçesi ödenerek serbest kalmış; son grup ise kurtulmalık akçeleri ödenmeyip okuma yazma bildikleri için serbest bırakılmamıştır. Son grupta bulunan kişiler şunlardır: Nu'mân b. Amr, Adıyy b. Hıyar, Sâib b. Ebî Hubeys, Huveyris b. Abbâd, Osman b. Abdillâh, Hanzala b. Ka'bisa, Abd b. Zem'a, Abdurrahman b. Meşnu', Tufeyl b. Ebî Kuney', Akil b. Amr, Temîm b. Amr, İbn Temîm b. Amr, Hâlid b. Esid, Ebû'l-Arîz Beysar, Nabban, Abdullâh b. Humeyd, Akîl el-Abderi, Müsafi b. İyaz, Câbir b. Zübeyr, Amr b. Übey, Ebû Ruhm b. Abdillâh, Nistas, Ebû Rafî, Cümehîler'den ismi zaptedilememiş iki kişi, Eslem es-Sehmi, Habib b. Câbir, Sâib b. Mâlik, Benu Hâris b. Fıhr'den Şafiî ve Şefî' -ki bunlar Benu Hâris'in Yemenli halifleridir²⁷⁸-, Ubeyd b. Ömer, Abdullâh b. Osman, Hişâm b. Velîd, 'Umeyr b. Avf ve İbn Cehtam.

Yukarıda verilen listede ilk üç grupta 38 kişi bulunuyor. Son grupta ise 36 kişi var. Fidyesi ödenmeyen, mal varlığı olmayan ve okuma-yazma da bilmeyenler bir

²⁷³ Belazîri, Age., s. 690-691; Hamidullah, *Hız. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, ss. 21-25.

²⁷⁴ Bkz., Kemal Tuzcu, "Arap Yazısının Ortaya Çıkışı -I-" *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, yıl 1, sayı 2, Ankara, 2001, s. 159.

²⁷⁵ Süyûtî, Taberani'nin *Mucemü'l-Kebîr*, İbn Ebî Şeybe'nin *Musnefi* ve Hakim'in *Müstedrek*'indeki "İlmi yazıyla kaydediniz" hadisinin sahih olduğunu belirtmiştir. Bkz., Süyûtî, *Camiü's-Sağır*, s. 384/6167.

²⁷⁶ Çetin, Agm., s. 276.

²⁷⁷ Mustafa Asım Köksal, *İslam Tarihi*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1987, IX, 180-185.

²⁷⁸ İbn Hişâm, Age., III, 11.

şekilde serbest bırakıldığına göre, son gruptaki bu 36 kişi fidyesi ödenmemiş ancak okuma-yazma bildikleri için de serbest bırakılmamışlardı. Kurtulmalık akçesine bedel, Müslüman çocuklarından 10 tanesine okuma yazma öğretilmeleri kararlaştırılmıştı ki, Zeyd b. Sâbit bunlardan biridir.²⁷⁹ Bütün bunların sonucunda, Bedir'den sonra okuma yazma bilen Müslümanların sayısına 360 kişinin daha eklendiği ortaya çıkıyor. Bu listenin gösterdiği bir gerçek daha var ki, o da müşrikler arasında okuma yazma oranının da hayli yüksek olduğudur. Kanaatimiz şu ki, Hz. Peygamber'in bu uygulaması müşriklerle Müslümanlar arasındaki muhtemel bir okur-yazar farkını kapatmaya değil, okuryazarlığı belli çevrelere mahsus bir imtiyaz olmaktan çıkarıp toplum geneline yaymaya yöneliktir. Nitekim bu dönemde Medîne'deki 9 mescidde verilen eğitim içerisinde okuma yazma öğretimi de vardı.²⁸⁰ Bunlara bir de -her ne kadar sayılarını bilemesek de- "küttâb"ları²⁸¹ ilave edince faaliyetin boyutlarına dair bir fikir edinmemiz daha da kolaylaşacaktır. Bütün bu tafsilata girişimizin tek nedeni, biraz ileride ele alacağımız "hadîslerin yazılması" noktasında taşıdığı önemdir.

Eğitim ve tebliğin ciddi oranda yazıya dayandığı bu devrede yazı, maalesef birçok eksiklikler ve kusurlar taşıyordu. Örneğin, aslında 28 harften oluşan alfabe, harfleri birbirinden ayıracak noktalamaların bulunmaması sebebiyle 15 harf işaretiyle gösteriliyor, bu da yazının okunmasını hemen hemen imkânsız kılıyordu.²⁸² Bu kusurları ilk defa tehlikeli neticeleriyle gören sahâbe arasında başka yazıları bilenlerin bulunması, Arap yazısının ıslah ve ikmali için alınacak tedbirlerde çok faydalı olmuştur. Yazının ıslahı için alınan tedbirler daha ziyade mesâhife tatbik edilmiş, dil ve edebiyatı dair metinlere hiç değilse iki asır sonra geçebilmiştir.²⁸³ Yazının ilk devirlerdeki bu durumunun ve yazı malzemesinin yeterince elverişli olmayışının, hadîslerin kayda geçirilmesinde bazı sıkıntılara ve gecikmeye neden olduğu muhakkaktır. Ancak buna da -kısmen haklı olarak- itiraz edenler var. Örneğin Accac bunun beylik bir izah olmaktan öteye gitmediğini şu sözleriyle ortaya koymaya çalışıyor: Eğer -farz-ı muhal- yazı araçlarının nadirliği ve temininin zorluğu iddiasını kabul edecek olsak dahi, buna, Müslümanların Kur'an'ı tedvin etmeleri ve bu konuda herhangi bir zorlukla karşılaşmamaları gerçeği reddiye olarak yeter. Eğer onlar hadîsleri tedvin etmeyi

²⁷⁹ Köksal, Age., IX, 189-190.

²⁸⁰ el-Hatib, Age., s. 282.

²⁸¹ Bolelli, Age., ss. 198-199.

²⁸² Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadîs Tarihi ve Sahife-i Hemmâm İbn Münebbih*, Çev. Kemal Kuşçu - Sad. Mesut Kardeşhan, Beyan Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 19-20.

²⁸³ Çetin, Agm., s. 279.

dileseleirdi bu iş için gerekli araçları temin etmek kendilerine hiç de zor gelmezdi. Resûlullah'ın izniyle hadîs yazan kimselere zor gelmediği gibi.²⁸⁴ Bu iddianın ne kadar yerinde olduğunu anlayabilmek için, vahyin hangi malzemeye ve nasıl yazıldığına bir göz atmak gerekir.

Hz. Peygamber tarafından görevlendirilen vahiy kâtipleri, inen ayetleri develerin kürek ve kaburga kemikleri (azm), tabaklanmış deri parçaları (edîm), yassı beyaz taşlar (lihaf), hurma yaprakları (asib), seramik parçaları (hazef), tahta (kateb), parşömen (rakk) ve papirüs (kırtâs) gibi malzemelere yazıyorlardı.²⁸⁵ Hamidullah, parantez içerisinde şu kaydı düşmüştür: *(Bu konunun büyük bir uzmanı olan Menazir Ahsen Gilani, kemik ve taşın bu maksatla kullanılmasının koruma endişesinden doğduğunu düşünmektedir: Sert bir cisim üzerine yapılan kakmalar, silinip kaybolma konusunda, mürekkep vs. ile yazılı bir şeyden daha az risk taşırlar. Aynı şekilde parşömen ve deri, papirüsten daha dayanıklıdır. Vahiylere parçalar halinde geldiği için bunlar, sonra daha uygun ve elverişli malzemelere geçirilmek üzere, geçici olarak küçük malzemeler üzerine yazılıyordu.)*²⁸⁶ Hz. Peygamber vahiy aldığı her defasında, bunu önce Sahâbîlerden oluşan bir erkekler grubuna okurdu. Sonra da bir kez daha olmak üzere hanım Sahâbîlerinden oluşan bir cemaate okurdu. Rivâyetler belirtmektedirler ki, Hz. Muhammed, eğer varsa, bir yazım yanlışını düzeltmek için, vahiy kâtibinden, yazdırdığı metni bir kez daha kendisine okumasını isterdi. Her yıl Ramazan ayında yapılan arza²⁸⁷ da yazılı Kur'an malzemesinin güvenilirliğinin bir nevi test edilmesi sayılabilir. Nitekim son arzada Zeyd b. Sâbit'in de hazır bulunduğunu bildiren rivâyetler bunun göstergesidir.²⁸⁸ Resmi Kur'an nüshasının dışındaki özel nüshalarda karşılaşılan problemler de o gün için yazının tek başına bir muhafaza aracı olmaya yetmediğini gösteriyor.²⁸⁹

Ancak, her şeye rağmen hadîsler Hz. Peygamber'in hayatında yazılmaya başlamış ve bu faaliyet kesintisiz olarak tedvin dönemine kadar devam etmiştir. Tasnif döneminde ise bu mecmualar bugün elimizde bulunan halini almıştır. Bu arada sözlü rivâyetle yazılı rivâyet tekniği birlikte uygulanmış, fakat ileride de görüleceği üzere

²⁸⁴ el-Hatib, Age., s. 285.

²⁸⁵ Mehmet Paçacı, *Kur'an'a Giriş*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2008, s. 52.

²⁸⁶ Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, Çev. Abdülaziz Hatip, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 43.

²⁸⁷ Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 7.

²⁸⁸ Hamidullah, Age., s. 40-50.

²⁸⁹ Muhammed Abdullah Draz, *Kur'an'a Giriş*, Çev. Salih Akdemir, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2000, ss. 30-44; A'zamî, *Kur'an Tarihi*, ss. 382-387.

bunun böyle olup olmadığı noktasında bazı görüş farklılıkları olmuştur. Tartışma konusu yapılan ilk mesele Hz. Peygamber'in ümmiliği ve kitabetü'l-hadîs ile ilgili tutumu olmuştur. Ardından da hadisin uzun bir süre sözlü olarak rivâyet edilip III. asırda yazıya geçirildiği iddiası tartışılmıştır.²⁹⁰ Bunun temelinde oryantalistlerin, hadisin kökeni ve mevsûkiyeti noktasındaki varsayımlarını kanıtlama çabası yatmaktadır. Önce özet olarak Hz. Peygamber'in ümmiliği ve kitabetü'l-hadîs ile ilgili tutumuna değinelim.

Hz. Peygamber'in ümmi olmadığını en koyu savunucuları oryantalistler olmakla²⁹¹ birlikte, günümüz İslâm âlimleri içerisinde de aynı kanaati taşıyanlar vardır. Örneğin Palabıyık, Hz. Peygamber'in ümmiliği meselesinin ideolojik bir karaktere büründürüldüğü ve Hz. Peygamber'in, Mekke döneminin sonlarına doğru okuma yazmayı öğrendiği kanısındadır.²⁹² Bazı rivâyetlerde bunu vehmettirmek kayıtlar bulunmakla beraber, Kur'an'ın, Hz. Peygamber'in ümmiliğine yaptığı özel vurgu, İslâm âlimlerinin çoğunluğunu bu yönde kesin bir kanaate sevk etmiştir. "Sen bundan önce ne bir yazı okur, ne de elinle onu yazardın. Öyle olsaydı, bâtila uyanlar kuşku duyarlardı."²⁹³ ayeti, bu tartışmaya son noktayı koymak için yeterlidir.²⁹⁴

Hadislerin yazılması söz konusu olunca, biri yasak diğeri serbest olduğu yönünde iki temel tutumla karşılaşırız. Her iki görüşün de çok sayıda taraftarı bulunmakla birlikte, burada önem arz eden husus yazım yasağının Hz. Peygamber'e nispetidir. Dolayısıyla öncelikle bu hususta gelen rivâyetlerin tespit edilmesi gerekir. Hz. Peygamber'in hadîslerin yazılmasını yasakladığına dair rivâyetler Ebû Sa'îd el-Hudrî,²⁹⁵ Ebû Hüreyre²⁹⁶ ve Zeyd b. Sâbit'ten²⁹⁷ gelmiştir.

Ebû Sa'îd el-Hudrî'den gelen bir rivâyet şöyledir: Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "*Benden, hiçbir şey yazmayınız. Her kim benden, Kur'an'dan başka şey yazmışsa, onu imha etsin. Ancak, benden rivâyet edebilirsiniz; bunda hiçbir sorun yoktur. Her kim de bile bile bana isnad ederek yalan uydurursa cehennemdeki yerine*

²⁹⁰ Nîmetullah Akın, "Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler'in Yaklaşımları", *HTD*, VI-I, 47-70.

²⁹¹ Demirci, Age., ss. 91-99; Watt, William Montgomery, *Kur'an'a Giriş*, Çev. Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, ss. 49-52.

²⁹² M. Hanefî Palabıyık, "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri", *AÜİFD*, XXVII, 67-68.

²⁹³ Ankebût 29/48; ayrıca Bkz., A'raf 7/157-158.

²⁹⁴ es-Sabûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, 2004, II, 406.

²⁹⁵ Müslim, Zühd ve Rikak, 72; Ahmed b. Hanbel, III, 12, 21, 39; Dârimî, Mukaddime 42/456-457; Ebû Davud, İlm, 3/3.

²⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, III, 12.

²⁹⁷ Ebû Davud, İlm, 3/2.

hazırlansın.” Bu rivâyetin son kısmı sadece Sahih-i Müslim ve Müsned’de geçmektedir.²⁹⁸ Bu cümle yani “men kezebe aleyye” kısmı mütevatir kabul edilmektedir. Nitekim Kettânî, “men kezebe aleyye” hadisininin 72 sahâbî tarafından rivâyet edildiğini kaydetmiştir.²⁹⁹ Bir başka rivâyette de Ata b. Yesâr, Ebû Sa’îd el-Hudrî’den, hadîsleri yazmak için Hz. Peygamber’den izin istediklerini ancak Hz. Peygamberin kendilerine izin vermediğini rivâyet etmiştir.³⁰⁰

Ebû Hüreyre’nin rivâyeti ise şöyledir: “*Oturmuş, Hz. Peygamber’den duyduklarımızı yazıyorduk. Derken Hz. Peygamber çıkageldi ve: bu yazdıklarınız nedir, diye sordu. Biz de senden işittiklerimiz, diye cevap verdik. O, Allah’ın kitabıyla birlikte başka bir kitap mı (diye çıkıştı)? Biz de senden işittiklerimiz, dedik. Bunun üzerine Hz. Peygamber: Allah’ın kitabını yazın, sadece Allah’ın kitabını yazın. Allah’ın kitabından başka bir kitap mı? Sadece ve sadece Allah’ın kitabını yazın yahut yazıyı Allah’ın kitabına mahsus olarak kullanın, buyurdu. Bunun üzerine, ‘ayrım gözetmeksizin yazdığımız’ şeyleri topladık ve sonra ateşte yaktık. Ey Allah’ın Rasûlü! Senden hadîs rivâyet edelim mi, dedik. Evet, benden rivâyet ediniz, bunda bir problem yok fakat her kim bilerek bana yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın, buyurdu. Bunun üzerine, Beni İsrail’den rivâyet edelim mi, diye sorduk. Evet, İsaioğullarından rivâyet etmeniz de problem yok fakat siz onlardan, bundan (benden rivâyet edeceklerinizden) daha güzelini rivâyet edemeyeceksiniz*”, buyurdu.³⁰¹

Muttalib b. Abdillâh b. Hantab şöyle dedi: *Zeyd b. Sâbit Muâviye’nin huzuruna çıkmıştı; Muâviye ondan bir hadisi sorup, insanlara bunu yazmalarını emretti. Zeyd, Rasûlüllah bize kendi sözlerinden hiçbir şey yazmamamızı emretti deyince yazdıklarını imha ettiler.*³⁰²

²⁹⁸ Müslim, Zühhd ve Rikak, 16/72; Ahmed b. Hanbel, III, 39.

²⁹⁹ Muhammed b. Ca’fer el- Kettânî, *Mütevatir Hadisler*, Çev. Hanifi Akın, Karınca Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 44-56; Bu rivâyetin, diğer tarihleriyle ilgili bir değerlendirme için Bkz., Ertürk, Mustafa, *Hadîs Çözümlemeleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, ss. 173-186.

³⁰⁰ Tirmizî, İlim, 11; Dârimî, Mukaddime, 42/457.

³⁰¹ Ahmed b. Hanbel, III, 12.

³⁰² Ebû Davud, İlm, 3/2.

Hadislerin yazılması karşıtı olan birçok rivâyetin içerisinden bu rivâyetleri seçmemizin sebebi, yazım yasağının sadece bu rivâyetlerde Hz. Peygamber'e isnad edilmiş olmasıdır. İbn Mes'ûd³⁰³ ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den³⁰⁴ gelen rivâyetlerde Hz. Peygamber'den bir aktarım söz konusu değil. Yine bu cümleden olarak değerlendirilen bir takım rivâyetlerde Hz. Peygamber'in hadîsleri yazma yasağı getirmiş olması söz konusu bile değil. Örneğin, böyle bir rivâyet Yahyâ b. Ca'de'den³⁰⁵ mürsel olarak gelmiştir. Hz. Ebû Bekr ve İbn Mes'ûd'dan rivâyetlerinin mürsel olduğu bildirilen³⁰⁶ Yahyâ, söz konusu hadisi doğrudan doğruya Hz. Peygamber'den rivâyet etmiştir.³⁰⁷ *(Bir gün) Hz. Peygamber'e, üzerinde bir yazı bulunan bir kürek kemiği getirilmişti; bunun üzerine Rasûlüllah: "Bir topluluğa, peygamberlerinin getirdiklerini terk edip, kendi peygamberlerinden başka bir peygamberin veya kendi kitaplarından başka bir kitabın getirmiş olduğu şeylere yönelmeleri sapıklık olarak yeter" buyurdu. Bunun üzerine Allah Teala şu âyeti indirdi: "Kendilerine okunan bu kitabı sana indirmiş olmamız onlara yetmiyor mu? Bunda elbette inanan bir kavim için rahmet ve öğüt vardır."*³⁰⁸ Rivâyetin, Taberi tefsirinde zikredilen başka bir varyantında, söz konusu yazıyı ashâbın, Yahûdîlerden duyarak bir kürek kemiğine yazmış oldukları tasrih ediliyor. Ancak Taberi'deki bu rivâyeti Esbâb-ı Nüzûl'üne alan Çetiner, rivâyetin sıhhatine dair tek kelime söylememiştir.³⁰⁹

Buna karşın, Hz. Peygamber'in bizzat kendisi birçok belgenin yazılmasını emretmiştir. Örneğin, Mısır Kırâlı el-Mukavkıs,³¹⁰ el-Ahsa Valisi el-Münzir b. Sâvâ,³¹¹

³⁰³ Dârimî, Mukaddime 42/475: İbn Mes'ûd'a, insanların yanında beğenip (okudukları) bir kitabın olduğu haberi ulaştı. Bunun üzerine sürekli olarak onlardan o kitabı getirmelerini istedi. Nihayet onu getirdiler. O da onu imha etti. Sonra şöyle dedi: Sizden önce ehl-i kitab, âlimlerinin kitaplarına yönelip Rabblarının kitabını terk ettikleri için helak olmuşlardı.

Dârimî, Mukaddime 42/483: Ebû Kurre el-Kindî, Şam'dan bir kitap getirdi ve onu götürüp Abdullah b. Mes'ûd'a verdi. O da ona baktı. Sonra bir leğen istedi. Ardından su istedi ve leğenin içinde o kitabı (suyla) sildi ve şöyle dedi: Sizden öncekiler ancak, (dinlerinin dışındaki) kitaplara uyup kendi kitaplarını terk etmeleri yüzünden helak oldular. Bu olayı aktaran Mürre el-Hemdânî: Şayet o, Kur'an'dan veya sünnetten olsaydı, İbn Mesud onu imha etmezdi. Fakat o ehl-i kitabın kitaplarından bir kitaptı" şeklinde bir açıklama yapmıştır.

³⁰⁴ Dârimî, Mukaddime 42/479: Ebû Bürde, babasının hadislerini yazıyordu, (babası) Ebû Musa onu gördü ve (yazdıklarını) imha etti; Dârimî, Mukaddime 42/486: Ebû Bürde, Ebû Musa'dan İsrâiloğulları'nın bir kitap yazıp ona uyduklarını ve Tevrat'ı terk ettiklerini rivayet etmiştir.

³⁰⁵ Buhârî, *Târîh-i Kebîr*, IIIV, 144.

³⁰⁶ Irâkî, Age., s. 564.

³⁰⁷ Dârimî, Mukaddime, 42/484.

³⁰⁸ Ankebût 29/51.

³⁰⁹ Bedreddin Çetiner, *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl ~Kur'an Âyetlerinin İniş Sebepleri-*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2002, II, 690.

³¹⁰ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, ss. 73-81.

³¹¹ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, ss. 83-101.

Habeş Kralı Necaşî,³¹² Bizans İmparatoru Herakliyus,³¹³ İran Kısrası,³¹⁴ Umman melikleri Ceyfer b. Cülenda ile kardeşi Abd b. Cülenda,³¹⁵ -ki elimizde bu belgelerin muhtemelen orijinalleri de bulunuyor- Gassân Emiri Hâris b. Ebû Şemre,³¹⁶ Gassân Meliki Cebele b. Eyhem,³¹⁷ Dûmatü'l-Cendel Meliki Ukeydir b. Abdilmelik,³¹⁸ Himyer Meliki Hâris b. Abdikülâl,³¹⁹ Yemâme Emiri Hevze b. Ali el-Hanefî³²⁰ gibi devlet başkanı ve yöneticilerle resmî yazışma yapmış, Amr b. Hazm el-Ensârî,³²¹ Muâz b. Cebel³²² gibi valilerine emirlerini yazılı olarak bildirmiş, Abdullah b. Caşş,³²³ Hâlid b. Velîd³²⁴ gibi komutanlarına talimatnameler yazdırmış, Cüheyne,³²⁵ Has'am,³²⁶ Hades,³²⁷ Benî Züheyr b. Ukeyş,³²⁸ Hemdân³²⁹ heyeti gibi kabile ve heyetleri İslâm'a davet etmiş veya İslâm'ın temel prensiplerini yazılı olarak iletmiş, Hayber Yahûdîleri³³⁰ ve Necran Hıristiyanlarıyla³³¹ yazışmalar yapmış, Surâka b. Mâlik el-Müdlîcî'ye³³² emanname vermiş, Müseylimetü'l-Kezzâb'a³³³ cevap yazdırmış, Hudeybiye Antlaşması³³⁴ ile Medîne anayasasını³³⁵ kaleme aldırıştır.

Bütün bunlara ilave edilebilecek daha birçok kanıt vardır. Örneğin, Abdullah b. Amr şu açıklamayı yapmıştır: *Ben Hz. Peygamber'den işittiğim her şeyi, korumak / ezberlemek için yazıyordum; Kureyşliler beni menettiler ve: "Resûlullah'tan duyduğun her şeyi yazıyorsun; oysa Resûlullah da bir beşerdir, kızgınlık hâlinde de hoşnutluk hâlinde de konuşur" dediler. Ben de yazmayı bıraktım ve bunu Resûlullah'a anlattım.*

³¹² Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, ss. 103-110.

³¹³ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, ss. 111-131.

³¹⁴ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, ss. 133-150.

³¹⁵ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, ss. 151-161.

³¹⁶ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 140/37

³¹⁷ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 141/38-39

³¹⁸ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 320-322/189a-190

³¹⁹ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 235-248/107-108-109-110c.

³²⁰ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 172-173/68-68a.

³²¹ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 224-229/105-106-106ab.

³²² Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 229-234/106d

³²³ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 79-80/3.

³²⁴ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 183-184/79-80.

³²⁵ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 285-289/151-157.

³²⁶ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 318/186-187.

³²⁷ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 142/41.

³²⁸ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 355-356/233-233a.

³²⁹ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 185/80abc; 250/111-111a-112-113-114-115.

³³⁰ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 106-110/15-16-16a-17-18-18a.

³³¹ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 193-209/93-97.

³³² Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 58>(*f).

³³³ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 334/206.

³³⁴ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 88-97/11.

³³⁵ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 63-73/1.

*Bunun üzerine o, parmağıyla ağzını işaret ederek şöyle buyurdu: “Yaz! Zira, nefsim kudret elinde olan (Allah’a) yemin olsun ki buradan haktan gayri bir söz çıkmaz.”*³³⁶

Ebû Kabîl şu hatırasını anlatıyor: *Abdullah b. Amr b. el-Asî'nin yanındaydık, kendisine Kostantiniyye'nin mi yoksa Rumiyye'nin mi önce fetholunacağı soruldu; bunun üzerine Abdullah, halkaları olan bir sandık getirip içerisinden bir kitap çıkardı ve: biz Hz. Peygamber'in etrafında yazıyorken kendisine Kostantiniyye'nin mi yoksa Rumiyye'nin mi önce fetholunacağı soruldu. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “önce Hirakl'in şehri, yani Kostantiniyye fethedilecektir”* buyurdu.³³⁷

Tirmizî'de Ebû Hüreyre'den aktarılan hasen-sahih³³⁸ bir rivâyete göre: *“bir gün Rasûlullah bir hutbe verdi ve hutbesinde bir kıssa anlattı. Bunun üzerine Ebû Şah: Ey Allah'ın Rasûlü! benim için yazdırınız, dedi. Rasûlullah da Ebû Şah için yazınız buyurdu.”*³³⁹ Başka bir rivâyetinde ise Ebû Hüreyre şunu belirtmiştir: *Ensâr'dan bir adam Hz. Peygamber'in meclisinde oturur, Hz. Peygamber'den hadîslerini dinler, hoşuna gider fakat ezberleyemezdi. Bu durumunu Hz. Peygamber'e şikâyet etti ve: Ey Allah'ın Rasûlü! Senden bir hadîs işitiyorum hoşuma gidiyor fakat ezberleyemiyorum, dedi. Bunun üzerine Rasûlullah: eliyle yazı yazmaya işaret ederek “elinden yardım al”* buyurdu.³⁴⁰

Munkatî³⁴¹ bir rivâyette ise mürselleriyle bilinen Abdulvâhid b. Kays³⁴² şöyle demiştir: *adamın biri bana Abdullah b. Amr'ın Hz. Peygamber'e gidip: “Ya Resûlallah! Ben senin hadîslerini rivâyet etmek istiyorum; bunun için, şayet muvafakat edersen, kalbimle beraber elimin yazmasından yardım almak istedim, (ne buyurursunuz?)” dediğini; bunun üzerine Hz. Peygamber'in: “şayet benim sözüm ise (önce onu araştır ?) sonra kalbinle beraber elinden yardım al”* diye cevap verdiğini haber verdi.³⁴³

Burada söz konusu edilen rivâyetler Hz. Peygamber'e nispet edilen rivâyetlerdir. Bunların dışında daha birçok rivâyet mevcut olmakla birlikte, bunlar sahâbe ve Tâbiûnun kendi düşünce ve uygulamalarını göstermektedir. Kitâbetü'l-hadîs konusundaki karşıt görüşlerin niteliğine dair zengin materyal içerdiğinden, tafsilatına

³³⁶ Dârimî, Mukaddime, 43/490.

³³⁷ Ahmed b. Hanbel, II, 176; Dârimî, Mukaddime, 43/492.

³³⁸ Abdullah Aydın, *Hadîs İstihlâları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1987, s. 68; Uğur, Age., ss. 124-128; Ebû Abdillâh Mustafa İbn el-Adevî, *Şerhu İlel'l-Hadîs ma'a Es'iletin ve Ecvibetin fî Mustalahi'l-Hadîs*, Mektebetü Mekke, Tanta, tsz., s. 37.

³³⁹ Tirmizî, İlim, 12/2667.

³⁴⁰ Tirmizî, İlim, 12/2666. Tirmizî bu rivâyetin senedinin sağlam olmadığını belirtmiştir.

³⁴¹ Abdullah Aydın, *Hadîste Tesbit Yöntemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 79-80.

³⁴² İrakî, Age., s. 320.

³⁴³ Dârimî, Mukaddime, 43/491.

girilmeksizin birkaç örnek verilmesi faydalı olabilir. Tâbiûn ve etbau't-tâbiûnden hadîslerin yazılması noktasında tutucu tavır ortaya koyanlar arasında Zühri, Katâde, Evzâ'î, İbrahim en-Neha'î, İbn Sîrîn, Abide, Hişâm, Sa'îd b. Abdilaziz, Abdullah b. Avn, Yahyâ b. Ca'de, Şa'bî vb. sayılabilirken; olumlu yaklaşanlar arasında ise Ebû'l-Müleyh, Muâviye b. Kurre, Ebân, Beşir b. Nüheyk, Sa'îd b. Cübeyr, el-Hasen el-Basrî, Antere, Recâ b. Hayve vb. sayılabilir.

Örneğin, İnb Avn şöyle diyor: *Hammâd'ı, İbrahim'den yazarken gördüm. İbrahim ona: sana yazmayı yasaklamamış mıydım, dedi. O da: onlar sadece etrâf (hadîslerin ilk kelimeleri, hatırlatıcı notlar)dır, diye yanıtladı.*³⁴⁴ İbrahim'in bu konudaki hassasiyetinin niteliğini ortaya koyan başka bir rivâyet de Ebû Ma'ser'den gelmiştir: *İbrahim, hadîslerin defterlere yazılmasını kerih görür ve mushaflara benziyor (gün gelir mushafların yerini alır) derdi.*³⁴⁵ Nitekim Mücâhid de ilmin defterlere yazılmasını kerih görmüştür.³⁴⁶

Bir başka rivâyette el-Hakem, İbrahim'den, Abîde'nin kendisine: *benden hiçbir yazıyı ciltli kitap yapma*, dediğini rivâyet ediyor.³⁴⁷ Bu rivâyetin farklı bir senetle gelen şeklinde ise İbrahim üzerine yazmak için bir deri parçası ister ve Abîde: *ey İbrahim! Benden hiçbir yazıyı ciltli kitap yapma*, der.³⁴⁸ Abîde, ölümü esnasında kitaplarını istetip imha etmiş ve: *“o kitapların, onları yerli yerinde kullanmayacak birilerinin eline geçeceğinden korkuyorum”* demiştir.³⁴⁹

Sa'îd b. Âmir, Hişâm'dan, şunu aktarıyor: *Muhammed'den, sadece 'el-A'mâk' hadisini yazdım. Onu da ezberleyince imha ettim.*³⁵⁰ Ve nihayet İbnu'l-Mübârek'in el-Evzâ'i'den rivâyet ettiği şu ifadeyle karşılaşıyoruz: *“Bu ilim, mücmeli sahifelere geçinceye veya uzman olmayanlar ona müdahale edinceye kadar, uzun bir müddet hadîs ricalinin kontrolünde (şartlarına riayet edilerek tahammül ve eda edilen) saygın bir disiplin olarak varlığını muhafaza etti.”*³⁵¹

Buna karşın, hadîslerin yazımını hoş karşılayanlar da vardı. Örneğin, Enes b. Mâlik, oğullarına: *“Oğullarım! Bu ilmi kaydediniz”* demiş.³⁵² Hakeza Hz. Ömer ve

³⁴⁴ Dârimî, Mukaddime, 42/464

³⁴⁵ Dârimî, Mukaddime, 42/470.

³⁴⁶ Dârimî, Mukaddime, 42/472.

³⁴⁷ Dârimî, Mukaddime, 42/465

³⁴⁸ Dârimî, Mukaddime, 42/468

³⁴⁹ Dârimî, Mukaddime, 42/471.

³⁵⁰ Dârimî, Mukaddime, 42/465.

³⁵¹ Dârimî, Mukaddime, 42/473.

³⁵² Dârimî, Mukaddime, 43/497.

oğlu Abdullah da aynı tavsiyede bulunmuş.³⁵³ Süleyman b. Mûsâ, İbn Ömer'in mevlası Nâfi'i, ilmini yazdırır ve önünde yazılırken gördüğünü söylemiştir.³⁵⁴ Aynı şekilde Abdullah b. Haneş, hadîs öğrencilerinin el-Berâ b. 'Âzib'in huzurunda (ondan duyduklarını) kamış uçlarıyla avuçlarına yazarken gördüğünü rivâyet etmiştir.³⁵⁵ Yine benzer rivâyetler Sa'îd b. Cübeyr'den gelmiştir. Sa'îd b. Cübeyr, İbn Ömer ve İbn Abbas'tan hadîs yazdığını, kağıdı tükenince bineğinin eğerine ya da çarıklarına yazdığını ve daha sonra istinsah ettiğini anlatmıştır.³⁵⁶ Daha ilginç bir rivâyette ise Beşîr b. Nehîk'ten şu önemli hususu öğreniyoruz: *“Ben Ebû Hureyre'den işittiklerimi yazardım. Kendisinden ayrılmak istediğimde ona, (kendisinden yazdığım) kitabını getirip okudum ve kendisine: bunların, senden duyduğum şeyler olduğunu onaylıyor musun, dedim. Evet diye cevap verdi.”*³⁵⁷ Muâviye b. Kurre: *“ilmini yazmamış olanın ilminin, ilim sayılmayacağı söylenirdi”* demiştir.³⁵⁸ Bir başka rivâyette ise Süfyân'ın, geceleyin hadisi duvara yazdığı, sabah olunca onu istinsah ettiği (defterine geçirdiği), sonra da (duvara yazdıklarını) sildiği belirtilmektedir.³⁵⁹

Her iki eğilimi de destekleyen rivâyetler, muhtelifü'l-hadîs³⁶⁰ alanına girmekte ve bu disiplinin kendine has çözüm yollarından cem' ve te'lîf,³⁶¹ nesh,³⁶² tercih,³⁶³ ve tevakkuf,³⁶⁴ yöntemlerinden biriyle izah edilme zorunluluğu doğmaktadır. Nitekim yazımla ilgili çelişkili rivâyetlerin muhtelifü'l-hadîs türündeki eserlerde ele alındığını görmekteyiz. Örneğin, İbn Kuteybe bu çelişkiyi nesh ile izah etmektedir.³⁶⁵ Fakat Resûlullah'tan (s.a.s.) sonra da sahâbe arasında hadîslerin yazılmasına karşı çıkanların bulunması nesih görüşünün isabetli olmadığını ortaya koymaktadır.³⁶⁶

Diğer taraftan Zeyd b. Sâbit'in, *“Resûlullah bize hadîslerini yazmamayı emretti”* demesine bakarak hadîs yazma yasağının kâtiplik yaptıkları sürece vahiy kâtipleriyle

³⁵³ Dârimî, Mukaddime, 43/503-504.

³⁵⁴ Dârimî, Mukaddime, 43/513.

³⁵⁵ Dârimî, Mukaddime, 43/509.

³⁵⁶ Dârimî, Mukaddime, 43/501, 505-507.

³⁵⁷ Dârimî, Mukaddime, 43/500.

³⁵⁸ Dârimî, Mukaddime, 43/496.

³⁵⁹ Dârimî, Mukaddime, 43/514.

³⁶⁰ Ayhan Tekineş, “muhtelifü'l-hadîs”, *DİA*, XXXI, 74-77.

³⁶¹ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü'l-Hadis İlimi)*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 163-182.

³⁶² Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, ss. 183-195.

³⁶³ Çakan *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, ss. 196-217.

³⁶⁴ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, ss. 219-222.

³⁶⁵ İbn Kuteybe, *Age.*, ss. 430-431.

³⁶⁶ Ahmet Yücel, “kitâbet”, *DİA*, XXVI, 82.

sınırlı olabileceği³⁶⁷ ileri sürülmüşse de isnadındaki kopukluk bu rivâyetin delil olamayacağını ortaya koymaktadır. Muhammed Hamîdullah da hadîsleri yazma yasağının yaşlarının küçüklüğü sebebiyle³⁶⁸ bu konudaki hadisi rivâyet eden Ebû Sa'îd el-Hudrî, Zeyd b. Sâbit ve İbn Abbas ile ilgili olabileceğini ve çocukluktan çıkınca onların da hadîs yazdıklarını söylemişse de Ebû Hüreyre, Zeyd b. Sâbit ve İbn Abbas'ın yazma yasağına dair rivâyetlerinin zayıf olması, Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin sonraki yıllarda da hadîslerin yazılmasına karşı çıkması bu görüşün isabet şansını zayıflatmaktadır.³⁶⁹

*Hadislerin yazılmasını yasaklayan, öte yandan buna izin veren rivâyetler arasındaki ihtilâfı çözmek için önerilen hemen her görüş eleştirilmekle beraber Hz. Peygamber'in hadîslerin yazılmasını belirli sebeplerle yasakladığı, bu sebeplerin bulunmadığı durumlarda hadîslerin yazılmasına izin verdiği hususunda ihtilâf yoktur. Bizzat Resûl-i Ekrem'in bazı hadîsleri yazdırması ve onun hayatında hadîs yazan sahâbîlerin bulunması yasağın Kur'an'la hadisin karıştırılmasını önlemeyi amaçladığı ve özellikle hadîslerin Kur'an'la aynı sayfaya yazılmasına yönelik olduğu görüşü kuvvet kazanmaktadır.*³⁷⁰

Daha sonraki dönemlerde ise kitabet karşıtı eğilimler, daha çok, karşılaşıldığında zerrece kuşku bulunmayan bir takım problemlere karşı geliştirilen hassasiyet tarafından şekillendirilmiştir. Örneğin, noktalama ve harekelemeye çok geç geçilmesi ve buna bağlı olarak meydana gelen tashif ve tahrifler hatasız bir şekilde okumayı, istinsahı ve anlamayı zorlaştıran, dolayısıyla rivâyetin sıhhatine gölge düşüren aksaklıklar olarak, zaten var olan yazım karşıtı tutumun şiddetlenmesine neden olmuştur. Aslında böyle bir risk her zaman mevcuttu ve bugün de mevcuttur. Hz. Peygamber'in, kâtibî Muâviye'ye rakşı emretmesinin³⁷¹ aynı hassasiyeti tazammun ettiği kuşkusuzdur. Yazım karşıtı rivâyetler çerçevesinde ele aldığımız rivâyetlerden birinin, bizzat kendi içerisindeki tashif bile bu noktadaki hassasiyetin haklılığını ortaya koymaktadır. Şöyle ki, Abîde'nin İbrahim en-Neha'î'ye söylediği, *benden hiçbir yazıyı ciltli kitap yapma: لا تجلدن عنى كتابا*

³⁶⁷ Abdülğani Abdülhâlık, *Sünnetin Delil Oluşu ~Hücciyetü's-Sünne~*, Çev. Dilaver Selvi, Şule Yayınları, İstanbul, 2003, s. 274.

³⁶⁸ Nitekim daha sonraları yazmaya ehil sayılmak için yirmi yaş sınırı koyanlar olmuştur. Bkz., Ebû Amr Osman b. Abdîrahman İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh fî Ulûmi'l-Hadîs*, thk. Ebû Abdîrahman Salah b. Muhammed b. Uveyda, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, ss. 178-179; Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hâtib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, thk. Zekeriyya Umeyrât, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006, s. 103.

³⁶⁹ Yücel, Agm., s. 82

³⁷⁰ Yücel, Agm., s. 82; Abdülhâlık, Age., ss. 273-274.

³⁷¹ Çetin, Agm., s. 279.

³⁷² ibaresi, bir tashif sonucu, *benden yazdıklarını sonsuza kadar muhafaza etme*: لا تخلدن ³⁷³ عنى كتابا şekline dönüşmüştür. Tashif'in boyutlarının, bu alanda birçok müstakil eser yazılmasına³⁷⁴ hatta müstakil bir tashif edebiyatı oluşmasına kadar varması, yazı konusundaki tutucu eğilimi yeterince izah eder mahiyettedir. Nitekim alınan önemlere rağmen günümüze ulaşacak kadar kalıcılaşan tashif örneklerine de rastlıyoruz. Örneğin, kitabetin cevazına delil olarak zikredilen meşhur Ebû Şah hadisinin Buhârî'deki metninde şu cümleyi görüyoruz. “ ان الله حبس عن مكة القتلى او الفيل : Şüphesiz Allah Mekke'den katli veya fili habs (men) etmiştir.”³⁷⁵ Örnekte de görüldüğü üzere قتل mastarı ile فيل isminin, -noktasız olarak düşünüldüğünde- yazılışları aynıdır. Buhârî'nin bu ikisi arasında tercih yapamayacak derecede şüpheye düşmesi, hiç kuşkusuz bu metni istinsah ettiği asldaki tashiften kaynaklanmıştır. Talihin bir cilvesi olarak, biri kitabetin yasak diğeri ise caiz olduğuna delil olarak zikredilen her iki rivâyette de tashif unsuruna rastlanması düşündürücüdür.

Ancak herşeye rağmen, kitabeti yasaklamak isabetli bir çözüm değildir. Çünkü hafıza-i beşer nisyan ile malüldür ve yazı kaçınılmazdır. Nitekim yazım karıştılarından da bunu itiraf Sa'dedinde bazı rivâyetler gelmiştir. Örneğin, Mansur, İbrahim en-Neha'î'ye: Sâlim, hadisi senden daha tam rivâyet ediyor (neden?), diye sormuş; İbrahim en-Neha'î de ona: “çünkü Sâlim yazıyordu” diye cevap vermiştir.³⁷⁶ Bu rivâyetten de anlaşıldığı üzere, hadîsleri sadece dinleyerek asli şekliyle ezberlemek ve güvenilir bir şekilde rivâyet etmek hiç de kolay değildir. Hadîsleri güvenilir bir şekilde rivâyet etmek için kitabet gerektiği gibi, sayı olarak muhafaza etmek için de kitabet kaçınılmazdır. Nitekim Ebû Hüreyre öğrencilerine şunu söylemiştir: “Hz. Peygamber'in ashâbından, Hz. Peygamber'den benim kadar rivâyet eden yoktur. Ancak Abdullah b. Amr hariç; çünkü o yazardı, ben ise yazmazdım.”³⁷⁷ Bütün bunlar kitabetin kaçınılmazlık boyutunu ortaya koyuyor. Ancak bir taraftan çok sayıda sahafi³⁷⁸ ve tashif örneklerinin varlığı, diğer taraftan kitabet olmaksızın rivâyetleri muhafazanın zorluğu, bu iki yöntemden biriyle yetinilemeyeceğinin göstergesidir. Bu durumda hem şeyhten işitilen hadîslerin yazılması hem de yazılan hadîslerin tekrar şeyhe okunarak onayının alınması

³⁷² Dârimî, Mukaddime, 42/465.

³⁷³ Gregor Schoeler, “Sözlü Tora ve Hadis: Rivâyet, Yazım Yasağı, Redaksiyon”, Çev. Hüseyin Akgün, *HTD*, VI/I, s. 144, İstanbul, 2008.

³⁷⁴ Muhammed Sâdık Hâmidî, “Hadîs İlimlerinde Tashif, Zabt ve İlgili Eserler Üzerine”, *HTD*, IV/II, ss. 163-175.

³⁷⁵ Buhârî, İlim, 39.

³⁷⁶ Dârimî, Mukaddime, 42/481.

³⁷⁷ Buhârî, İlim, 40.

³⁷⁸ Ahmet Yücel, *Hadîs İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 115-122.

gerekiyordu. Nitekim zamanla sema ve kıraat/arz metodları geliştirilmiş ve en güvenilir rivâyet metodu olarak kabul edilmiştir.³⁷⁹ Hadîs rivâyetinde azami dikkaat sarfeden sahâbe, doğal olarak bu metodun ilk uygulayıcısı olmuştur. Mesela, Beşir b. Nehîk'in şu rivâyeti bu durumu açıkça ortaya koymaktadır: “*Ben Ebû Hureyre'den işittiklerimi yazardım. Kendisinden ayrılmak istediğimde ona, (kendisinden yazdığım) kitabını getirip okudum ve kendisine: bunların, senden duyduğum şeyler olduğunu onaylıyor musun (rivâyet edebilir miyim?), dedim. Evet diye cevap verdi.*”³⁸⁰ Dârimî'nin, Mukaddime'sinde açtığı bâbün fi'l-arz bölümünde Asım el-Ahvel'in eş-Şa'bi'ye, Şu'be'nin Mansur ve Eyyûb es-Sahtiyani'ye, Ma'mer b. Raşid'in Zühri'ye kendilerinden aldıkları hadîsleri arz ettiklerini görmekteyiz. Yine aynı bölümde Urve b. ez-Zübeyr, Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib, Zeyd b. Eslem, İbn Ebî Zi'b ve Mâlik b. Enes'in bu metodları kullandıkları görülmektedir.³⁸¹

Aslında bu, râvi/yazar tasarruflarının kontrol altına alınması noktasında da etkili bir yöntemdir. Râvi tasarruflarının boyutlarına dair bir fikir edinebilmek için -hadîsler bir yana- ilk dönemin resmi olmayan mushaflarına bakmak yeterli olur. Çünkü resmi olmayan Kur'an nüshalarında, yazarların zaman zaman açıklayıcı notlar, dualar ve mahzufların takdiri kabilinden bazı tasarruflarının olduğu görülmektedir. Bunlar, tümüyle değilse de çoğunlukla farklı renkte bir mürkkeple yazılmış oldukları için, farkına varmak kolaydır. Örneğin, İbn Mes'ûd'un nüshasında “*حافظوا على الصلوات والصلوة* : Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın”³⁸² ayetinde şöyle bir açıklama notu görmekteyiz: “*حافظوا على الصلوات والصلوة الوسطى (هي صلوة العصر) وقوموا لله قانتين* : Namazlara ve orta namaza (ki o ikinci namazdır) devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın”³⁸³ Yine Übeyy b. Ka'b'in mushafında 114 sureden fazla olarak 'kunût' adıyla meşhur iki duanın daha bulunduğunu görmekteyiz.³⁸⁴ Bu ve buna benzer daha birçok örnek, böyle bir şeyin, Kur'an'a nispetle ikinci derecede önem arz eden hadîsler için de -belki bu örneklerdeki masumiyeti de aşacak ölçülerde- pekâlâ sözkonusu olabileceğini göstermektedir. Bütün bunlar sema ve arzın kaçınılmazlığını göstermektedir. Kaldı ki,

³⁷⁹ Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail İbn Kesîr, *el-Bâ'isi'l-Hasîs Şerhu İhtisar-i Ulûmi'l-Hadîs*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kahire, 2003, ss. 90-98; Uğur, Age., ss. 22-28, 355.

³⁸⁰ Dârimî, Mukaddime, 43/500.

³⁸¹ Dârimî, Mukaddime, 53/628-646.

³⁸² Bakara 2/238.

³⁸³ Draz, Age., s. 33.

³⁸⁴ Draz, Age., s. 33.

bunu da yeterli bulmayanlar vardır. Mesela Sem'ânî, bu metodun yeterince güvenilir olmadığını, en güvenilir metodun imla olduğunu iddia etmiştir.³⁸⁵ Aslında sahâbe bu metodu da kullanmıştır. Nitekim Süleyman b. Mûsâ, İbn Ömer'in mevlası Nâfi'i, hadîslerini imla ettirirken gördüğünü söylemiştir.³⁸⁶ Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın da bu konuda “*el-Emâlî fî Âsâri's-Sahâbe*” adlı müstakil bir eserin olduğu belirtilmektedir.³⁸⁷

Bütün bu rivâyetler bizi, aslında kitabet yasağından ziyade, böyle ciddi bir konuda laübalilik yasağı sonucuna götürüyor. Hiç kuşku yok ki, sorumluluk taşıyan her müslüman için -Kur'an kadar olmasa da- sünnetin korunmuşluğu önemli bir konudur. Aynı şekilde sünnetin yayılması ve yaşatılması esastır. Dolayısıyla Hz. Peygamber sünnetin yayılmasını ciddi bir şekilde tavsiye etmiş;³⁸⁸ korunmasını sağlamak için de gayret etmiştir. Örneğin, helali haram, haramı da helal kılmadığı sürece manen rivâyete cevaz verdiği halde, eş ya da yakın anlamlı kelimelerin bile birbirinin yerine kullanılmasından sakındırmıştır.³⁸⁹ Ardından Hz. Peygamber'in ashâbı aynı hassasiyeti sergilemiştir. Özellikle Hz. Ömer, rivâyet konusunda katı sınırlamalar getirmiştir.³⁹⁰ Bütün bunlar yapılırken güdülen tek amaç sünnetin aslına uygun bir şekilde muhafaza ve naklini temindir. Amaç bu olunca, araçlara yani rivâyet tekniklerine mutlak bir sınır koymak çok da anlamlı olmaz. Dolayısıyla aktarım tekniklerinden birini tümünden yasaklamaktansa, ona ehil olmayan kimseleri ondan uzak tutmak daha anlamlıdır. Kanaatimizce de yapılmak istenen ve yapılan buydu. Örnekler ve uygulamalar da bunu göstermektedir. Örneğin, yazı kültürünün içselleştirilmiş olduğu Yemen'de sözlü rivâyetlere pek de kıymet atfedilmediğini görüyoruz. Bu nedendir ki, Ma'mer b. Râşid, San'a'da kitaptan; memleketi Basra'da ise hafızasından rivâyet ederdi.³⁹¹ Nitekim Ma'mer b. Râşid'in, Basra'da hafızasından yaptığı rivâyetlerde hata ettiği iddia edilmiştir.³⁹² Schoeler, zımnen yazılı rivâyetin güvenilirliğine dikkat çekerken şunu söyler: âmâların güvenilir bir râvi kabul edilip edilmeyeceği tartışılmıştır. Burada doğal olarak onların yeterli bir râvi olarak kabul edilmelerini engelleyici bir sebep olarak

³⁸⁵ Abdullah Aydın, “İmlâ Usûlü ve es-Sem'ânî'nin Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ'ı”, *AÜİFD*, V, 175-188.

³⁸⁶ Dârimî, *Mukaddime*, 43/513.

³⁸⁷ Akyüz, *Agm.*, s. 299.

³⁸⁸ Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Miftâhü'l-Cenne fi'l-İtisâm bi's-Sünne*, thk. Bedr b. Abdillâh el-Bedr, Dâru'n-Nefâis, Kuveyt, 1993, ss. 21-103.

³⁸⁹ Tirmizi, *Deavât*, 16.

³⁹⁰ Nevzat Aşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, Akyol Neşriyat, İzmir, 1981, ss. 162-165.

³⁹¹ Schoeler, *Agm.*, s. 142.

³⁹² Schoeler, *Agm.*, s. 143.

bilgilerini yazı yoluyla kontrol edemeyecekleri gerçeği dikkate alınmaktadır.³⁹³ Ancak müstakil bir araştırmanın konusu olabilecek bu iddiayla ilgili olarak, bu çalışmamız esnasında Ricâl eserlerini tararken, net bir sayım yapmış olmamakla birlikte, âmâların sikasının zayıfından çok daha fazla olduğunu müşahade ettiğimizi belirtelim.

Kitabete dair rivâyet ve tutumların değerlendirilmesi, sonuçta Hz. Peygamber döneminde hadîslerin yazıldığını göstermektedir. Kitabete yasaklayan rivâyetlerin bizzat kendileri kitabetin varlığına delalet ettiği gibi, cevazına delil teşkil eden rivâyetler de bunun bir olgu olarak var olduğunu ve hatta Hz. Peygamber'in etrafında halkalar oluşturmak suretiyle hadîslerin bizzat kendi huzurunda yazıldığını göstermektedir. Örneğin, Ebû Kabîl'den gelen şu rivâyet bunu tavih etmektedir: *Abdullah b. Amr b. el-Asî'nin yanındaydık, kendisine Kostantiniyye'nin mi yoksa Rumiyye'nin mi önce fetholunacağı soruldu; bunun üzerine Abdullah, halkaları olan bir sandık getirip içerisinden bir kitap çıkardı ve: biz Hz. Peygamber'in etrafında yazıyorken kendisine Kostantiniyye'nin mi yoksa Rumiyye'nin mi önce fetholunacağı soruldu. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "önce Hirakl'in şehri, yani Kostantiniyye fethedilecektir"* buyurdu.³⁹⁴ Bu rivâyet aynı zamanda Abdullah b. Amr'ın Hz. Peygamber'den yazdıklarının ancak bir sandıkla taşınabilecek kadar çok olduğunu ve ihtiyaç duyuldukça bunlara müracaat edildiğini göstermektedir. Hiç kuşku yok ki, bu yazılanlar bugün elimizde bulunan hadîs mecmualarında mevcuttur. Ancak bütün bunlar Hz. Peygamber döneminde kaç kişinin yazı yazmayı bildiği, kaç kişinin hadîsleri yazdığı ve hangi teknikleri kullanarak yazdığını dair net bir bilgi vermiyor; sadece bir fikir edinmemize yardımcı oluyor. Nitekim bu konuda bir araştırma yapan A'zamî, bir kısmı tartışılır mahiyette olmakla birlikte, kitabetü'l-hadisle bir şekilde alakalandırılabilir elli Sahâbînin ismini vermiştir.³⁹⁵ Burada, bunlar içerisinden Kahtânî asıllı olanlar bir liste halinde sunulacaktır:

1. Abdullah b. Ebî Evfa
2. Amr b. Hazm
3. Berâ' b. 'Âzib
4. Câbir b. Abdillâh b. Amr
5. Cerîr b. Abdillâh el-Becelî

³⁹³ Schoeler, Agm., s. 138.

³⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 176; Dârimî, Mukaddime, 43/492.

³⁹⁵ A'zamî, *Hadis Edebiyatı*, ss. 34-57.

6. Ebû Eyyûb el-Ensârî
7. Ebû Hüreyre
8. Ebû Mûsâ el-Eş‘arî
9. Ebû Sa‘îd el-Hudrî
10. Ebû Şâh el-Yemânî
11. Enes b. Mâlik
12. Esmâ bt. Umeys el-Has‘amiyye
13. ‘Itban b. Mâlik
14. Mu‘âz b. Cebel
15. Muhammed b. Mesleme
16. Nu‘mân b. Beşir
17. Râfi‘ b. Hadic
18. Sa‘d b. ‘Ubâde
19. Sehl b. Sa‘d
20. Sübey’a el-Eslemiyye
21. Şeddâd b. Evs b. Sâbit
22. Şamgûn el-Ezdî
23. Übeyy b. Ka‘b
24. Üseyd b. Züheyr
25. Zeyd b. Erkâm
26. Zeyd b. Sâbit
27. İsmi meçhûl bir Ensârî

Yetişmeleri için Hz. Peygamber’in vargücüyle çalıştığı, okuma-yazma öğrenmelerini teşvik ettiği, kendileri de son derece gayretli olan ashâb arasından hadîsleri yazanların elli kişiyle sınırlı kalmış olması düşünülemez. Bizim burada Kahtânî asıllı olanlarını zikrettiğimiz bu elli isim, olsa olsa tarihin, ismini bize kadar sakladığı kimseler olabilir. Tarih, sahâbeden sonraki nesillerin isimleri tespit etmişse de, bu fütihat döneminde nüks eden mevali anlayışı, isimleri tespit edilen kişilerin kökeninin tespitini güçleştirmektedir. Çünkü artık yavaş yavaş ricalin önemli kısmı hakkında “mevlâ fûlan” şeklinde kayıtlar düşülmekte; muhtemel bir karışıklığı önlemek için “min enfüsihim” şeklindeki notlara da rastlanmaktadır. Bütün bu karışıklıklara rağmen, yine de birçok kişinin kimliğini tespit etmek imkânsız değildir. Fakat bu

isimlerin burada bir liste halinde verilmesinden ise, her birinin biyografisi verilirken, yazı kültürü noktasındaki ehemmiyetine atıfta bulunulması uygun olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SAHÂBÎ KAVRAMI VE YEMENLİ SAHÂBÎLERİN TESPİTİ

2.1. Sahâbî Kavramı

Arapçada *صحب* - *يُصحب* fiili korumak, himaye etmek; inkıyâd etmek, itaat etmek, boyun bükme anlamlarına gelir.³⁹⁶ Bu fiilin mastarı *صحبة* ve *صحابية* şeklinde yapılır. *صحابية* kelimesi aynı zamanda *صاحب* tekil ism-i fâilinin istisnâî çoğuludur. Çünkü Arapçada *فاعل* kalıbında gelen ism-i fâilin çoğulu *فعالة* vezninde yapılmaz. *صحب* fiilinin tekil ism-i fâili olan *صاحب* kelimesi ise dost ve arkadaş olan,³⁹⁷ bir şeyin sahibi/maliki olan kimse³⁹⁸ anlamına gelip, çoğulu *أصحاب*, *أصحابي*, *صحابان*, *صحاب*, *صحابية* ve *صحابية* şekillerinde yapılır. Cevherî'ye göre *الصحبة* ve *الصحب* ismü'l-cem', *أصحابي* ise aslında mastar olan *الصحابية* kelimesinin çoğulu olan *الأصحاب* kelimesinin çoğulu olarak cem'u'l-cem'dir. Bu fiilin müfred müennes ism-i fâili ise *صحابية* kelimesi olup, çoğulu *صواحب* ve *صواحبات* şekillerinde gelir.³⁹⁹

Kur'ân'da da bu kelime beraber yaşama, bir arada bulunma, arkadaş olma, birliktelik; koruma, himaye etme vb. anlamlarda kullanılmıştır. Nitekim Kur'ân'da bu kelime ism-i fâil kalıbında, Hz. Peygamber'in, hicret arkadaşı Hz. Ebû Bekir'i teselli ettiği mağara sahnesi anlatılırken “*O ikisi mağaradayken, O, arkadaşına (لصاحبه): üzülme dedi, Allah bizimle beraberdir.*”⁴⁰⁰ ayetinde yakın arkadaş ve birlikte olma anlamında kullanılmıştır. Kur'ân'da bu kelime bu anlamlarıyla daha birçok yerde geçer.⁴⁰¹ Yine Kur'ân'da bu kelime fiil olarak, *ولا هم منا يصحبون*: “*Bizden himaye/koruma/destek göremezler*”⁴⁰² vb. ayetlerde, yukarıda verilen koruma, gelecek zararları engelleme, destek olma vb. anlamlarda kullanılmıştır.

İslâm âlimleri sahâbe kavramının hangi nitelikteki kişiler için kullanılacağı hakkında fikir ayrılığına düşmüşlerdir. İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime* isimli eserinde, ehl-i hadîse göre Hz. Peygamber'i gören herkesin sahâbe olarak kabul edildiği belirtilmekte ve bu görüş İmam Buhârî vs. hadisçilerden yapılan iktibaslarla delillendirilmektedir.⁴⁰³ Ancak yine aynı eserde, sadece görmenin yeterli olmadığını ifade eden dikkate değer

³⁹⁶ İbn Manzûr, Age., XXVII, 2401; Ergün Çapan, *Kur'ân-ı Kerîm'de Sahabe*, Işık Yayınları, İzmir, 2002, ss. 1-4.

³⁹⁷ İbn Manzûr, Age., XXVII, 2400; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 7-8; İbnü'l-Esir, Age., I, 8; Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, T. D. V. Yayınları, Ankara, 2005, s. 5.

³⁹⁸ Isfehânî, Age., ss. 475-476.

³⁹⁹ İbn Manzûr, Age., XXVII, 2400.

⁴⁰⁰ et-Tevbe 9/40

⁴⁰¹ Bkz: en-Nisa 4/36; el-Kehf 18/34, 37; el-Kamer 54/29; Yûsuf 12/39, 41; ez-Zâriyât 51/59; Sebe 34/46; en-Necm 53/2; et-Tekvir 81/22; el-A'râf 7/184.

⁴⁰² el-Enbiya, 21/43.

⁴⁰³ İbn es-Salâh, Age., s. 301.

bulgulara da rastlıyoruz. Örneğin, Enes b. Mâlik’e: “*Resûlullah’ın ashâbından senden başka kimse kaldı mı?*” diye sorulduğunda o: “*Onu gören bazı bedeviler var ama onunla sohbeti bulunan kimse kalmadı*” diye cevap vermiştir.⁴⁰⁴ İbn Hacer, tâbiûndan Saîd b. Müseyyeb’in bu hususta bir takım şartlar ileri sürdüğünü ve “*biz ancak Hz. Peygamber ile birlikte bir veya iki sene ikamet eden ve onunla birlikte bir veya iki gazveye katılanları sahâbî sayarız*” dediğini rivâyet etmektedir.⁴⁰⁵

Usulcülere göre sahâbî, Hz. Peygamber’e uymak ve ondan (sünnetlerini) elde etmek amacıyla onunla uzun süre birlikte olan kimsedir. Dolayısıyla dışardan gelen ve fazla kalmadan hemen ayrılan heyetler bu tarifin içine girmez. Bu durumda usulcüler sahâbî olmada Hz. Peygamber ile altı ay veya daha fazla beraberliği şart koşmaktadırlar. Fakat bu sürenin kesin olmadığı, yaklaşık bir ölçü olduğu da söylenmektedir. Hadisçiler ise böyle uzun bir beraberliği şart koşmazlar. Onlara göre Hz. Peygamber’i bir kez bile olsa görmek, çok kısa bir görüşme yapmak, bir anlık beraber bulunmak sahâbe olarak kabul edilmek için yeterlidir.⁴⁰⁶ Bu malumattan da anlaşılacağı üzere hadisçiler, Hz. Peygamberle çok kısa da olsa buluşmuş, görüşmüş olmayı esas almışlar ve sahâbe hakkında yazmış oldukları biyografik eserleri de bu tarif doğrultusunda hazırlamışlardır. Hatta onların özellikle, çocukluğunda gördüğü halde, Hz. Peygamber ile beraber bulunmayan kimseler hakkında, “Hz. Peygamber’i görmüşlüğü vardır ama sohbeti yoktur” şeklinde değerlendirmeler yaptıklarını, fakat neticede onları da sahâbeden saydıklarını görüyoruz.⁴⁰⁷ Hadisçiler içerisinde sahâbî tanımını en geniş tutan İbn Hacer şöyle der: “*Sahâbî, Hz. Peygamber’e mümin olarak mülâki olan ve İslâm üzere ölen kimsedir.*”⁴⁰⁸ Netice itibariyle hadisçilerin, sahâbe kavramının alanını, Kur’ân’daki kullanımına kıyasla çok geniş tuttukları; Kur’an’ın ise sahâbenin tümünü birbirine denk tutmayıp derecelere ayırdığı görülmektedir. Söz konusu olan, İslâm kültür mirasının aktarımı olunca, usulcülerin tanımının şayan-ı itimad olduğu görülür.

⁴⁰⁴ İbn es-Salâh, *Age.*, s. 302.

⁴⁰⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 8.

⁴⁰⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 7-8; İbnü’l-Esir, *Age.*, I, 8; Erul, *Age.*, s. 5; Çapan, *Age.*, ss. 20-28.

⁴⁰⁷ Erul, *Age.*, ss. 5-6.

⁴⁰⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 7-8.

2.2. Sahâbîlerin Tabakaları

Hz. Peygamber İslâmiyet'i yaymaya başlamadan önce kendi muhitinde sevilen ve güvenilen bir insandı. Ancak İslâm'ı tebliğe başladığında, güvenilirliğine rağmen, içerisinde yaşadığı toplum kendi değerlerini bir anda silip atamamış, asırlar içerisinde oluşan semitik zihniyetini, stereotip⁴⁰⁹ düşünme biçimini bir anda terk ederek onun peygamberliğini kabul edememiş, getirmek istediği dünya görüşü ve yaşama biçimini özümseyememişti. Dolayısıyla ilk inananların sayısı çok azdı. Ancak zaman içerisinde bu sayı katlanarak artmış, Hz. Peygamber'in vefatından önce hemen hemen Arap Yarımadası'nın tümü İslâm'ı kabul etmişti. İslâm tarihinin ilk yıllarında -muhtemelen Hudeybiye antlaşması esnasında- sadece bir defa olmak üzere nüfus sayımı yapılmış ve o zaman Müslümanların sayısı 1525 olarak tespit edilmiştir.⁴¹⁰ Ebû Zur'a er-Razî'ye göre Hz. Peygamber vefat ettiğinde, onu görmüş ve dinlemiş olan 114.000 kişi vardı. Şâfiî ise, bunun 60.000 olduğunu iddia etmektedir.⁴¹¹ Sonuçta, verilen en düşük sayıyı bile dikkate alsak, bu kadar yoğun bir kitlenin tümünün sosyal konum, eğitim, meşrep, meziyet vs. açılardan birbirine eşit olduklarını ve hepsinin terazinin aynı kefesine konabileceklerini kabul etmek mümkün görünmemektedir. Nitekim Kur'an da savaşanlar ile savaşmayanları, cihad edenlerle inandıklarını iddia edenleri, fetih öncesi savaşanlarla fetih sonrası savaşanları kıyaslayıp eşit olmadıklarını vurgulamıştır. *"Mü'minlerden özür sahibi olmaksızın (cihatten geri kalıp) oturanlarla, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler eşit olamazlar. Allah, mallarıyla, canlarıyla cihad edenleri, derece itibariyle, cihatten geri kalanlardan üstün kılmıştır. Gerçi Allah (mü'minlerin) hepsine de en güzel olanı (cenneti) va'detmiştir. Ama mücahitleri büyük bir mükâfat ile kendi katından dereceler, bağışlanma ve rahmet ile cihatten geri kalanlara üstün kılmıştır."*⁴¹² ve *"İçinizden, fetihten (Mekke fethinden) önce harcayanlar ve savaşanlar, (diğerleri ile) bir değildir. Onların derecesi, sonradan harcayan ve savaşanlardan daha yüksektir. Bununla beraber Allah, hepsine de en güzel*

⁴⁰⁹ Sarsıcı değişimlere karşı direnç geliştiren, sabit fikirli, dar ufuklu, dünyaya ve hayata at gözlüğüyle bakan vs. Bkz., Marshall, Age., s. 701.

⁴¹⁰ Muhammed Zübeyr Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, Yeni Zamanlar Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 72; Söz konusu sayının bir defaya mahsus olmayabileceği ve muhtelif amaçlarla yapılmış olabileceğini gösteren rivayetler için Bkz., Buhârî, Cihad ve Siyer, 180; Ayrıca Bkz., Âşık, Age., ss. 28-31; Çapan, Age., ss. 41-43.

⁴¹¹ Erul, Age., ss. 7-8 .

⁴¹² en-Nisa 4/95-96.

*olanı (cenneti) va'detmiştir.”*⁴¹³ ayetleri buna örnektir. Klasik müellefatta ashâbın derecelerine dair birbirinden farklı birçok yaklaşım bulunmaktadır. Örneğin el-Hâkim en-Neysâbü'rî, sahâbileri 12 tabakaya ayırmış, bunlar içerisinde ise Kuba'da Hz. Peygamber'in namaz kıldırıldığı sahâbileri bile diğerlerinden ayırmıştır. Bununla birlikte, burada Erul'un tasnifi esas alınarak bir kategori sunulacaktır. Buna göre:

1. Mekke döneminde Müslüman olanlar: Bunlar, Mekke'deki en sıkıntılı işkence ve abluka yıllarını yaşayan, ardından önce Habeşistan'a, sonra da Medîne'ye hicret eden Mekkeli olsun veya olmasın bütün muhacirlerdir. Nitekim Kur'ân'da, *“Fakat peygamber ve beraberindeki mü'minler, mallarıyla, canlarıyla cihat ettiler. Bütün hayırlar işte bunlarındır. İşte bunlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”*⁴¹⁴ ve *“İman edip hicret eden ve Allah yolunda cihad edenler... var ya; işte onlar gerçek mü'minlerdir. Onlar için bir bağışlanma ve bol bir rızık vardır.”*⁴¹⁵ ayetleri ve daha başka ayetler bu kimselerden bahsetmektedir.

2. Medineli Müslümanlar: Bunlar, Hz. Peygamber'in hicretinden önce, I. ve II. Akabe bey'atlarında bulunanlar başta olmak üzere, hicret öncesinde veya sonrasında Müslüman olan, muhacirlerle kardeş olup onlara evlerini, yurtlarını açan, onları himaye eden ellerinden gelen hiçbir yardımı esirgemeyen Medineli yardımcıları, yani ensâr'dır. Nitekim Kur'ân'da kendilerinden şöyle bahsedilmektedir: *“İman edip hicret eden ve Allah yolunda cihad edenler ve (muhacirleri) barındırıp (onlara) yardım edenler var ya; işte onlar gerçek mü'minlerdir. Onlar için bir bağışlanma ve bol bir rızık vardır. Daha sonra iman edip hicret eden ve sizinle birlikte cihad edenlere gelince, işte onlar da sizdendir.”*⁴¹⁶; *“Bu mallar (ganimetler) özellikle, Allah'tan bir lütf ve hoşnutluk ararken ve Allah'ın dinine ve peygamberine yardım ederken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlerindir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir. Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medîne'ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler.”*⁴¹⁷

⁴¹³ el-Hadid 57/10.

⁴¹⁴ et-Tevbe 9/88.

⁴¹⁵ el-Enfâl 8/74 .

⁴¹⁶ el-Enfâl 8/74-75.

⁴¹⁷ el-Haşr 59/8-9.

3. Hicret ile Fetih arasında Müslüman olanlar: Medîne ve çevresinden veya dışarıdan gelip Müslüman olan, sonra da Medîne'ye yerleşen ve muhacirlerle ensâr'a güzelce uyum sağlayanlardır. Kur'ân'da kendilerinden *“İslâm'ı ilk önce kabul eden muhâcirler ve ensâr ile iyilikle onlara uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da O'ndan razı olmuşlardır. Allah, onlara içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük başarıdır.”*⁴¹⁸ şeklinde söz edilmektedir.

4. Mekke Fethi sonrası Müslüman olanlar: Risaletin ilk yıllarından beri, Mekke'de Hz. Peygamber'e ve ashâbına karşı her türlü düşmanca tavrı sergiledikleri halde, Mekke'nin fethi ile boyun eğmek durumunda kalan; özellikle misilleme ve intikam imkânı olduğu halde kendilerini affeden Hz. Peygamberin hoşgörüsünden sonra Müslüman olan Mekkeliler ile İslâm'ın gücü karşısında Müslüman olmak üzere her taraftan gelen heyetler de bu tabakayı oluşturmaktadır. Bunlar hem Medîne dışında yaşamaları, hem de geç Müslüman olmaları sebebiyle, Hz. Peygamber ile bir veya birkaç kez görüşebilen, ancak fazla beraberliği olmayan kimselerdir. Kur'ân'daki *“Siz ne oluyor da, Allah yolunda harcama yapmıyorsunuz? Hâlbuki göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. İçinizden, fetihten (Mekke fethinden) önce harcayanlar ve savaşanlar, (diğerleri ile) bir değildir. Onların derecesi, sonradan harcayan ve savaşanlardan daha yüksektir. Bununla beraber Allah, hepsine de en güzel olanı (cenneti) va'detmiştir. Allah, bütün yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”*⁴¹⁹ Ayeti bu kimselerden söz etmektedir.

5. Genel olarak bedevîler: İster Mekke döneminde, ister Medîne döneminde olsun gelip Müslüman olan, istisnalar bir yana, bedevilikten ve onun tabii sonucu olarak bir takım olumsuz tavırlardan kurtulamayan sert, kaba mizaçlı a'râbîlerdir ki, onlardan ancak bir kısmı medenileştirilebilmiştir. Nitekim Kur'ân'da kendilerinden *“Medîne halkı ve onların çevresinde bulunan bedevîlere, Allah'ın Resûlünden geri kalmak, kendi canlarını onun canından üstün tutmak yaraşmaz. Çünkü onların, Allah yolunda çektikleri susuzluk, yorgunluk, açlık, kâfirleri öfkelenirmek üzere bir yere adım atmaları ve düşmana karşı herhangi bir başarı kazanmaları gibi hiçbir olay yoktur ki karşılığında kendilerine iyi bir amel(in sevabı) yazılmış olmasın. Şüphesiz Allah, iyilik*

⁴¹⁸ et-Tevbe 9/100.

⁴¹⁹ el-Hadid 57/10.

yapanların mükâfatını elbette zayi etmez.”⁴²⁰; “Bedevîlerden kimileri de vardır ki, Allah’a ve ahiret gününe inanır. Harcayacaklarını, Allah katında yakınlığa ve Peygamberin dualarını almağa vesile sayarlar. Bilesiniz ki bu, (Allah katında) onlar için yakınlıktır. Allah, onları rahmetine sokacaktır. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁴²¹; “Çevrenizdeki bedevîlerden birtakım münafiklar vardır. Medîne halkından da münaflıkta direnenler var ki sen onları bilmezsin. Biz onları biliriz. Onlara iki defa azap edeceğiz. Sonra da büyük bir azaba itileceklerdir. Diğer bir kısmı ise, günahlarını itiraf ettiler. Bunlar salih amelle kötü ameli birbirine karıştırmışlardır. Umulur ki Allah tövbelerini kabul eder. Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁴²² şeklinde bahsedilmektedir.⁴²³

Bu çalışmanın konusu olan Yemenli ashâbın, bu derecelerden daha çok iki, üç ve dördüncü dereceye mensup oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Yemenli kabilelerin Müslüman oluşları konusunda verilen bilgiler de bunu destekler bir mahiyet arz etmektedir.⁴²⁴

2.3. Yemenli Sahâbîler

Bu başlık altında hadîs rivâyet etmiş olan Kahtânî asıllı sahâbîler bir liste halinde sunulacaktır. Fakat öncelikle belirtilmesi gerekir ki, aslında ne ashâbın tam olarak sayısı ve ne de bunlar içerisinde hadîs rivâyet etmiş olanlar tam olarak tespit edilebilmiştir. Ricâl edebiyatı içerisinde sahâbeye tahsis edilmiş matbu eserler bu açıdan incelendiğinde, ashâbın, en yüksek ihtimalle en fazla % 10’unun tespit edilebildiği görülür. Nitekim farklı sayımlara göre el-İstîâb’da 3500 veya 4225; Üsdü’l-Ğâbe’de 7554 veya 7702; el-İsâbe’de ise 11027 biyografi bulunmaktadır.⁴²⁵ Görüldüğü üzere en fazla sayı el-İsâbe’de bulunmaktadır ancak İbn Hacer bu 11027 biyografi içerisinde muhadramlar, çocuklar, diğer eserlerde yanlışlıkla sahâbî olanları da kaydetmiştir.⁴²⁶ Bunlar çıkınca el-İsâbe’deki sayı da büyük oranda düşüş gösterecektir. Bu da, 60.000⁴²⁷

⁴²⁰ et-Tevbe 9/120.

⁴²¹ et-Tevbe 9/99.

⁴²² et-Tevbe 9/101-102.

⁴²³ Erul, Age., s. 12.

⁴²⁴ Bkz., Abdulmetin Yalçın, *Yemenli Hadis Râvisi Sahâbîlerin Tespiti*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Seminer Çalışması, AÜSBE, 2007, ss. 13-27.

⁴²⁵ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, ss. 277-283.

⁴²⁶ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, ss. 281-282.

⁴²⁷ Bu, İmam Şâfiî’ye göredir. Bkz., Çapan, Age., s. 42.

ile 120.000⁴²⁸ arasında verilen farklı sayılar dikkate alındığında, ashâbın, normalde % 5, en fazla ise % 10'unun tespit edilebildiği anlamına gelmektedir. Bu oranlar hadisçilerle usulcülerin sahâbî tanımına göre doğal olarak artış ve düşüş gösterecektir. Hiç kuşkusuz, isimleri dikkatle kaydedilenler büyük cengâverler, idareciler ve en çok da hadîs rivâyet etmiş olanlardır. Ancak tarihin, hadîs rivâyet edenlerin isimlerini ne ölçüde sadakatle muhafaza ettiği de tartışılır bir konudur. Dolayısıyla bu hususta yapılan değerlendirmeler, ortaya hiçbir şekilde kesin bir bilgi koyamayacaktır. Ancak tam bir kat'iyet arz etmemesi, hakikatten büyük oranda inhiraf edildiği şeklinde de algılanmamalıdır.

Hadis rivayeti, özel bir uzmanlık gerektirdiği için, her dönemde bu sayı oldukça mahdut kalmış ve bu da, onların tespitini kolaylaştırmıştır. Nitekim Sıddîkî'nin tespitlerine göre, hadîs rivâyet eden sahâbeyle ilgili olarak verilen en yüksek rakam 1300'dür. Onun, İbn el-Cevzî'nin kayıtlarından yaptığı tespite göre ashâbdan hadîs rivâyet eden 1060 kişiden 500'ü sadece 1 hadîs rivâyet etmiştir. 132'si ikişer, 80'i üçer, 52'si dörder, 32'si beşer, 26'sı altışar, 27'si yedişer 18'i sekizer, 11'i dokuzar, 60'ı ise 10-20 hadîs rivâyet etmiştir. Kayda değer oranda yani 20 ve üstü sayıda rivayeti olanları -123 kişi- ise isim isim saymıştır.⁴²⁹ Hiç kuşkusuz bunların zirvesinde ise 5374 rivayeti ile Yemenli Ebû Hüreyre bulunmaktadır.

Burada, Kahtânî asıllı olduğu ya da Yemen kültür muhitinde yetiştiği için bu gruba dâhil edilen toplam 400 sahâbînin ismi verilecektir. Ancak, her bir sahâbînin nisbesi kesin olarak belirtilmediği için, bunlar içerisinde Kahtaniyyü'l-asl olanların tümüyle tespitinin imkânsız olduğunun ve 400'le sınırlanamayacağını vurgulanması faydalı olacaktır. Yemenli ashâbın hangi yöntemlerle ve nasıl tespit edileceği noktasında, giriş kısmında bilgi verildiği için, konuyu uzatmamak maksadıyla burada tekrar verilmeyecektir.

2.4. Hadîs Rivâyet Eden Kahtânî Sahâbîler

Önemli görülen birkaçı biyografileriyle, diğerleri ise sadece isimleri ve rivâyet sayılarıyla sunulacak olan Kahtânî asıllı hadîs ravisi ashab şunlardır:

⁴²⁸ Bu sayı ise İbn Şihab ez-Zührî'ye göredir. Bkz., Çapan, Age., s. 43.

⁴²⁹ Sıddîkî, Age., s. 73.

2.4.1. 1000'den Fazla Hadîs Rivâyet Edenler (Muksirûn)

1. Ebû Hüreyre ed-Devsî⁴³⁰: Ebû Hüreyre'nin ismine dair tam bir ittifak yoktur. İbn Hacer onun ismine dair rivayetlere yaklaşık dört sayfa ayırmıştır.⁴³¹ Kendisine nispet edilen yirmiden fazla isim içerisinde en çok kabul göreni Abdurrahman b. Sahr olmuştur. Ebû Hüreyre, Ezd kabilesinin Devs kolundandır. Amcası bu kabilenin reisi idi. 628 yılı başlarında Tufeyl b. Âmir başkanlığında bir kafilede, 70 aile ile birlikte Medîne'ye geldi. Onlar Medîne'ye geldiklerinde Hz. Peygamber ve ashâbı Hayber'de Yahûdîlerle savaş halinde idi. Doğruca Hayber'e giden Ebû Hüreyre son birkaç küçük kalenin alınmasına da iştirak etti.⁴³² Daha sonra "suffe"ye giren Ebû Hüreyre, hem onlara başkanlık etmiş hem de Hz. Peygamber'den özel dersler almıştır.⁴³³ Hz. Peygamber'in, onu müminlere sevdirmesi için Allah'a dua ettiğine dair bir rivâyet vardır.⁴³⁴ O, Hz. Peygamber'e soru sorma noktasında diğer ashâbdan daha cüretkâr olup bu hususta Hz. Peygamber tarafından da hüsn-ü kabul görüyordu. Örneğin o, Hz. Peygamber'e: *Ey Allah'ın Rasûlü! Kıyamet gününde senin şefaatinle insanların en mesut olacak olanı kimdir*, diye sormuş; Hz. Peygamber de: *Ey Ebû Hüreyre! Senin hadîsleri öğrenmeye meftûniyetini bildiğim için, bu soruyu senden önce kimsenin sormayacağını sanıyordum, kıyamet günü benim şefaetimle en mesut olacak insan, derûnundan, hâlisâne bir şekilde "lâ ilâhe illallah" diyen kişidir*, şeklinde cevaplamıştır.⁴³⁵ Hz. Peygamber'in sohbetine iştirak edemeyeceği zaman ise hadîsleri öğrenip kendisine aktarması için, yerine Sehl b. Sa'd es-Sâ'idî'yi gönderirdi.⁴³⁶ Kendisi, Muhtelif zamanlarda müezzinlik, tebliğ, zekât mallarını koruma, hac emirliği, Bahreyn ve Medîne valiliği gibi görevler ifa etmiştir. Ancak oldukça sûfîmeşrep bir yapıya sahip olan Ebû Hüreyre, bu görevleri esnasında sırtında odun taşır, satar, geçimini onunla sağlar ve bir miktarını tasadduk ederdi. O bu haliye Emevî valilerin ihtişam düşkünlüğüne fiilen gönderme yapmış olurdu.⁴³⁷

⁴³⁰ Devsî: Devs b. Adsân b. Abdillâh b. Zehrân b. Ka'b b. el-Hâris b. Nasr b. el-Ezd. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 346.

⁴³¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 349-352.

⁴³² Ramazan Balcı, *Ebu Hüreyre Hayatı ve Şahsiyeti*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2003, s. 19.

⁴³³ Balcı, Age., ss. 29-39.

⁴³⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 220.

⁴³⁵ Buhârî, Rikâk, 51; bu rivayetin yine Buhârî, İlim, 33'teki farklı bir tarîkinde ise, soruyu Ebû Hüreyre sormamış; bunun üzerine Hz. Peygamber, aynı lafızlarla, yaşadığı hayal kırıklığını izhâr etmiştir. Sonuçta hangi tarîk doğru olursa olsun Hz. Peygamber, Ebû Hüreyre'nin araştırmacı yönüne ve ondan beklentisinin bu yönde olduğuna vurguda bulunmuştur.

⁴³⁶ Balcı, Age., ss. 39-47.

⁴³⁷ Balcı, Age., ss. 47-52.

Hız. Peygamber'le üç yıl fiili birlikteliği olan Ebû Hüreyre, kendi anlattığına göre gecenin üçte birinde uyur, üçte birinde namaz kılar, kalan üçte birinde ise Hız. Peygamber'in hadîslerini tekrar ederdi.⁴³⁸ Bu özelliği nedeniyle o, sahâbe içerisinde en çok hadîs rivâyet eden kişi olmuş, otuza yakın sahâbî ve 800'ü aşkın tâbiîn ondan hadîs rivâyet etmiştir.⁴³⁹ Rivâyet sayısı 5374⁴⁴⁰, mükerrerleri çıkınca 1579 olarak tespit edilmiş olan Ebû Hüreyre, hadîsleri hem bizzat yazmış hem öğrencilerine yazdımıştır.⁴⁴¹ Hadîste muksirûndan olan Ebû Hüreyre, aynı zamanda ashâbın fakihlerinden sayılmıştır.⁴⁴² Onun, birçoğu günümüze kadar ulaşmış olan fetvaları, Takiyyüddin es-Subhi tarafından Fetâvâ-yı Ebû Hüreyre adıyla kitaplaştırılmıştır.⁴⁴³ Hız. Peygamber'in yanında üç yıl kaldığı halde, diğer ashâbdan daha fazla hadîs rivâyet etmiş olmasını kuşkulu bulanlar olmuş fakat bu kuşkuları giderecek ilmî müdafaalar yapılmıştır.⁴⁴⁴ Talha b. Ubeydillah, kendisine sorulan bir soru üzerine, kendilerinin zengin olduklarını ve dolayısıyla dünya işleriyle meşgul oldukları için Hız. Peygamber'e sabah-akşam uğradıklarını; buna karşılık Ebû Hüreyre'nin dünyalıkla uğraşmayıp gününün tümünü Hız. Peygamber'le geçirdiğini ve ondan, hiç kimsenin işitmediği şeyleri işittiğini söylemiştir.⁴⁴⁵ O, Hız. Peygamber'den duyduğu hadîsleri çok iyi muhafaza etmiştir. Nitekim Muâviye'nin kâtabi Ebü'z-Zü'ayze'a da bir rivayetinde, bunun tescil edildiğini şu ifadelerle anlatmıştır: Mervân, Ebû Hüreyre'yi çağırıp ona hadîs rivâyet ettirmiş, bu rivâyetleri yazmam için de beni bir bir perdenin arkasına oturtmuştu. Ertesi senenin başında onu tekrar çağırıp bu rivâyetleri sordu. Bana da, gözden geçirmemi emretti. Bunun üzerine (gördüm ki), birtek harfini bile değiştirmeden aynını rivâyet etti.⁴⁴⁶

⁴³⁸ Balcı, Age., ss. 58.

⁴³⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 353; Balcı, Age., s. 20; Ebû Zehv, Age., s. 163.

⁴⁴⁰ İbn Hazm, Age., s. 37; Sıddîkî, Age., s. 78; Âşık, Age., s. 116.

⁴⁴¹ A'zamî, Age., ss. 35-38.

⁴⁴² Âşık, Age., s. 57.

⁴⁴³ Balcı, Age., s. 68.

⁴⁴⁴ Bkz., M. Yaşar Kandemir, "Ebû Hüreyre", *DİA*, X, 164-167; Osman Güner, *Ebû Hureyre'ye yöneltilen eleştiriler*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001; Sami Şahin, "Viâeyn Rivâyeti veya Ebû Hureyre'nin Ölümüne Sebep Olabilecek Gizli Bilgiler", *CÜİFD*, VIII, (2004), sayı 1, ss. 93-108.

⁴⁴⁵ Bkz., Buhârî, *Târîh-i Kebîr*, V, 391-392.

⁴⁴⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 353.

2. Enes b. Mâlik Ebû Hamza el-Ensârî⁴⁴⁷ el-Hazrecî⁴⁴⁸ en-Neccârî⁴⁴⁹: Hicretten 10 yıl önce dünyaya gelmiş, Hz. Peygamber'in terbiyesi altında yetişmiş ve onun duasına mazhar olmuştur.⁴⁵⁰ Muksirûndan olup rivâyet sayısı 2286'dır.⁴⁵¹ "Çeşitli sayımlara göre rivayetlerinin 168'i (veya 180) Sahîhayn'da yer almış. Buhârî ayrıca 80, Müslim de 90 kadar rivayetine yer vermiştir. Enes b. Mâlik'in rivayetleri toplu olarak Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde bulunmakta olup, bunların sayısı mükerrerleriyle birlikte 2172'dir."⁴⁵² Başta Hz. Peygamber olmak üzere Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Muâz b. Cebel, Üseyd b. Hudayr, Ebû Zerr, Ebû Talha, Ubâde b. Sâmit, Fâtıma, annesi Ümmü Süleym bt. Milhân, teyzesi Ümmü Haram bt. Milhân gibi sahâbîlerden rivâyette bulunmuştur. Kendisinden ise 200 civarında tilmiz rivâyet etmiştir ki, bunların en önemlileri el-Hasan el-Basrî, İbn Sîrîn Şa'bî, Ebû Kılâbe el-Cermî, Mekhûl b. Ebî Müslim, Ömer b. Abdlaziz, Zühri, Katâde b. Di'âme gibi seçkin bir gruptur.⁴⁵³ Enes b. Mâlik, Hz. Peygamber'in hadislerini yazmış ve sonra kendisine arz etmiş;⁴⁵⁴ birçok kişi de kendisinden yazılı olarak rivâyette bulunmuştur.⁴⁵⁵ Fakat tespit edilen rakam "biz ilmi/hadîsleri yazmayan kimsenin ilmini ilimden saymayız"⁴⁵⁶ diyen Enes b. Mâlik'in, sayısı 200'ü bulan öğrencileri için çok azdır. Hz. Peygamberle sekiz gazveye katılan Enes, yaşının küçüklüğü sebebiyle Bedir Gazvesinde savaşçı olarak değil ancak Hz. Peygamber'in hizmetkârı olarak bulunmuştur. Hz. Ebû Bekir Enes'i Bahreyn'e vergi tahsildarı olarak göndermeyi düşündüğü zaman Hz. Ömer'e danışmış, o da, çok zeki ve okur-yazar olduğu gerekçesiyle genç Enes'in bu işle görevlendirilmesini onaylamıştı.⁴⁵⁷ Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Basra valiliği sırasında Basra'nın fıkıh ve hadîs imamı olan Enes, Abdullah b. Zübeyr'in hilâfeti esnasında 40 gün Basra valiliği yapmıştır. Ancak Emevîler döneminde kendisine bir takım haksızlıklar yapılmıştır. Örneğin Haccâc-ı Zalim, onu aşağılamak maksadıyla

⁴⁴⁷ Medîne halkından, Evs ve Hazrec evladından bir sahâbe topluluğudur. Ensâr aslında ırkî bir aidiyet ifade etmeyip Hz. Peygamber'e yardımları sebebiyle yapılmış bir adlandırmadır. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 64.

⁴⁴⁸ Ensâr'ı oluşturan iki kabileden biri. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 298.

⁴⁴⁹ Neccârî: Teymü'l-Lât b. Sa'lebe b. Amr b. el-Hazrec. Bkz., İbn el-Esîr, Age., II, 389.

⁴⁵⁰ Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 2480-2482; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 276; İbn Hibbân, *es-Sikât*, I, 251.

⁴⁵¹ İbn Hazm, Age., 39; Âşık, Age., s. 116; Sıddîkî, Age., s. 78.

⁴⁵² İbrahim Canan, "Enes b. Mâlik", *DİA*, XI, 235; Bezer bir sayım için Bkz., Ebû Zehv, Age., s. 166.

⁴⁵³ Bkz., Canan, Agm., s. 235.

⁴⁵⁴ Bkz., Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-İlm*, thk. Yusuf el-Îş, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, byy., 1974, ss. 95-96.

⁴⁵⁵ A'zamî, Age., ss. 48-49.

⁴⁵⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-İlm*, s. 96.

⁴⁵⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 278.

boynuna damga vurmuştur.⁴⁵⁸ Basra’da vefat eden sahâbîlerin sonuncusu kabul edilen ve 100 yıldan fazla yaşaması sebebiyle muammerûn’dan sayılan Enes’in vefat tarihi ihtilafli olmakla birlikte H. 93 senesi genel kabul görmüştür.⁴⁵⁹

3. Câbir b. Abdillâh el-Ensârî es-Selâmî⁴⁶⁰: Hicretten 16 yıl önce dünyaya gelmiş ve çocukluğunda babasıyla birlikte II. Akabe Biati’na katılmıştır.⁴⁶¹ Ashâb-ı Bedir arasında sayılmışsa da, genel kanaat onun Bedir ve Uhud Gazvelerine iştirak etmediği yönündedir. Nitekim Ebü’z-Zübeyr, onun, “Resûlüllah (s.a.s.) 21 gazve yaptı; ben ise onunla birlikte bu gazvelerden 19’una katıldım.” dediğini rivâyet etmiştir.⁴⁶² Hz. Peygamber başta olmak üzere, Hz. Ebû Bekir, Ömer, Ali, Ebû Ubeyde b. Cerrah, Muâz b. Cebel, Zübeyr b. Avvâm ve daha başka sahâbîlerden pek çok hadîs rivâyet eden Câbir b. Abdillâh, 1540 rivâyetiyle,⁴⁶³ binden fazla hadîs rivâyet eden (Muksirûn) sahâbîlerin altıncısıdır. Rivâyet ettiği hadislerden 58’i Buhârî ve Müslim’de, 26’sı yalnız Buhârî’de, 126’sı da sadece Müslim’de yer almakta; toplu olarak da Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde bulunmaktadır.⁴⁶⁴ Kendisinin bilmediği, kısas’a dair bir rivâyeti, onu Hz. Peygamber’den bizzat işiten bir sahâbîden (bir rivâyete göre bu kişi Abdullah b. Üneys el-Ensârî’dir) öğrenmek üzere Mısır’a veya Şam’a bir ay süren bir yolculuk yaptığı belirtilmiştir.⁴⁶⁵ Hadîsleri yazdığı ve yazdırdığı anlaşılan Câbir b. Abdillâh, Hacc hakkında bir risale tanzim etmiş; öğrencisi Süleyman b. Kays el-Yeşkürî de kendisinden bir sahife yazmıştır.⁴⁶⁶ Ashâbın fakihlerinden olan Câbir’in⁴⁶⁷ verdiği fetvaların küçük bir cüz hacminde olduğu kaydedilmiştir.⁴⁶⁸ Emevîler’in zulmüne uğrayanlardan biri de biri de odur. “692’de Haccâc Mekke ve Medîne valisi sıfatıyla Medîne’ye gelince Hz. Osman’ı şehid ettikleri ithamıyla şehir halkına hakaret ettikten başka bazı sahâbîlerle birlikte Câbir b. Abdillâh’ın da ellerini kurşunla damgalattı.”⁴⁶⁹ Vefat

⁴⁵⁸ Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh İbn Abdilberr, *el-İstî‘âb fî Ma‘rifeti’l-Ashâb*, thk. Âdil Mürşid, Dâru’l-A‘lâm, Amman, 2002, s. 53.

⁴⁵⁹ Bkz., Canan, Agm., s. 235; İbn Abdilberr, Age., s. 54.

⁴⁶⁰ Selâmî: Seleme b. Sa’d b. Ali b. Esed b. Sârîde b. Tezîd b. Cüşem b. el-Hazrec. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 447.

⁴⁶¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 546; İbn Abdilberr, Age., s. 114.

⁴⁶² İbn Abdilberr, Age., s. 115; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 546.

⁴⁶³ İbn Hazm, Age., 41; Siddîkî, Age., s. 78; Âşık, Age., s. 117.

⁴⁶⁴ Ebû Zehv, Age., s. 165.

⁴⁶⁵ el-Hatib el-Bağdadi, *er-Rihle*, ss. 109-118.

⁴⁶⁶ A‘zamî, *Hadîs Edebiyatı*, s. 51.

⁴⁶⁷ Âşık, Age., s. 57.

⁴⁶⁸ M. Yaşar Kandemir, “Câbir b. Abdillâh”, *DİA*, VI, 531.

⁴⁶⁹ Kandemir, Agm., s. 531.

tarihine dair muhtelif rivâyetler vardır fakat genel kabule göre H. 78’de vefat etmiştir.⁴⁷⁰

4. Ebû Sa’îd Sa’d b. Mâlik b. Sinan el-Hudrî⁴⁷¹: Doğum tarihine dair bir kayda rastlanmayan Ebû Sa’îd, ashâbın en fakihlerinden biri⁴⁷² ve 1170⁴⁷³ rivâyetiyle muksirûn’un sonuncusudur. Ebû Sa’îd, başta Hz. Peygamber olmak üzere Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali ve Zeyd b. Sâbit gibi önemli sahâbîlerden hadîs rivâyet etmiş; kendisinden ise Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdillah, Enes b. Mâlik, İbn Abbas gibi sahâbîler başta olmak üzere, Ebû Osman en-Nehdî, Ebû Seleme b. Abdirrahman, Sa’îd b. Müseyyeb, Tarık b. Şihab, Atâ b. Yesâr, Mücâhid, Sa’îd b. Cübeyr ve Hasan-ı Basrî gibi tanınmış tâbîler rivayette bulunmuşlardır.⁴⁷⁴ Oğulları Âmir ve Abdurrahman ile zevcesi Zeyneb de ondan rivâyet edenler arasındadır.⁴⁷⁵ Rivâyet ettiği hadîslerden 16’sını yalnız Buhârî, 52’sini yalnız Müslim, 46 tanesini de ikisi ittifakla rivâyet etmişlerdir.⁴⁷⁶ “Onun rivayetleri, Hz. Peygamber ve ashap dönemine açıklık getiren söz ve yorumlar ihtiva etmesi bakımından dikkat çekicidir. Ebû Mûsâ el-Eş’arî, Halife Ömer’in kapısını üç defa çalıp cevap alamayınca geri dönmüş, niçin öyle yaptığını soran halifeye Hz. Peygamber’in böyle dediğini söylemişti. Kendisinin Resûl-i Ekrem’den böyle bir şey duymadığını belirten Hz. Ömer ondan iddiasının ispatını isteyince Ebû Mûsâ şahit olarak genç sahâbî Ebû Sa’îd el-Hudrî’yi göstermişti. Muâviye b. Hakem’in bayram hutbesini bayram namazından önceye almasına karşı çıkan Ebû Sa’îd bunun sünnete uymadığını hatırlatmıştı. Aynı şekilde Dimaşk’ta Muâviye’nin huzuruna çıkarak beğenmediği tavırlarını tenkit etmiş, Hz. Peygamber’in, doğruyu bilenini onu söylemekten geri durmaması hususundaki buyruğu üzerine bu uyarıyı yaptığını belirtmişti.”⁴⁷⁷ Ebû Sa’îd ile ilgili bir diğer önemli husus, onun, hadîslerin yazılması noktasındaki karşıt tutumudur. “Yazı Kültürü ve Hadislerin Yazılması” konusunda da değinildiği üzere, hadîslerin yazılmasını yasaklayan en sahih hadis, ondan rivayet edilmiştir.⁴⁷⁸ Buna rağmen A’zamî, onun da hadîsleri yazmış olabileceği ihtimali üzerinde

⁴⁷⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 547; İbn Abdilberr, *Age.*, s. 115.

⁴⁷¹ Hudrî: el-Ebcir b. Avf b. el-Hâris b. el-Hazrec. Bkz., İbn el-Esîr, *Age.*, I, 288.

⁴⁷² İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 66.

⁴⁷³ İbn Hazm, *el-İsâbe*, 42;

⁴⁷⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 65.

⁴⁷⁵ Bkz., Raşit Küçük, “Ebû Sa’îd el-Hudrî”, *DİA*, X, 223; Ebû Zehv, *Age.*, s. 164.

⁴⁷⁶ Ebû Zehv, *Age.*, s. 164.

⁴⁷⁷ Küçük, *Agm.*, s. 223.

⁴⁷⁸ Müslim, *Zühd ve Rikak*, 16/72; Ahmed b. Hanbel, III, 39; Tirmizî, *İlim*, 11; Dârimî, *Mukaddime*, 42/457.

durmuştur.⁴⁷⁹ İstanbul'da bir makam-kabri bulunan Ebû Sa'îd'in⁴⁸⁰ vefatına dair muhtelif tarihler verilmişse de genel kabul H. 74 yılında vefat ettiği yönündedir.⁴⁸¹

2.4.2. 100 ile 1000 Arası Hadîs Rivâyet Edenler

1. Ebû Mûsâ Abdullah b. Kays el-Eş'arî⁴⁸²: Tahminen H. Ö. 7-8 yılında Yemen'in Zebid kentinde dünyaya gelmiştir.⁴⁸³ Muhtemelen bi'setin 5. senesinde Müslüman olup⁴⁸⁴ Yemen'e dönerek kabilesinin ihtidasına vesile olmuş; daha sonra kabilesiyle birlikte önce Habeşistan'a,⁴⁸⁵ oradan da Habeşistan muhacirleriyle birlikte Hayber'e gelerek Hz. Peygamber'e biat etmişlerdir.⁴⁸⁶ Hayber'den başlayarak bütün gazvelere katılmış,⁴⁸⁷ denizcilikteki muhtemel mahareti sebebiyle olsa gerek, bir deniz seriyyesine Hz. Peygamber tarafından komutan olarak tayin edilmiştir.⁴⁸⁸ Hz. Peygamber, veda haccından önce kendisini Yemen'in Zebîd, Aden, Me'rib ve sahil taraflarına muallim, kadı ve zekât âmili olarak göndermiş;⁴⁸⁹ Yemen genel valisi Bazan'ın vefatından sonra ise Me'rib valiliğine atamıştır.⁴⁹⁰ Bu görevini Hz. Ebubekir döneminde de sürdüren⁴⁹¹ Ebu Musa, Hz. Ömer döneminde Basra valiliğine ve kadılığına atanmıştır.⁴⁹² Bu dönemde Hz. Ömer'e, kendisine yazdığı mektupların tarihsiz olduğu, bunun ise bürokraside sıkıntı doğurduğu yönünde serzenişte bulunmuş; Müslümanlar için bir takvim tespit edilmesi tavsiyesiyle hicri takvimin fikir babası olmuştur.⁴⁹³ Hz. Osman döneminde Ebu Musa, bir süre Basra valiliğine devam etmiş,⁴⁹⁴ daha sonra Kufe valiliğine atanmıştır.⁴⁹⁵ Yemenli kabilelerin

⁴⁷⁹ A'zamî, *Hadis Edebiyatı*, s. 51.

⁴⁸⁰ Küçük, *Agm.*, s. 223.

⁴⁸¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 67; İbn Abdilberr, *Age.*, s. 815.

⁴⁸² Eş'arî: Nebt b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Ureyb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe'. Bkz., İbn el-Esîr, *Age.*, I, 47.

⁴⁸³ İsmail Altun, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hayatı ve Kişiliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Erzurum, 2002, s. 23; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 322.

⁴⁸⁴ Altun, *Age.*, s. 32.

⁴⁸⁵ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Musa el-Eş'arî", *DİA*, X, 190; Altun, *Age.*, ss. 33-36.

⁴⁸⁶ Altun, *Age.*, ss. 36-39.

⁴⁸⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 322; Kandemir, *Agm.*, s. 190; Altun, *Age.*, ss. 40-49.

⁴⁸⁸ Altun, *Age.*, ss. 49-50.

⁴⁸⁹ Kandemir, *Agm.*, s. 190.

⁴⁹⁰ Altun, *Age.*, s. 52.

⁴⁹¹ Altun, *Age.*, s. 61.

⁴⁹² Altun, *Age.*, ss. 63-89.

⁴⁹³ Altun, *Age.*, ss. 89-90.

⁴⁹⁴ Altun, *Age.*, s. 123.

⁴⁹⁵ Altun, *Age.*, ss. 127-131.

ısrarı üzerine Hz. Ali döneminde de bir süre Kufe valiliğinde kalan Ebu Musa,⁴⁹⁶ Cemel Savaşı öncesindeki görüşmeler esnasında Hz. Ali'nin elçilerini Resulullah'dan (s.a.s) bizzat işittiğini söylediği: “*Bir fitne zuhur edecek ki, o zaman oturan kişi ayakta durandan, ayakta duran kişi yürüyenden, yürüyen kişi de koşandan daha hayırlı olacaktır.*”⁴⁹⁷ hadisini gerekçe göstererek geri çevirmiş, bu tutumunun neden olduğu infial neticesinde görevinden azl edilmiş,⁴⁹⁸ Tahkim'den sonra ise büsbütün uzlete çekilmiştir.⁴⁹⁹ İslam siyasi tarihinde oynadığı bu önemli rollerin yanısıra o, ilmi kişiliği ile de çok önemli bir simadır. Çok güzel Kur'ân okuduğu için Hz. Peygamber'den her zaman takdir görmüş ve daha sonraki tarihlerde “Şeyhü'l-Kurrâ” diye lakaplandırılmıştır.⁵⁰⁰ O aynı zamanda ashabın en büyük fakihlerinden biridir. Hz. Peygamber'in sağlığında fetva verenler Hz. Ömer, Hz. Ali, Muâz b. Cebel ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî idi.⁵⁰¹ Ebu Musa, hadisçiliği ile de meşhurdur. Hz. Peygamber'in yanısıra Hz. Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Ammâr b. Yâsir, Muaz b. Cebel ve Aişe'den de rivayette bulunmuştur. Kendisinden ise Ebu Hüreyre, Ebu Ümame el-Bahili, Ebu Said el-Hudri, Ebü'd-Derda, Enes b. Mâlik, Sabit b. Kays, Hasan-ı Basrî, Said b. Cübeyr, Said b. Müsyyeb, Ebu Vâil Şakik b. Seleme, Tarık b. Şihab ve daha niceleri rivayette bulunmuştur. Rivâyet sayısı 360⁵⁰² olup, bunlardan 49'u müttefekun aleyh olmak üzere 68 tanesi Sahihayn'da bulunmaktadır. Kur'ân'ı okuyup onunla amel etmenin değerine dair rivâyet ettiği şu hadis-i şerif pek manidardır: Kur'ân'ı okuyan (ve onunla amel eden mü'min) kimse turuncgiller meyvesine benzer ki, hem kokusu hem tadı güzeldir; Kur'ân'ı okumayan (okumadığı halde onunla amel eden) kimse ise hurmaya benzer ki, tadı güzeldir ancak kokusu yoktur. Kur'ân okuyan fâcir kimse reyhan otu gibidir ki, onun kokusu güzeldir fakat tadı acıdır; Kur'ân okumayan fâcir kimse ise Ebû Cehîl Karpuzu gibidir ki, hem tadı acıdır hem kokusu yoktur.⁵⁰³ 42 (662-63) yılında vefat eden Ebû

⁴⁹⁶ Altun, Age., ss. 131-134.

⁴⁹⁷ Buhârî, Fiten, 9.

⁴⁹⁸ Altun, Age., ss. 134-143; Kandemir, Agm., s. 191.

⁴⁹⁹ Kandemir, Agm., s. 191.

⁵⁰⁰ Altun, Age., ss. 192-195.

⁵⁰¹ Kandemir, Agm., s. 191.

⁵⁰² İbn Hazm, Age., 46.

⁵⁰³ Buhârî, Fezâilü'l- Kur'ân, 17.

- Mûsâ'nın 43, 44. 53, 54 yıllarında öldüğüne dair rivayetler de vardır. Onun Kûfe'de mi yoksa Mekke'de mi vefat ettiği hususu ihtilaflıdır.⁵⁰⁴
2. Berâ' b. Âzib el-Ensârî el-Evsi⁵⁰⁵: 305 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁰⁶
 3. Huzeyfe b. el-Yemân el-Ezdi⁵⁰⁷: 220 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁰⁸
 4. Sehl b. Sa'd el-Ensârî es-Sâ'idî⁵⁰⁹: 188 hadîs rivâyet etmiştir.⁵¹⁰
 5. 'Ubâde b. es-Sâmit el-Ensârî el-Hazrecî: 181 hadîs rivâyet etmiştir.⁵¹¹
 6. 'İmrân b. Husayn el-Huzâ'î⁵¹² el-Ka'bi⁵¹³: 180 hadîs rivâyet etmiştir.⁵¹⁴
 7. Ebü'd-Derdâ el-Hazrecî: 179 hadîs rivâyet etmiştir.⁵¹⁵
 8. Ebû Katâde el-Hazrecî es-Sülemî: 170 hadîs rivâyet etmiştir.⁵¹⁶
 9. Büreyde b. Husayb el-Eslemî⁵¹⁷: 167 hadîs rivâyet etmiştir.⁵¹⁸
 10. Übey b. Ka'b el-Ensârî el-Hazrecî en-Neccârî: 164 hadîs rivâyet etmiştir.⁵¹⁹
 11. Hâlid b. Zeyd Ebû Eyyûb el-Ensârî el-Hazrecî: Hem anne hem baba tarafından Hz. Peygamber'in akrabasıdır.⁵²⁰ Hicretten iki yıl kadar önce hanımı Ümmü Eyyûb ile birlikte müslüman oldu ve ensardan İslâmiyet'i ilk kabul edenler arasında yer aldı. Ebû Eyyûb İkinci Akabe Biatı'nda da bulundu. Resûl-i Ekrem Medîne'ye hicret edince Medineli müslümanların her biri onu evinde misafir etmek istedi. Ancak Hz. Peygamber, bir tercih yaparak onları gücendirmemek için devesinin çökeceği yere en yakın eve misafir olacağını söyledi. Kendisini taşıyan devenin önce bir yere çöktüğü, buradan hemen kalkıp biraz ileride tekrar çöktüğü görüldü. Resûlullah oraya en yakın olan ve dedesi Abdülmuttalib'in annesi tarafından kendisine yakınlığı da bulunan Ebû Eyyûb'un evine yerleşerek

⁵⁰⁴ Kandemir, Agm., s. 191.

⁵⁰⁵ Evsi: Ensârî'yi oluşturan iki kabileden biri. Ayrıca, Evsullah b. Sa'dî'l-Aşîre b. Mâlik b. Üded. Mezhic'in batınlarından biridir. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 66.

⁵⁰⁶ İbn Hazm, Age., 46; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 411.

⁵⁰⁷ Ezdi: Ezd b. el-Ğavs b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe'. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 34.

⁵⁰⁸ İbn Hazm, Age., 41.

⁵⁰⁹ Sa'idî: Sâide b. Ka'b b. el-Hazrec b. el-Hâris b. el-Hazrec b. Hârise b. Sa'lebe el-Ensârî. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 422.

⁵¹⁰ İbn Hazm, Age., 50 .

⁵¹¹ İbn Hazm, Age., 51.

⁵¹² Huzâî: Luhayy b. Harise b. Amr b. Âmir b. Harise b. İmrî'l-Kays b. Sa'lebe b. Mazin b. el-Ezd. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 297.

⁵¹³ Ka'bi: Huzâ'a'dan Ka'b b. Amr b. Rabî'a'ya nispettir. İbn el-Esîr, Age., II, 254.

⁵¹⁴ İbn Hazm, Age., 51.

⁵¹⁵ İbn Hazm, Age., 52.

⁵¹⁶ İbn Hazm, Age., 53.

⁵¹⁷ Eslemî: Eslem b. Efsâh b. Harise b. Amr b. Âmir b. Harise b. İmrî'l-Kays b. Sa'lebe b. el-Ezd. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 42-43.

⁵¹⁸ İbn Hazm, Age., 53.

⁵¹⁹ İbn Hazm, Age., 54.

⁵²⁰ Ünal Kılıç, *Ebû Eyyûb el-Ensârî (Eyyûb Sultan)*, TDV Yayınları, Ankara, 2008, s. 15.

burada yedi ay misafir kaldı. Bundan dolayı Ebû Eyyûb “Mihmandâr-ı Nebî” unvanıyla anılır.⁵²¹ Hz. Peygamber’le birlikte Bedir, Uhud, Hendek, Hayber, Mekke’nin fethi ve Huneyn başta olmak üzere bütün gazvelere katıldı. Katıldığı seferlerin sonuncusu, müslümanların ilk İstanbul kuşatması oldu. Ebû Eyyûb, kuşatma devam ederken hastalanarak H. 49 yılında vefat etti. Ancak 50, 52 veya 55 yıllarında öldüğü de ileri sürülmüştür. Kabri İstanbul’da kendi adıyla anılan semtte bulunup, kabrin yerinin, İstanbul’un fethinden sonra Akşemseddin tarafından keşf yoluyla belirlenmiştir. Hadis rivayeti açısından da önemli bir sima olan Ebû Eyyûb’un, mükerrer olmayan rivayetleri dikkate alındığında ortalama 155 hadîs rivâyet ettiği kabul edilmektedir.⁵²² Resûlullah ve Übeyy b. Ka’b’dan hadîs rivâyet eden Ebû Eyyûb’dan hadîs rivâyet edenler arasında İbn Abbas, İbn Ömer, Berâ b. Âzib, Enes b. Mâlik, Câbir b. Semüre gibi sahâbîler ve Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Salim b. Abdullah, Atâ b. Yesâr gibi tabîiler bulunmaktadır.⁵²³ Medîne döneminden itibaren Hz. Peygamber’den hiç ayrılmadığı halde Ebû Eyyûb el-Ensârî’den sadece 150 civarında hadîs rivâyet edilmesinin iki önemli sebebi vardır. Bunlardan biri hadîs rivayetinde çok titiz olması, diğeri de ömrünün savaşlarda geçmesidir. Kendisinin bilmediği bir hadisi Ukbe b. Âmir’den bizzat rivâyet etmek için Medîne’den Mısır’a kadar gitmesi,⁵²⁴ söz konusu titizliğin eşsiz bir örneğini ortaya koymaktadır.⁵²⁵ Muhammed Abdullah Veled Kerîm, *Ebû Eyyûb el-Ensâri ve Merviyâtuhu fî Müsnedi’l-İmâm Ahmed* adıyla bir yüksek lisans çalışması yapmış, İsmail L. Çakan da Ebû Eyyûb’un rivayetlerinden derlediği kırk hadisi şerhederek *Eyüb Sultan Hazretlerinden Kırk Hadis* adıyla yayımlamıştır.⁵²⁶ Ondan rivâyet edilen şu hadîsi burada zikretmeden geçemeyeceğiz: Resûlullah (s.a.s.) buyurdu ki: “Şayet sizin, Allah’ın bağışlayacağı günahlarınız olmasaydı, elbette Allah, günahları olan bir kavim getirirdi ki, (onlar günahlarından tevbe etsinler de) onları bağslasın.”⁵²⁷ İlk bakışta yanlış anlaşılabilir bu rivayetle ilgili ilmî bir

⁵²¹ Algül, Hüseyin, “Ebû Eyyûb el-Ensârî”, *DİA*, X, 124.

⁵²² Kılıç, Age., s. 116; Sıddîkî, Age., s. 77.

⁵²³ Kılıç, Age., s. 115.

⁵²⁴ Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb el-Bağdadi, *er-Rihle fî Talebi’l-Hadîs*, thk. Nureddin İtr, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1975, ss. 118-120.

⁵²⁵ Algül, Agm., s. 124.

⁵²⁶ Algül, Agm., s. 124.

⁵²⁷ Müslim, et-Tevbe, 10.

çalışma yapılmıştır.⁵²⁸ Bu değerli eserde, burada zikredilen rivayetin Ebû Eyyûb tariklerinin sened ağı şematik bir biçimde gösterilerek⁵²⁹ sened⁵³⁰ ve metin⁵³¹ tenkidi yapılmıştır.

12. Muâz b. Cebel el-Ensârî el-Hazrecî: 155 hadîs rivâyet etmiştir.⁵³²
13. Üsâme b. Zeyd el-Kelbî⁵³³: 128 hadîs rivâyet etmiştir.⁵³⁴
14. Sevbân b. Bücdüd el-Himyerî⁵³⁵: 128 hadîs rivâyet etmiştir.⁵³⁶
15. en-Nu‘mân b. Beşîr el-Ensârî el-Hazrecî: 114 hadîs rivâyet etmiştir.⁵³⁷
16. Ebû Mes‘ûd el-Ensârî el-Bedrî⁵³⁸: 102 hadîs rivâyet etmiştir.⁵³⁹
17. Cerîr b. Abdillâh el-Becelî⁵⁴⁰: 100 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁴¹

2.4.3. 50 ile 100 Arası Hadîs Rivâyet Edenler

1. Abdullah b. Evfâ el-Eslemî: 95 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁴²
2. Zeyd b. Hâlid el-Cühenî⁵⁴³: 81 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁴⁴
3. Esmâ bt. Yezîd el-Ensâriyye el-Evsiyye el-Eşheliyye⁵⁴⁵: 81 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁴⁶
4. Ka‘b b. Mâlik b. Ebî Ka‘b el-Hazrecî es-Sülemî: 80 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁴⁷
5. Râfi‘ b. Hadîc el-Ensârî el-Evsî el-Hârisî⁵⁴⁸: 78 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁴⁹

⁵²⁸ Bkz., Yatkın, Nihat, *Günahla İlgili Bir Hadisin Tahlili (Tesbit – Tenkid – Anlama)*, İlähiyât Yayınları, Ankara, 2006.

⁵²⁹ Yatkın, Age., s. 32.

⁵³⁰ Yatkın, Age., s. 44-48.

⁵³¹ Yatkın, Age., s. 51-66.

⁵³² İbn Hazm, Age., 55.

⁵³³ Kelbî: Yemenli bir kabiledir. Bkz., İbn el-Esîr, Age., II, 259.

⁵³⁴ İbn Hazm, Age., 60.

⁵³⁵ Himyerî: Yemenin kök kabilelerinden biridir. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 266.

⁵³⁶ İbn Hazm, Age., 60.

⁵³⁷ İbn Hazm, Age., 62.

⁵³⁸ Bedrî: Bedir savaşına katılan sahabilerin tümü için kullanılan bir nisbedir; fakat ebû Mes‘ûd Bedir savaşına katılmadığı halde oraya yerleştiği için bu nisbe ile anılmıştır. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 88.

⁵³⁹ İbn Hazm, Age., 63.

⁵⁴⁰ Becelî: el-Ezd b. el-Ğavs’ın kardeşi İbn Enmâr b. Amr b. el-Ğavs. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 84.

⁵⁴¹ İbn Hazm, Age., 63.

⁵⁴² İbn Hazm, Age., 64.

⁵⁴³ Cühenî: Zeyd b. Leys b. Sûd b. Eslem b. el-Hâf b. Kudâa. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 216.

⁵⁴⁴ İbn Hazm, Age., 65.

⁵⁴⁵ Eşhelî: Abdüleşhel b. Cüşem b. el-Haris b. el-Hazrec b. Amr b. Mâlik b. Evs. Ensar’dan bir batındır. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 49.

⁵⁴⁶ İbn Hazm, Age., 65.

⁵⁴⁷ İbn Hazm, Age., 66.

⁵⁴⁸ Hârisî: Benû Haris b. el-Haris b. el-Hazrec. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 223.

⁵⁴⁹ İbn Hazm, Age., 67.

6. Vâil b. Hucr el-Hadramî⁵⁵⁰: rivâyet sayısı 71⁵⁵¹ olan Vâil b. Hucr, Yemen’de sahip olduğu geniş imkânları bırakarak Rasûlullah’ın (s.a.s.) yanına gelmiş ve Müslümanların arasına katılmıştır. Rasûlullah (s.a.s.) da Vâil’in gelişine sevinmiş ve “*İşte bu Vâil b. Hucr’dur. Uzak bir yerden, Hadramevt’ten Allah ve Rasûlünü arzu ederek kendi isteği ile geldi*” diyerek sevincini açıklamıştır.⁵⁵² Yazı kültürüne aşinalıklarına evvelce değinilen Yemenliler’den Vâil b. Hucr, ülkesine dönerken: “Ey Allah’ın Rasûlü, bana ve kavmime belge yaz” demiş; bunun üzerine Hz. Muhammed (s.a.s.) de, ona üç tane belge vermiştir. Hz. Peygamber, kâtibi Muaviye’ye yazdırdığı ilk belgede Vâil b. Hucr’un, kavminin lideri olduğunu bildirmiş, ayrıca onların zekâtlarını toplamakla da onu görevlendirmiştir.⁵⁵³ İkinci belgeye, bölgelerinde güvenli yaşayacaklarını⁵⁵⁴, üçüncü belgeye ise, zekât mallarının vasıflarına dair bazı fihhi hükümler yazdırmıştır.⁵⁵⁵ Bu belgelerin rivâyet süreci incelendiğinde onların, Vâil b. Hucr’dan sonra aile isnadlarıyla topluma aktarıldığı görülmektedir. Vâil’in Rasûlullah’ın (s.a.s.) yanına gidiş hikâyesi ile birlikte her üç belge, hanımı Ümmü Yahya’ya; ondan, oğlu Abdülcebbar’a; ondan oğlu Said’e; ondan da yeğeni Muhammed b. Hucr b. Abdilcebbar b. Vâil b. Hucr’a nakledilmiştir. Muhammed b. Hucr’dan sonra söz konusu belge, aile içinde yeğeni Ebû Hind Yahya b. Abdilllah b. Hucr, aile dışından ise Buhârî ve Ebû Hatim tarafından rivâyet edilmiştir.⁵⁵⁶ Bu kıymetli yazılı malzemenin Vâil’den Buhârî’ye kadar geçirdiği serüvenin güvenilirliğini ise Kuzudişli şöyle değerlendiriyor: “*Buhârî ve Ebû Hatim’e gelinceye kadar sadece Vâil ailesi isnadıyla bilinen bu belgeleri aile içinde tevariüs ettiren bazı fertler, âlimler tarafından cerh edilmiştir. Bu raviler arasında Said b. Abdilcebbar hakkında muhtelif değerlendirmeler yapılırken, Buhârî ve Ebû Hatim’in söz konusu hadisi rivâyet ettiği Muhammed b. Hucr’un “zayıf” olduğu belirtilmektedir. Abdulcebbar’ın doğrudan babasından aldığı rivayetine gelince; annesi Ümmü Yahya ona hamile iken babası Vâil’in vefat etmiş olduğu gerekçesiyle bu isnad*

⁵⁵⁰ Hadramî: Yemenin uç beldelerinden birine nispettir. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 250.

⁵⁵¹ İbn Hazm, Age., 68.

⁵⁵² Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 88-89.

⁵⁵³ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 267-268.

⁵⁵⁴ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 268-269.

⁵⁵⁵ Hamidullah, *el-Vesâik*, ss. 269-271.

⁵⁵⁶ Kuzudişli, Age., s. 89.

da şüphıyla karşılanmıştır. İbn Sa'd ise, fıkhi kaideler içeren üçüncü belgeyi aile dışındaki raviler aracılığıyla eserine almıştır. Rasûlullah'tan alınan fıkhi belgeler toplu olarak değerlendirildiğinde, Amr b. Hazm, Ömer b. Hattab ve Enes b. Mâlik'in zekât belgelerinin birbirlerini destekledikleri görülmektedir. Enes b. Mâlik belgesinin, daha sonra Hz. Ömer'e geçecek olan Hz. Ebû Bekir'in yanındaki zekât belgesinden istinsah edildiği değişik vesilelerle belirtilmiştir. Öte yandan Ömer b. Abdilaziz'in zekât belgelerini Medîne'den talep etmesini anlatan raviler, Amr b. Hazm ailesindeki kitap ile Hz. Ömer ailesindeki kitabın benzer olduğuna dikkat çekmiştir.⁵⁵⁷

7. Zeyd b. el-Erkâm el-Ensârî el-Hazrecî: 70 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁵⁸
8. Adiyy b. Hâtim et-Tâî⁵⁵⁹: 66 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁶⁰
9. Ammâr b. Yasir el-Mezhicî⁵⁶¹ el-Ansî⁵⁶²: rivâyet sayısı 62⁵⁶³ olan ve aslen Yemenli olan Ammâr b. Yâsir, annesi, babası ve kardeşi ile beraber İslâm dininin ilk tebliğ edilmeye başlandığı zaman bu dine girmişlerdir. Ammâr ve annesi Müslüman olduğunu açıkça söyleyen ilk yedi kişiden biridir. Bu sebepten ötürü müşriklerin dayanılmaz baskı ve işkencelerine maruz kalmışlardır. Bu işkenceler esnasında vefat eden annesi Sümeyye İslâm tarihinin ilk şehidi kabul edilmiştir. Birçok savaşa katılmıştır. Hz. Peygamber'in yanısıra sahabeden Huzeyfe b. el-Yeman'dan hadîs rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Hz. Ali, İbn Abbas, Ebû Musa el-Eş'arî, Câbir b. Abdillâh, Ebû't-Tufeyl gibi kişilerle, tâbiünden Ebû Vâil Şakik b. Seleme, Sıla b. Züfer hadîs nakletmiştir. Rivâyet ettiği altmış iki hadisten bazıları Kütüb-i Sitte'yi oluşturan eserlere girmiştir. Bu hadislerden beş tanesi de Sahihayn'da yer almaktadır. Ammâr b. Yâsir, 37 yılında, 93 yaşında katıldığı Sıffîn Savaşında şehid edilmiştir.⁵⁶⁴ Yemenliler'e karşı önyargının bir eseri olsa gerek, haddi aşan birileri Ammâr'ın, münafık İbn Sebe' olduğunu iddia etmişler ve bu iftiralar bir şekilde tenkit süzgecinden

⁵⁵⁷ Kuzudişli, Age., ss. 90-91.

⁵⁵⁸ İbn Hazm, Age., 69.

⁵⁵⁹ Tâî: Cülhüme b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Urayb b. Zeyd b. Kehlan b. Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân. Bkz., İbn el-Esîr, Age., II, 68.

⁵⁶⁰ İbn Hazm, Age., 71.

⁵⁶¹ Mezhicî: Mâlik b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Urayb b. Zeyd b. Kehlan. Bkz., İbn el-Esîr, Age., II, 313.

⁵⁶² Ansî: Ans b. Mâlik b. Üded. Mezhicî'in bir koludur. Bkz., İbn el-Esîr, Age., II, 130.

⁵⁶³ İbn Hazm, Age., 73.

⁵⁶⁴ Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis: İlk Üç Asır*, Emin Yayınları, Bursa, 2006, s. 248-249.

geçirilmeksizin mezhepler tarihi türündeki eserlere girmiştir. Bu iddiaları inceleyen Fıġlalı, bunların asılsızlığını ortaya koymuştur.⁵⁶⁵

10. Esmâ bt. 'Umeyy el-Has'amîyye⁵⁶⁶: 60 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁶⁷
11. Ukbe b. Âmir el-Cühenî: 55 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁶⁸
12. Şeddâd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî el-Hazrecî: 50 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁶⁹
13. Fedâle b. Ubeyd el-Ensârî el-Evsî el-Amrî⁵⁷⁰: 50 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁷¹

2.4.4. 20 ile 50 Arası Hadîs Rivâyet Edenler

1. Abdullah b. Zeyd el-Ensârî el-Mâzinî⁵⁷²: 48 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁷³
2. Mikdâm b. Ma'dîkerb el-Kindî⁵⁷⁴: 47 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁷⁵
3. Ka'b b. 'Ucra el-Belevî⁵⁷⁶: 47 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁷⁷
4. Ebû Bürde b. Niyar el-Ensârî: 46 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁷⁸
5. Mikdâd b. el-Esved el-Kindî: 42 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁷⁹
6. Sehl b. Hânîf el-Ensârî el-Evsî: 40 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁸⁰
7. Ebû Sa'lebe el-Has'amî: 40 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁸¹
8. Ümmü Atiyye el-Ensâriyye: 40 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁸²
9. Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî el-Evsî el-Hatmî⁵⁸³: 38 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁸⁴
10. Amr b. Abese el-Becelî es-Sülemî el-Kaysî⁵⁸⁵: 38 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁸⁶

⁵⁶⁵ Ethem Ruhi Fıġlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999, ss. 344-347.

⁵⁶⁶ Has'amî: Has'am b. Enmar b. İrâş b. Amr b. Ğavs b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlan. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 286.

⁵⁶⁷ İbn Hazm, Age., 76.

⁵⁶⁸ İbn Hazm, Age., 79.

⁵⁶⁹ İbn Hazm, Age., 79.

⁵⁷⁰ Amrî: Amr b. Avf. Ensar'dan bir batın. Bkz., İbn el-Esîr, Age., II, 128.

⁵⁷¹ İbn Hazm, Age., 80.

⁵⁷² Mâzinî: Teymüllât b. Sa'lebe b. Amr b. Hazrec b. Harise b. Sa'lebe. Bkz., İbn el-Esîr, Age., II, 285.

⁵⁷³ İbn Hazm, Age., 83.

⁵⁷⁴ Kindî: Sevr b. Mürta' b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe'. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 265.

⁵⁷⁵ İbn Hazm, Age., 83.

⁵⁷⁶ Belevî: Beliyy b. Amr b. el-Hâf b. Kudâ'a. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 122.

⁵⁷⁷ İbn Hazm, Age., 84.

⁵⁷⁸ İbn Hazm, Age., 85.

⁵⁷⁹ İbn Hazm, Age., 89.

⁵⁸⁰ İbn Hazm, Age., 91.

⁵⁸¹ İbn Hazm, Age., 92.

⁵⁸² İbn Hazm, Age., 93.

⁵⁸³ Hatmî: Benû Hatme b. Cüşem b. Mâlik b. el-Evs b. Hârise. Ensar'dan bir batındır. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 302.

⁵⁸⁴ İbn Hazm, Age., 94.

⁵⁸⁵ Kaysî: Kays b. Sa'd b. Mâlik b. Naha'. Naha' kabilesinden bir batındır. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 234.

⁵⁸⁶ İbn Hazm, Age., 96.

11. Habbâb b. Eret et-Temîmî / el-Huzâ'î⁵⁸⁷: 32 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁸⁸
12. Muâz b. Enes el-Cühenî: 30 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁸⁹
13. Ebû Üseyd el-Hazrecî es-Sâ'idî: 28 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁹⁰
14. Abdullah b. Mâlik b. Buheyne el-Ezdî: 27 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁹¹
15. Ebû Mâlik el-Eş'arî: 27 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁹²
16. Ebû Hamîd es-Sâ'idî: 26 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁹³
17. Ebû Talha el-Ensârî: 25 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁹⁴
18. Sehl b. Ebî Heyseme el-Ensârî el-Evsî: 25 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁹⁵
19. Râfi'a b. Râfi' el-Ensârî el-Hazrecî: 24 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁹⁶
20. Abdullah b. Enes el-Cühenî el-Kudâi el-Ensârî es-Sülemî: 24 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁹⁷
21. eş-Şerîd b. Süveyd el-Hadramî: 24 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁹⁸
22. es-Sâib b. Hallâd el-Hazrecî: 22 hadîs rivâyet etmiştir.⁵⁹⁹
23. Sad b. Ubâde el-Ensârî el-Hazrecî es-Sâ'idî: 21 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁰⁰
24. er-Rubeyyi' bt. Muavviz el-Ensârîyye en-Neccârîyye: 21 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁰¹
25. Ebû Bürze el-Eslemî: 20 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁰²
26. Ebû Şürayh el-Huzâ'î el-Ka'bî: 20 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁰³
27. Safvân b. Assâl el-Muradi el-Rabadî⁶⁰⁴: 20 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁰⁵

⁵⁸⁷ Nisbesi tartışmalıdır. Temîmî diyenler olduğu gibi Huzâi diyenler de vardır.

⁵⁸⁸ İbn Hazm, Age., 100.

⁵⁸⁹ İbn Hazm, Age., 101.

⁵⁹⁰ İbn Hazm, Age., 106.

⁵⁹¹ İbn Hazm, Age., 106.

⁵⁹² İbn Hazm, Age., 107.

⁵⁹³ İbn Hazm, Age., 108.

⁵⁹⁴ İbn Hazm, Age., 110.

⁵⁹⁵ İbn Hazm, Age., 111.

⁵⁹⁶ İbn Hazm, Age., 114.

⁵⁹⁷ İbn Hazm, Age., 114.

⁵⁹⁸ İbn Hazm, Age., 115.

⁵⁹⁹ İbn Hazm, Age., 119.

⁶⁰⁰ İbn Hazm, Age., 119.

⁶⁰¹ İbn Hazm, Age., 120.

⁶⁰² İbn Hazm, Age., 121.

⁶⁰³ İbn Hazm, Age., 121.

⁶⁰⁴ Rabadî: el-Muhâcir b. Ğanem. Mezhicin bir koludur. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 369.

⁶⁰⁵ İbn Hazm, Age., 124.

2.4.5. 10 ile 20 Arası Hadîs Rivâyet Edenler

1. Sebra b. Ma'bed el-Cühenî: 19 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁰⁶
2. Abdullah b. Havâle el-Ezdî: 18 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁰⁷
3. Üseyd b. Hudayr el-Ensârî el-Evsî el-Eşhelî: 18 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁰⁸
4. Abdullah b. Hâris b. Cüz' ez-Zübeydî⁶⁰⁹: 17 hadîs rivâyet etmiştir.⁶¹⁰
5. Kays b. Sa'd b. 'Ubâde el-Ensârî el-Hazrecî es-Sâ'idî: 16 hadîs rivâyet etmiştir.⁶¹¹
6. Muhammed b. Mesleme el-Ensârî el-Evsî el-Hârisî: 16 hadîs rivâyet etmiştir.⁶¹²
7. Ebû Lübâbe b. Abdilmünzir el-Ensârî: 15 hadîs rivâyet etmiştir.⁶¹³
8. Süleyman b. Sard el-Huzâ'î: 15 hadîs rivâyet etmiştir.⁶¹⁴
9. Abdurrahman b. Şebel el-Ensârî el-Evsî: 15 hadîs rivâyet etmiştir.⁶¹⁵
10. Sâbit b. Dahhâk el-Ensârî el-Eşhelî: 14 hadîs rivâyet etmiştir.⁶¹⁶
11. el-Hakem b. Umeyr es-Sümâlî⁶¹⁷: 14 hadîs rivâyet etmiştir.⁶¹⁸
12. Ümmü Süleym b. Milhân el-Ensâriyye el-Hazreciyye en-Neccâriyye: 14 hadîs rivâyet etmiştir.⁶¹⁹
13. Ebû Leyla el-Ensârî el-Evsî: 13 hadîs rivâyet etmiştir.⁶²⁰
14. Urve b. el-Ca'd el-Bârikî⁶²¹: 13 hadîs rivâyet etmiştir.⁶²²
15. Abdurrahman b. Ebzâ el-Huzâ'î: 12 hadîs rivâyet etmiştir.⁶²³
16. Abdullah b. Ukeym el-Cühenî: 12 hadîs rivâyet etmiştir.⁶²⁴
17. Sübey'a bt. Hâris el-Eslemiyye: 12 hadîs rivâyet etmiştir.⁶²⁵

⁶⁰⁶ İbn Hazm, Age., 125.

⁶⁰⁷ İbn Hazm, Age., 128.

⁶⁰⁸ İbn Hazm, Age., 129.

⁶⁰⁹ Zübeydî: Münebbih b. Sa'b b. Sa'dî'l-Aşre b. Mâlik b. Üded. Mezhicin bir kabilesidir. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 400;

⁶¹⁰ İbn Hazm, Age., 132.

⁶¹¹ İbn Hazm, Age., 133.

⁶¹² İbn Hazm, Age., 134.

⁶¹³ İbn Hazm, Age., 135.

⁶¹⁴ İbn Hazm, Age., 136.

⁶¹⁵ İbn Hazm, Age., 137.

⁶¹⁶ İbn Hazm, Age., 138.

⁶¹⁷ Sümâlî: Avf b. Elsem b. Ahcen b. Ka'b b. el-Haris b. Ka'b b. Abdillâh b. Mâlik b. Nasr b. el-Ezd b. el-Ğavs. Ezd'in bir batıdır. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 165.

⁶¹⁸ İbn Hazm, Age., 140.

⁶¹⁹ İbn Hazm, Age., 142.

⁶²⁰ İbn Hazm, Age., 142.

⁶²¹ Bârikî: Zî Bârik b. Mâlik b. Cüşem b. Hâşid. Hemdân'dan bir batıdır. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 76.

⁶²² İbn Hazm, Age., 145.

⁶²³ İbn Hazm, Age., 147.

⁶²⁴ İbn Hazm, Age., 147.

⁶²⁵ İbn Hazm, Age., 150.

18. Ebû Kebşe el-Enmârî⁶²⁶ el-Mezhicî: 11 hadîs rivâyet etmiştir.⁶²⁷
19. Amr b. Hamik el-Huzâ'î el-Ka'bî: 11 hadîs rivâyet etmiştir.⁶²⁸
20. el-Mühelleb b. Ebî Sufra el-Kindî el-Ezdî: 11 hadîs rivâyet etmiştir.⁶²⁹
21. Ebü'l-Yüsr el-Ensârî es-Sülemî: 11 hadîs rivâyet etmiştir.⁶³⁰
22. Ümmü Hişâm bt. Hârîse el-Ensâriyye: 10 hadîs rivâyet etmiştir.⁶³¹
23. Ümmü Kürz el-Huzâ'îyye el-Ka'biyye: 10 hadîs rivâyet etmiştir.⁶³²
24. 'Itban b. Mâlik el-Ensârî el-Hazrecî es-Sâlimî⁶³³: 10 hadîs rivâyet etmiştir.⁶³⁴
25. Urve b. Mudarris et-Tâî: 10 hadîs rivâyet etmiştir.⁶³⁵
26. Nuaym b. Hemmâr el-Cüzâmî⁶³⁶ el-Ğatafânî⁶³⁷: 10 hadîs rivâyet etmiştir.⁶³⁸
27. Adıyy b. Umeyra el-Kindî: 10 hadîs rivâyet etmiştir.⁶³⁹

2.4.6. 2 ile 10 Arası Hadîs Rivâyet Edenler

1. Hamza b. Amr el-Eslemî: 9 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁴⁰
2. Sehl b. Hanzale el-Ensârî el-Evsî: 9 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁴¹
3. Hişâm b. Âmir el-Ensârî en-Neccârî: 9 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁴²
4. Ebû Reyhâne el-Ezdî: 9 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁴³
5. Eş'as b. Kays el-Kindî: 9 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁴⁴
6. Ebû Sırma el-Ensârî el-Mâzinî: 9 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁴⁵
7. Cerhed b. Razah el-Eslemî: 9 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁴⁶
8. Ruveyfî' b. Sâbit en-Neccârî: 8 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁴⁷

⁶²⁶ Enmârî: Enmâr b. Erâş b. Amr b. el-Ğavs b. Nebt Ebu Becile ve Has'am. Birçok Arap batını bu ismi taşır. Mezhic'in de Enmâr kolu vardır. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 65.

⁶²⁷ İbn Hazm, Age., 151.

⁶²⁸ İbn Hazm, Age., 151.

⁶²⁹ İbn Hazm, Age., 152.

⁶³⁰ İbn Hazm, Age., 153.

⁶³¹ İbn Hazm, Age., 156.

⁶³² İbn Hazm, Age., 157.

⁶³³ Sâlimî: Sâlim b. Avf. Ensar'dan bir batındır. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 423.

⁶³⁴ İbn Hazm, Age., 158.

⁶³⁵ İbn Hazm, Age., 159.

⁶³⁶ Cüzâmî: es-Sadif b. Eslem b. Zeyd b. Mâlik b. Zeyd b. Hadramût. Yemenli bir kabiledir. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 181.

⁶³⁷ Ğatafânî: Hem Kays-ı Aylân'ın hem Cüzâmın ve hem de Cüheynenin aynı adı taşıyan birer kolları vardır. Nu'aym (r.a.) Cüzâm kabilesine mensuptur. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 147.

⁶³⁸ İbn Hazm, Age., 160.

⁶³⁹ İbn Hazm, Age., 162.

⁶⁴⁰ İbn Hazm, Age., 165.

⁶⁴¹ İbn Hazm, Age., 165.

⁶⁴² İbn Hazm, Age., 166.

⁶⁴³ İbn Hazm, Age., 168.

⁶⁴⁴ İbn Hazm, Age., 168; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 239.

⁶⁴⁵ İbn Hazm, Age., 169.

⁶⁴⁶ İbn Hazm, Age., 172.

⁶⁴⁷ İbn Hazm, Age., 175.

9. Ümmü'l-Husayn el-Ahmesiyye⁶⁴⁸: 8 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁴⁹
10. Füreyy'a bt. Mâlik el-Hudriyye: 8 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁵⁰
11. 'Uveyym b. Sa'îde el-Ensârî el-Evsî: 7 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁵¹
12. Nadale b. Ubeyd b. el-Hâris el-Eslemî: 7 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁵²
13. Kadâte b. Nu'mân el-Ensârî el-Evsî ez-Zaferî⁶⁵³: 7 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁵⁴
14. Mu'aykîb b. Ebî Fatîma ed-Devsî: 7 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁵⁵
15. Kays b. Tahfe en-Nehdî⁶⁵⁶: 7 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁵⁷
16. Seleme b. Sahr el-Ensârî el-Hazrecî el-Beyâzî⁶⁵⁸: 7 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁵⁹
17. Kays b. Ebî Ğurze el-Ğîfari / el-Cühenî el-Becelî: 7 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁶⁰
18. Süveyd b. Nu'mân el-Ensârî el-Evsî el-Hârisî: 7 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁶¹
19. Ümmü Haram b. Milhân el-Ensârî el-Hazrecî: 7 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁶²
20. Cüveyriye Ümmü'l-Mü'minin el-Huzâ'î el-Mustalîkî⁶⁶³: 7 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁶⁴
21. Âsım b. Adıyy el-Belevî: 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁶⁵
22. Mihnef b. Selîm el-Ezdî el-Ğâmidî: ⁶⁶⁶ 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁶⁷
23. Kürz b. Alkame el-Huzâ'î: 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁶⁸
24. Abdullah b. Hanzale el-Ensârî el-Evsî: 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁶⁹

⁶⁴⁸ Ahmesî: Ahmes b. Ğavs b. Enmar b. Eraş b. Amr b. Ğavs b. Zeyd b. Kehlan. Becîle'den bir taifedir. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 25.

⁶⁴⁹ İbn Hazm, Age., 177.

⁶⁵⁰ İbn Hazm, Age., 179.

⁶⁵¹ İbn Hazm, Age., 180.

⁶⁵² İbn Hazm, Age., 182.

⁶⁵³ Zaferî: Ka'b b. Hazrec b. Amr b. Mâlik b. el-Evs. Ensar'dan bir batındır. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 86.

⁶⁵⁴ İbn Hazm, Age., 183.

⁶⁵⁵ İbn Hazm, Age., 186.

⁶⁵⁶ Nehdî: Nehd b. Zeyd b. Leys b. Sûd b. Elsem b. el-Hâf b. Kudâa. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 414.

⁶⁵⁷ İbn Hazm, Age., 186.

⁶⁵⁸ Beyâzî: Beyaze b. Amir b. Züreyk b. Abd-i Haris b. Mâlik b. Ğadab b. Cüşem b. el-Hazrec. Ensar'dan bir batındır. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 134.

⁶⁵⁹ İbn Hazm, Age., 187.

⁶⁶⁰ İbn Hazm, Age., 192.

⁶⁶¹ İbn Hazm, Age., 193.

⁶⁶² İbn Hazm, Age., 194.

⁶⁶³ Mustalîkî: Cüzeyme b. Sa'd b. Amr b. Rebîa b. Haris b. Amr b. Amir. Huzânın bir batındır. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 336.

⁶⁶⁴ İbn Hazm, Age., 195.

⁶⁶⁵ İbn Hazm, Age., 196.

⁶⁶⁶ Ğâmidî: Amr b. Ka'b b. Haris b. Ka'b b. Abdillâh b. Mâlik b. Nasr b. el-Ezd b. el-Ğavs. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 138.

⁶⁶⁷ İbn Hazm, Age., 196.

⁶⁶⁸ İbn Hazm, Age., 197.

⁶⁶⁹ İbn Hazm, Age., 197.

25. Seleme b. Yezîd el-Cu‘fî:⁶⁷⁰ 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁷¹
26. Haccâc b. Mâlik el-Eslemî: 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁷²
27. el-Hâris b. el-Hâris el-Eş‘arî: 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁷³
28. Râfi‘ b. Urâbe el-Cühenî: 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁷⁴
29. Zeyd b. Sâmit el-Ensârî el-Hazrecî ez-Zürakî:⁶⁷⁵ 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁷⁶
30. Hârîse b. Vehb el-Huzâ‘î: 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁷⁷
31. Uveymir b. Eşkar el-Ensârî el-Mâzinî: 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁷⁸
32. Muhammed b. Safvân el-Ensârî: 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁷⁹
33. Ümmü Cündeb el-Ezdiyye: 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁸⁰
34. Ümmü’l-Ala el-Ensâriyye: 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁸¹
35. Bişr b. Süheym el-Ğıfârî: 6 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁸²
36. Mâlik b. Sa‘sa‘a el-Ensârî el-Hazrecî el-Mâzinî: 5 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁸³
37. Seleme b. Nüfeyl el-Kindî es-Sekûnî:⁶⁸⁴ 5 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁸⁵
38. Ömer b. Hazm el-Ensârî el-Hazrecî en-Neccârî: 5 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁸⁶
39. Mihcen b. el-Erda‘ el-Eslemî: 5 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁸⁷
40. Ebû Abs b. Cebr el-Evsî el-Hârisî: 5 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁸⁸
41. Süfyân b. Ebî Züheyr el-Ezdî eş-Şenevî⁶⁸⁹ en-Nemerî⁶⁹⁰: 5 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁹¹
42. Ümmü Büceyd el-Ensâriyye el-Hârisiyye: 5 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁹²

⁶⁷⁰ Cu‘fî: Mezhic’in bir batıdır. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 193.

⁶⁷¹ İbn Hazm, Age., 198.

⁶⁷² İbn Hazm, Age., 198.

⁶⁷³ İbn Hazm, Age., 199.

⁶⁷⁴ İbn Hazm, Age., 200.

⁶⁷⁵ Zürakî: Zürayk b. Amir b. Zürayk b. Abd-i Harise b. Mâlik b. Ğadab b. Cüşem b. el-Hazrec. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 403.

⁶⁷⁶ İbn Hazm, Age., 201.

⁶⁷⁷ İbn Hazm, Age., 202.

⁶⁷⁸ İbn Hazm, Age., 205.

⁶⁷⁹ İbn Hazm, Age., 206.

⁶⁸⁰ İbn Hazm, Age., 207.

⁶⁸¹ İbn Hazm, Age., 208.

⁶⁸² İbn Hazm, Age., 208.

⁶⁸³ İbn Hazm, Age., 211.

⁶⁸⁴ Sekûnî: Sekûn b. Eşras b. Sevr. Kinde kabilesinin bir batıdır. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 444.

⁶⁸⁵ İbn Hazm, Age., 215.

⁶⁸⁶ İbn Hazm, Age., 215.

⁶⁸⁷ İbn Hazm, Age., 218.

⁶⁸⁸ İbn Hazm, Age., 215.

⁶⁸⁹ Şenevî: Ezd-i Şenûe’dan nispettir. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 30.

⁶⁹⁰ Nemerî: Nemer b. Osman b. Nasr b. Zehrân b. Ka‘b el-Haris b. Abdillâh b. Mâlik b. Nasr b. el-Ezd. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 407.

⁶⁹¹ İbn Hazm, Age., 221.

⁶⁹² İbn Hazm, Age., 221.

43. Ümmü'd-Derda el-Vassâbiyye⁶⁹³: 5 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁹⁴
44. Hâlid b. Velîd el-Ensârî: 5 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁹⁵ Bu Hâlid b. Velîd bilinen meşhur kumandan Hâlid b. Velîd değildir. O, Kureyş'in Mahzûm kolundandır. Bu Hâlid b. Velîd ise ensârî nisbesini taşımaktadır. Fakat ensâra nispeti de kesin değildir. İbn el-Kelbî ve daha başkaları kendisini Sıffîn savaşına katılan sahabe arasında zikretmiş ve onun, onların en tecrübелileri olduğunu söylemişlerdir.⁶⁹⁶
45. Abdullah b. Yezîd el-Ensârî el-Evsî el-Hatmî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁹⁷
46. Ebû Hâzim el-Ensârî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁹⁸
47. Muâz b. Afra el-Ensârî el-Hazrecî en-Neccârî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁹⁹
48. Züeyb b. Halhale el-Huzâ'î el-Ka'bi: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁰⁰
49. el-'Ala b. el-Hadramî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁰¹
50. Ebû Huzâme el-'Uzrî⁷⁰²: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁰³
51. Mâlik b. Hubeyre el-Kindî es-Sekûnî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁰⁴
52. Ebû Zeyd el-Ensârî el-Hazrecî el-Hârisî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁰⁵
53. Utbe b. Ğazvân el-Mâzinî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁰⁶
54. Ebû Lebîbe el-Evsî el-Eşhelî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁰⁷
55. Feyrûz ed-Deylemî⁷⁰⁸ el-Yemânî el-Kinânî⁷⁰⁹: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷¹⁰
56. Amr b. Ümeyye ed-Devsî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷¹¹
57. Haccâc b. Amr el-Ensârî el-Hazrecî el-Mâzinî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷¹²

⁶⁹³ Vassâbî: Cebelânîlerin kendisine nispet edildiği Cebelân b. Sehl el-Himyefî'nin kardeşi Vassâb b. Sehl b. Amr b. Kays b. Muaviye b. Cüşem b. Abd-i Şems b. Vâil b. el-Ğavs b. Sa'd b. Avf b. Adıyy b. Mâlik. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 435.

⁶⁹⁴ İbn Hazm, Age., 222.

⁶⁹⁵ İbn Hazm, Age., 219.

⁶⁹⁶ İbn Hacer, Age., II, 219.

⁶⁹⁷ İbn Hazm, Age., 224.

⁶⁹⁸ İbn Hazm, Age., 225.

⁶⁹⁹ İbn Hazm, Age., 225.

⁷⁰⁰ İbn Hazm, Age., 227.

⁷⁰¹ İbn Hazm, Age., 227.

⁷⁰² 'Uzrî: 'Uzre b. el-Lât b. Rufeyde b. Sevr b. Kelb b. Vebere b. Sa'leb b. Hulvân b. 'İmrân b. el-Hâf b. Kudâa. Kudâa'nın büyük bir koludur. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 109.

⁷⁰³ İbn Hazm, Age., 228.

⁷⁰⁴ İbn Hazm, Age., 229.

⁷⁰⁵ İbn Hazm, Age., 231.

⁷⁰⁶ İbn Hazm, Age., 232.

⁷⁰⁷ İbn Hazm, Age., 234.

⁷⁰⁸ Deylemî: Meşhur bir belde olan Deylem'e nispettir. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 353.

⁷⁰⁹ Kinânî: Bu nisbe beşten fazla Kinâne için kullanılmaktadır ve oldukça karışıktır. En meşhurları Kinane-i Kureyş'tir. Buradaki nisbe, muhtemelen Kinane-i Kelb'e yapılmıştır. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 262.

⁷¹⁰ İbn Hazm, Age., 234.

⁷¹¹ İbn Hazm, Age., 237.

⁷¹² İbn Hazm, Age., 238.

58. Muhammed b. Sayfî el-Ensârî el-Hatmî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷¹³
59. Sinan b. Senne el-Eslemî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷¹⁴
60. Deylem b. Feyrûz el-Himyerî el-Ceyşânî⁷¹⁵: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷¹⁶
61. Ziyâd b. Hâris es-Sudâ'î⁷¹⁷: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷¹⁸
62. Muâviye b. Hudeyc es-Sekûnî el-Havlânî⁷¹⁹ et-Tucîbî⁷²⁰ el-Kindî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷²¹
63. Ebû Beşir el-Ensârî el-Hârisî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷²²
64. Ebû Cübeyre el-Ensârî el-Eşhelî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷²³
65. Zeyd b. Hârise el-Kelbî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷²⁴
66. Ümmü Sabiyye el-Cühenî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷²⁵
67. Ümmü'l-Münzir el-Ensâriyye en-Neccâriyye el-'Adeviyye⁷²⁶: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷²⁷
68. Ruzeyne el-'Atekiyye⁷²⁸: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷²⁹
69. Habîbe bt. Sehl el-Ensâriyye: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷³⁰
70. Yusuf b. Abdillâh b. Selâm el-Ensârî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷³¹
71. Büdeyl b. Verkâ el-Huzâ'î: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷³²
72. Ğatîf b. Hâris el-Kindî: 4 hadîs rivâyet etmiştir.⁷³³
73. Hâris b. Ziyad es-Sâ'idî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷³⁴
74. Muharriş b. Abdillâh el-Ka'bî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷³⁵

⁷¹³ İbn Hazm, Age., 239.

⁷¹⁴ İbn Hazm, Age., 240.

⁷¹⁵ Ceyşânî: Ceyşân b. Aydân b. Hucr b. Zî Ruayn: Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 219.

⁷¹⁶ İbn Hazm, Age., 241,

⁷¹⁷ Sudâî: Haris b. Sa'b b. Sa'dî'l-Aşîre b. Mezhic. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 46.

⁷¹⁸ İbn Hazm, Age., 242.

⁷¹⁹ Havlânî: Havlân b. Amr b. Mâlik b. el-Haris b. Mürre b. Üded b. Yeşcüb b. Urayb b. Zeyd b. Kehlan b. Sebe'. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 319.

⁷²⁰ Tücîbî: Harmele b. Şübeyb b. es-Sekûn'un iki oğlu Ümmü Adıyy ve Sa'd. Bkz. İbn el-Esîr, Age., I, 143.

⁷²¹ İbn Hazm, Age., 242.

⁷²² İbn Hazm, Age., 243.

⁷²³ İbn Hazm, Age., 244.

⁷²⁴ İbn Hazm, Age., 246.

⁷²⁵ İbn Hazm, Age., 248.

⁷²⁶ 'Adevî: Bu nisbeyle anılan birçok kabile vardır. Hz. Ömer'in kabilesi (Adıyy) bunların en meşhurdur. Burada kastedilen Adıyy b. Amr b. Mâlik b. en-Neccârdır. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 108.

⁷²⁷ İbn Hazm, Age., 249.

⁷²⁸ 'Atekî: Atîk b. en-Nadr b. el-Ezd. Ezd'in bir batıdır. Bkz. İbn el-Esîr, Age., II, 103.

⁷²⁹ İbn Hazm, Age., 250.

⁷³⁰ İbn Hazm, Age., 250.

⁷³¹ İbn Hazm, Age., 251.

⁷³² İbn Hazm, Age., 252.

⁷³³ İbn Hazm, Age., 253.

⁷³⁴ İbn Hazm, Age., 254.

⁷³⁵ İbn Hazm, Age., 254.

75. el-‘Adâ b. Hâlid el-Âmiri: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷³⁶
76. Ağarr b. Yasir el-Müzeni: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷³⁷
77. Dihye b. Halife el-Kelbî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷³⁸
78. el-Akram b. Zeyd el-Huzâ‘î: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷³⁹
79. Ebû Lebîd el-Ensârî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁴⁰
80. Ebû Habbe b. Amr el-Ensârî el-Evsî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁴¹
81. Muhaysa el-Ensârî el-Evsî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁴²
82. Abdulaziz b. Bedr el-Cühenî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁴³
83. Sehl b. Hanzale el-Ensârî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁴⁴
84. Yezîd b. Sâbit el-Ensârî el-Hazrecî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁴⁵
85. Ferve b. Müseyk el-Murâdî el-Ğatîfî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁴⁶
86. Ebû Abdirrahman el-Cühenî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁴⁷
87. Abdullah b. Abdillâh b. Übeyy b. Selûl el-Ensârî el-Hazrecî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁴⁸
88. Ebû Sa‘d el-Ensârî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁴⁹
89. Mâlik b. Abdullâh el-Has‘amî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁵⁰
90. Ebü’l-Beddâh el-Ensârî el-Belevî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁵¹
91. Ebû ‘İnebe el-Havlânî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁵²
92. Kerdem b. Kays el-Haşeni: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁵³
93. Hâlid b. Adiyî el-Cühenî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁵⁴
94. Ka‘b b. Âsım el-Eş‘arî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁵⁵

⁷³⁶ İbn Hazm, Age., 256.

⁷³⁷ İbn Hazm, Age., 258.

⁷³⁸ İbn Hazm, Age., 259.

⁷³⁹ İbn Hazm, Age., 259.

⁷⁴⁰ İbn Hazm, Age., 260.

⁷⁴¹ İbn Hazm, Age., 261.

⁷⁴² İbn Hazm, Age., 265.

⁷⁴³ İbn Hazm, Age., 265.

⁷⁴⁴ İbn Hazm, Age., 266.

⁷⁴⁵ İbn Hazm, Age., 271.

⁷⁴⁶ İbn Hazm, Age., 271.

⁷⁴⁷ İbn Hazm, Age., 272.

⁷⁴⁸ İbn Hazm, Age., 274.

⁷⁴⁹ İbn Hazm, Age., 275.

⁷⁵⁰ İbn Hazm, Age., 276.

⁷⁵¹ İbn Hazm, Age., 279.

⁷⁵² İbn Hazm, Age., 280.

⁷⁵³ İbn Hazm, Age., 280.

⁷⁵⁴ İbn Hazm, Age., 281.

⁷⁵⁵ İbn Hazm, Age., 281.

95. Hâlid el-Huzâ'î: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁵⁶
96. Abdullah b. Habib el-Eslemî: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁵⁷
97. Hârise b. Vehb el-Huzâ'î: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁵⁸
98. Ümmü Eyyûb el-Ensâriyye: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁵⁹
99. Ümmü Ferme el-Ensâriyye: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁶⁰
100. es-Samâ' bt. Büsr el-Mâziniyye: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁶¹
101. Ümmü Sa'îd el-Hudriyye: 3 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁶²
102. Abdurrahman b. Âiz e-Sümâlî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁶³
103. Evs b. es-Sâmit el-Ensârî el-Hazrecî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁶⁴
104. Abdurrahman b. Ebî Amre el-Ensârî el-Hazrecî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁶⁵
105. el-'Ars b. 'Umeyre el-Kindî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁶⁶
106. Seleme b. Selâme b. Vekş el-Ensârî el-Eşheli: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁶⁷
107. Üseyd b. Zuheyr el-Ensârî el-Evsî el-Hârisî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁶⁸
108. Sa'îd b. Sa'd el-Ensârî el-Hazrecî es-Sâ'idî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁶⁹
109. 'Utbe b. Nedr es-Selemî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁷⁰
110. Katâde b. Milhân el-Kaysî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁷¹
111. Abdullah b. Kurd el-Ezdî es-Sümâlî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁷²
112. Ka'b b. 'ÿyâd el-Eş'arî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁷³
113. Ebû Nemle el-Ensârî el-Evsî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁷⁴
114. Ebû Amra el-Ensârî el-Hazrecî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁷⁵
115. Sahr el-Ğâmidî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁷⁶

⁷⁵⁶ İbn Hazm, Age., 282.

⁷⁵⁷ İbn Hazm, Age., 283.

⁷⁵⁸ İbn Hazm, Age., 285.

⁷⁵⁹ İbn Hazm, Age., 287.

⁷⁶⁰ İbn Hazm, Age., 288.

⁷⁶¹ İbn Hazm, Age., 288.

⁷⁶² İbn Hazm, Age., 289.

⁷⁶³ İbn Hazm, Age., 291.

⁷⁶⁴ İbn Hazm, Age., 293.

⁷⁶⁵ İbn Hazm, Age., 295.

⁷⁶⁶ İbn Hazm, Age., 296.

⁷⁶⁷ İbn Hazm, Age., 296.

⁷⁶⁸ İbn Hazm, Age., 297.

⁷⁶⁹ İbn Hazm, Age., 301.

⁷⁷⁰ İbn Hazm, Age., 302.

⁷⁷¹ İbn Hazm, Age., 303.

⁷⁷² İbn Hazm, Age., 305.

⁷⁷³ İbn Hazm, Age., 306.

⁷⁷⁴ İbn Hazm, Age., 307.

⁷⁷⁵ İbn Hazm, Age., 309.

⁷⁷⁶ İbn Hazm, Age., 313.

116. Ebû Meczee el-Eslemî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁷⁷
117. Abdullah b. el-Cüheyym el-Ensârî es-Sülemî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁷⁸
118. ‘ÿyâd el-Eş‘arî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁷⁹
119. Sürrak b. Esed el-Ensârî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁸⁰
120. Rafia‘a el-Cühenî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁸¹
121. Mihsan el-Ensârî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁸²
122. Ebû Selît el-Ensârî el-Hazrecî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁸³
123. Nâfi‘ b. ‘Îd el-Hârisî el-Huzâ‘î: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁸⁴
124. Amr b. Tağlib en-Nemerî el-Abdî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁸⁵
125. Zü‘l-Esabi‘ el-Cühenî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁸⁶
126. Ebû Ümâme el-Ensârî el-Hazrecî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁸⁷
127. Adiy b. Adiy el-Kindî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁸⁸
128. Übey b. ‘Ammâra el-Ensârî el-Medenî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁸⁹
129. Zahîr el-Ensârî el-Evsî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁹⁰
130. Mâlik b. Abdillâh el-Ezdî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁹¹
131. İbn Sa‘îr el-Kudâ‘î el-‘Uzrî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁹²
132. ‘Akabe b. Mâlik el-Cühenî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁹³
133. Ümmü ‘Ammâra el-Ensâriyye en-Neccâriyye el-Mâziniyye: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁹⁴
134. Ümmü Abdillâh b. Evs el-Ensârî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁹⁵
135. Ümmü Varaka el-Ensârî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁹⁶

⁷⁷⁷ İbn Hazm, Age., 315.

⁷⁷⁸ İbn Hazm, Age., 316.

⁷⁷⁹ İbn Hazm, Age., 317.

⁷⁸⁰ İbn Hazm, Age., 320.

⁷⁸¹ İbn Hazm, Age., 321.

⁷⁸² İbn Hazm, Age., 322.

⁷⁸³ İbn Hazm, Age., 323.

⁷⁸⁴ İbn Hazm, Age., 324.

⁷⁸⁵ İbn Hazm, Age., 324.

⁷⁸⁶ İbn Hazm, Age., 326.

⁷⁸⁷ İbn Hazm, Age., 327.

⁷⁸⁸ İbn Hazm, Age., 329.

⁷⁸⁹ İbn Hazm, Age., 331.

⁷⁹⁰ İbn Hazm, Age., 332.

⁷⁹¹ İbn Hazm, Age., 334.

⁷⁹² İbn Hazm, Age., 334.

⁷⁹³ İbn Hazm, Age., 336.

⁷⁹⁴ İbn Hazm, Age., 343.

⁷⁹⁵ İbn Hazm, Age., 344.

⁷⁹⁶ İbn Hazm, Age., 346.

136. Ebû Sa'îd b. el-Mu'alla el-Ensârî ez-Zürakî: 2 hadîs rivâyet etmiştir.⁷⁹⁷

2.4.7. Tek Hadîs Rivâyet Edenler

1. Râfi' b. Ebî Râfi' et-Tâi es-Sinbîsî.⁷⁹⁸
2. el-Hâris b. Hazeme el-Ensârî el-Hazrecî.⁷⁹⁹
3. Ebü'l-'Ala el-Ensârî.⁸⁰⁰
4. Ebû Dâvud 'Umeyr b. Âmir el-Ensârî el-Hazrecî.⁸⁰¹
5. Besara b. Eksem el-Ensârî el-Hazrecî.⁸⁰²
6. Kabîsa el-Becelî.⁸⁰³
7. Hilâl el-Eslemî.⁸⁰⁴
8. Amr el-Aclânî.⁸⁰⁵
9. Abdurrahman b. 'Âiş el-Hadramî.⁸⁰⁶
10. el-Hâris b. el-Hâris el-Ezdî.⁸⁰⁷
11. Amr b. Mürre el-Cühenî.⁸⁰⁸
12. Abdullah b. Zeml el-Cühenî.⁸⁰⁹
13. Şurahbîl b. Simt el-Kindî.⁸¹⁰
14. Cebele b. Ezrak el-Hımsî el-Kindî.⁸¹¹
15. Abdurrahman b. Katâde es-Sülemî.⁸¹²
16. Mücemmi' b. Yezîd el-Ensârî.⁸¹³
17. İbn el-Feğvâ el-Huzâ'î.⁸¹⁴
18. Ebû Hıraş el-Eslemî.⁸¹⁵

⁷⁹⁷ İbn Hazm, Age., 349.

⁷⁹⁸ İbn Hazm, Age., 352.

⁷⁹⁹ İbn Hazm, Age., 353.

⁸⁰⁰ İbn Hazm, Age., 353.

⁸⁰¹ İbn Hazm, Age., 356.

⁸⁰² İbn Hazm, Age., 357.

⁸⁰³ İbn Hazm, Age., 357.

⁸⁰⁴ İbn Hazm, Age., 360.

⁸⁰⁵ İbn Hazm, Age., 361.

⁸⁰⁶ İbn Hazm, Age., 361.

⁸⁰⁷ İbn Hazm, Age., 362.

⁸⁰⁸ İbn Hazm, Age., 363.

⁸⁰⁹ İbn Hazm, Age., 363.

⁸¹⁰ İbn Hazm, Age., 364.

⁸¹¹ İbn Hazm, Age., 366.

⁸¹² İbn Hazm, Age., 366.

⁸¹³ İbn Hazm, Age., 370.

⁸¹⁴ İbn Hazm, Age., 373.

⁸¹⁵ İbn Hazm, Age., 373.

19. Sâbit b. Kays b. eş-Şemmâs el-Ensârî el-Hazrecî:⁸¹⁶ Ensâr'ın ve Hz. Peygamber'in hatibi idi.⁸¹⁷
20. Nasr b. Dehr el-Eslemî.⁸¹⁸
21. Ebû Hayseme el-Ensârî es-Sâlimî.⁸¹⁹
22. Râfi' b. Bişr es-Sülemî.⁸²⁰
23. Ebû Sehle Sâib b. Hallâd el-Ensârî el-Hazrecî.⁸²¹
24. Alkame b. Ramse el-Belevî.⁸²²
25. Amr b. Süfyân el-Bikâlî.⁸²³
26. Ebû Hallâd el-Ensârî er-Ru'aynî.⁸²⁴
27. Mâlik b. Ubâde el-Ğafiki.⁸²⁵
28. Ebû Übeyy el-Ensârî.⁸²⁶
29. Abdurrahman b. Senne el-Eslemî.⁸²⁷
30. Hârise b. Numan el-Huzâ'î.⁸²⁸
31. İbn Abbas el-Cühenî.⁸²⁹
32. Ebû Esîd b. Sâbit el-Ensârî ez-Zürakî.⁸³⁰
33. Ebû Âmir el-Eş'arî.⁸³¹
34. Süfyân b. Vehb el-Havlânî.⁸³²
35. Abdullah b. Sebra el-Cühenî.⁸³³
36. Kutbe b. Katâde el-Uzri.⁸³⁴
37. Hamza b. Ebî Üseyd es-Sâ'idî.⁸³⁵
38. Abdullah b. Süheyl el-Âmirî.⁸³⁶

⁸¹⁶ İbn Hazm, Age., 374.

⁸¹⁷ İbn Abdilberr, Age., ss. 101-102.

⁸¹⁸ İbn Hazm, Age., 375.

⁸¹⁹ İbn Hazm, Age., 376.

⁸²⁰ İbn Hazm, Age., 377.

⁸²¹ İbn Hazm, Age., 378.

⁸²² İbn Hazm, Age., 381.

⁸²³ İbn Hazm, Age., 384.

⁸²⁴ İbn Hazm, Age., 384.

⁸²⁵ İbn Hazm, Age., 387.

⁸²⁶ İbn Hazm, Age., 388.

⁸²⁷ İbn Hazm, Age., 389.

⁸²⁸ İbn Hazm, Age., 391.

⁸²⁹ İbn Hazm, Age., 391.

⁸³⁰ İbn Hazm, Age., 392.

⁸³¹ İbn Hazm, Age., 393.

⁸³² İbn Hazm, Age., 394.

⁸³³ İbn Hazm, Age., 395.

⁸³⁴ İbn Hazm, Age., 396.

⁸³⁵ İbn Hazm, Age., 398.

⁸³⁶ İbn Hazm, Age., 399.

39. Mâlik el-Eş‘arî.⁸³⁷
40. Ebû Kâhil el-Ahmesî.⁸³⁸
41. Ebû Beşer el-Has‘amî.⁸³⁹
42. Talha b. Mâlik el-Huzâ‘î.⁸⁴⁰
43. Huzeyme b. Ceziyy es-Sülemî.⁸⁴¹
44. er-Rabî‘ el-Ensârî.⁸⁴²
45. Naciye el-Huzâ‘î.⁸⁴³
46. Haccâc b. Abdillâh es-Sümâlî.⁸⁴⁴
47. Ebû Lâs el-Huzâ‘î.⁸⁴⁵
48. Yezîd b. Şecera er-Rehâvî.⁸⁴⁶
49. Âmir b. Şehr el-Hemdânî.⁸⁴⁷
50. Târik b. Şihâb el-Becelî el-Ahmesî.⁸⁴⁸
51. el-Hâris b. Mâlik el-Ensârî.⁸⁴⁹
52. Ebû Sa‘îd el-Ensârî.⁸⁵⁰
53. Ebû Übeyy el-Ensârî.⁸⁵¹
54. Ebû Übeyy b. Ümmi Haram el-Ensârî.⁸⁵²
55. Ebû Ukbe Süveyd el-Ensârî.⁸⁵³
56. Ebû Münîb el-Kelbî.⁸⁵⁴
57. Yûnus b. Şeddad el-Ezdî.⁸⁵⁵
58. Amr b. Ma‘dî Kerb el-Mezhicî.⁸⁵⁶
59. Muğire el-Huzâ‘î.⁸⁵⁷

⁸³⁷ İbn Hazm, Age., 399.

⁸³⁸ İbn Hazm, Age., 402.

⁸³⁹ İbn Hazm, Age., 404.

⁸⁴⁰ İbn Hazm, Age., 406.

⁸⁴¹ İbn Hazm, Age., 406.

⁸⁴² İbn Hazm, Age., 407.

⁸⁴³ İbn Hazm, Age., 409.

⁸⁴⁴ İbn Hazm, Age., 410.

⁸⁴⁵ İbn Hazm, Age., 411.

⁸⁴⁶ İbn Hazm, Age., 414.

⁸⁴⁷ İbn Hazm, Age., 414.

⁸⁴⁸ İbn Hazm, Age., 415.

⁸⁴⁹ İbn Hazm, Age., 416.

⁸⁵⁰ İbn Hazm, Age., 417.

⁸⁵¹ İbn Hazm, Age., 420.

⁸⁵² İbn Hazm, Age., 421.

⁸⁵³ İbn Hazm, Age., 421.

⁸⁵⁴ İbn Hazm, Age., 422.

⁸⁵⁵ İbn Hazm, Age., 422.

⁸⁵⁶ İbn Hazm, Age., 425.

⁸⁵⁷ İbn Hazm, Age., 426.

60. Kasâme b. Züheyr el-Mâzinî.⁸⁵⁸
61. Mahmud b. er-Rabî‘ el-Ensârî el-Hazrecî.⁸⁵⁹
62. el-Minhâl b. Milhân el-Kaysî.⁸⁶⁰
63. Ğurfe b. el-Hâris el-Yemânî el-Kindî.⁸⁶¹
64. Yezîd b. es-Seken el-Ensârî.⁸⁶²
65. Mesleme b. Mahled el-Ensârî el-Hazrecî.⁸⁶³
66. Ebû Ba‘ce el-Cühenî.⁸⁶⁴
67. Abdullah b. Abs el-Ensârî el-Hazrecî.⁸⁶⁵
68. Ebû Abdillâh el-Enmârî.⁸⁶⁶
69. Abdullah b. Âmir b. Enîs el-Âmirî.⁸⁶⁷
70. Ebû Hallâd el-Ensârî.⁸⁶⁸
71. Umâre b. Za‘kera el-Mâzinî.⁸⁶⁹
72. Amr b. el-Hâris el-Huzâ‘î.⁸⁷⁰
73. Ebü‘d-Dehdâh el-Ensârî.⁸⁷¹
74. Ebû Sa‘d b. Ebî Fedale el-Ensârî el-Hârisî.⁸⁷²
75. Zeyd b. Hârîce el-Ensârî el-Hazrecî.⁸⁷³
76. İyâs b. Abdillâh b. Ebî Zübâb ed-Devsî.⁸⁷⁴
77. Urve b. Âmir el-Cühenî.⁸⁷⁵
78. el-Câhime es-Sülemî.⁸⁷⁶
79. Hasan b. Ebî Câbir es-Sülemî.⁸⁷⁷
80. Cünâde b. Mâlik el-Ezdî.⁸⁷⁸

⁸⁵⁸ İbn Hazm, Age., 428.

⁸⁵⁹ İbn Hazm, Age., 429.

⁸⁶⁰ İbn Hazm, Age., 431.

⁸⁶¹ İbn Hazm, Age., 432.

⁸⁶² İbn Hazm, Age., 432.

⁸⁶³ İbn Hazm, Age., 433.

⁸⁶⁴ İbn Hazm, Age., 434.

⁸⁶⁵ İbn Hazm, Age., 434.

⁸⁶⁶ İbn Hazm, Age., 434.

⁸⁶⁷ İbn Hazm, Age., 436.

⁸⁶⁸ İbn Hazm, Age., 436.

⁸⁶⁹ İbn Hazm, Age., 436.

⁸⁷⁰ İbn Hazm, Age., 437.

⁸⁷¹ İbn Hazm, Age., 439.

⁸⁷² İbn Hazm, Age., 440.

⁸⁷³ İbn Hazm, Age., 441.

⁸⁷⁴ İbn Hazm, Age., 443.

⁸⁷⁵ İbn Hazm, Age., 444.

⁸⁷⁶ İbn Hazm, Age., 447.

⁸⁷⁷ İbn Hazm, Age., 447.

⁸⁷⁸ İbn Hazm, Age., 450.

81. Ebû Cihad el-Ensârî es-Sülemî.⁸⁷⁹
82. Ebû Kuteyle Mersed b. Vedâ‘a el-Hımsî.⁸⁸⁰
83. Abdullah b. Abdirrahman el-Ensârî el-Eşheli.⁸⁸¹
84. Sa‘d b. Ebî Zübâb ed-Devsî el-Hicâzî.⁸⁸²
85. Habib b. Füveyd⁸⁸³ es-Selâmânî.⁸⁸⁴
86. Üneys b. Ebî Mersed el-Ensârî.⁸⁸⁵
87. Alkame b. Nadale el-Kindî.⁸⁸⁶
88. Nümeyr el-Huzâ‘î.⁸⁸⁷
89. Habbe b. Hâlid el-Huzâ‘î el-Âmirî.⁸⁸⁸
90. Sevâ b. Hâlid el-Huzâ‘î el-Âmirî.⁸⁸⁹
91. Esmâ b. Hârîse el-Eslemî.⁸⁹⁰
92. Cûdân el-Abdî.⁸⁹¹
93. Abdullah b. Atik el-Ensârî el-Hazrecî.⁸⁹²
94. Hasan b. Sâbit el-Ensârî el-Hazrecî.⁸⁹³
95. Sa‘d b. el-Etval el-Cühenî.⁸⁹⁴
96. Sahra b. Ayle el-Becelî el-Ahmesî.⁸⁹⁵
97. Hibbân b. Bühh es-Sudâî.⁸⁹⁶
98. Târik b. Süveyd el-Hadramî el-Cü‘fî.⁸⁹⁷
99. Tufeyl b. Suhbera el-Ezdî.⁸⁹⁸
100. Sâbit b. Rufey‘ el-Ensârî.⁸⁹⁹

⁸⁷⁹ İbn Hazm, Age., 451.

⁸⁸⁰ İbn Hazm, Age., 454.

⁸⁸¹ İbn Hazm, Age., 454.

⁸⁸² İbn Hazm, Age., 454.

⁸⁸³ İbn Hazm, Age., 455.

⁸⁸⁴ es-Selâmânî: Kudâa'nın bir batını. Bkz., Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Lübbü'l-Lübâb fî Tahrîri'l-Ensâb*, byy., tsz., s. 170.

⁸⁸⁵ İbn Hazm, Age., 455.

⁸⁸⁶ İbn Hazm, Age., 457.

⁸⁸⁷ İbn Hazm, Age., 457.

⁸⁸⁸ İbn Hazm, Age., 458.

⁸⁸⁹ İbn Hazm, Age., 459.

⁸⁹⁰ İbn Hazm, Age., 461.

⁸⁹¹ İbn Hazm, Age., 462.

⁸⁹² İbn Hazm, Age., 463.

⁸⁹³ İbn Hazm, Age., 465.

⁸⁹⁴ İbn Hazm, Age., 466.

⁸⁹⁵ İbn Hazm, Age., 467.

⁸⁹⁶ İbn Hazm, Age., 468.

⁸⁹⁷ İbn Hazm, Age., 472.

⁸⁹⁸ İbn Hazm, Age., 472.

⁸⁹⁹ İbn Hazm, Age., 473.

101. Osman b. Huneyf el-Ensârî el-Evsî.⁹⁰⁰
102. Şekel b. Hamîd el-Absî.⁹⁰¹
103. Dükeyn b. Sa'îd el-Has'amî.⁹⁰²
104. Amr b. Mürre el-Cühenî el-Ğatafani.⁹⁰³
105. Mâlik b. et-Teyyihân el-Ensârî el-Evsî.⁹⁰⁴
106. Abdullah b. Cübeyr el-Huzâ'î.⁹⁰⁵
107. Külsüm el-Huzâ'î el-Mustaliki.⁹⁰⁶
108. Şeddâd b. Üseyd es-Selemî.⁹⁰⁷
109. Ebû Alkame el-Eslemi.⁹⁰⁸
110. Ebû Ğavs el-Has'amî.⁹⁰⁹
111. Şüfeyy b. Matî' el-Asbahî.⁹¹⁰
112. Abdullah b. Ka'b el-Ezdî.⁹¹¹
113. Abdullah b. Utbe el-Ensârî.⁹¹²
114. Abdullah b. Ebi'l-Mutarrif el-Ezdî.⁹¹³
115. Râfi' b. Mekîs el-Cühenî.⁹¹⁴
116. Zü'z-Zevâid el-Cühenî.⁹¹⁵
117. Umeyr b. Katâde el-Leysi el-Kindî.⁹¹⁶
118. Ebû Beşer es-Sülemî.⁹¹⁷
119. İyaz b. Ğanm el-Eş'arî.⁹¹⁸
120. Ammâre b. Evs el-Ensârî el-Hatmî.⁹¹⁹
121. Ebû Bürde b. Kays el-Eş'arî.⁹²⁰ Ebû Musa el-Eş'arî'nin kardeşidir.

⁹⁰⁰ İbn Hazm, Age., 474.

⁹⁰¹ İbn Hazm, Age., 476.

⁹⁰² İbn Hazm, Age., 477.

⁹⁰³ İbn Hazm, Age., 478.

⁹⁰⁴ İbn Hazm, Age., 479.

⁹⁰⁵ İbn Hazm, Age., 480.

⁹⁰⁶ İbn Hazm, Age., 480.

⁹⁰⁷ İbn Hazm, Age., 482.

⁹⁰⁸ İbn Hazm, Age., 482.

⁹⁰⁹ İbn Hazm, Age., 484.

⁹¹⁰ İbn Hazm, Age., 486.

⁹¹¹ İbn Hazm, Age., 487.

⁹¹² İbn Hazm, Age., 488.

⁹¹³ İbn Hazm, Age., 489.

⁹¹⁴ İbn Hazm, Age., 490.

⁹¹⁵ İbn Hazm, Age., 490.

⁹¹⁶ İbn Hazm, Age., 491.

⁹¹⁷ İbn Hazm, Age., 492.

⁹¹⁸ İbn Hazm, Age., 493.

⁹¹⁹ İbn Hazm, Age., 496.

⁹²⁰ İbn Hazm, Age., 497.

122. Abdullah b. Revâha el-Ensârî el-Hazrecî.⁹²¹
 123. Ebû Akîl el-Ensârî.⁹²²
 124. Münkız b. Amr el-Ensârî el-Hazrecî.⁹²³
 125. Mâlik b. ‘Atâhiye el-Kindî.⁹²⁴
 126. el-Edra‘ el-Eslemî.⁹²⁵
 127. Husayn el-Ahmesî.⁹²⁶
 128. Muhammed b. Fedâle el-Ensârî ez-Zaferî.⁹²⁷
 129. Seleme b. Kays el-Hadramî.⁹²⁸
 130. es-Sâib b. Hallâd el-Ensârî el-Hazrecî.⁹²⁹
 131. Kays b. es-Seken el-Ensârî el-Hazrecî.⁹³⁰
 132. Esmer b. Müdarris et-Tâî.⁹³¹
 133. Hüneyde b. Hâlid el-Huzâ‘î.⁹³²
 134. Ebü’l-Kayn el-Hadramî.⁹³³
 135. Ebû Hadrâd el-Eslemî.⁹³⁴
 136. Amr b. Mâlik el-Evsî er-Ruâsî el-Âmirî.⁹³⁵
 137. Abdurrahman b. ‘Udeys el-Belevî.⁹³⁶
 138. Süfyân b. Mücîb es-Sümâlî.⁹³⁷
 139. Abdurrahman b. Amr el-Ensârî es-Sülemî.⁹³⁸
 140. Abdullah b. Sa‘d el-Eslemî.⁹³⁹
 141. Mâlik b. Mürara er-Rehâvî.⁹⁴⁰
 142. Ebü’l-Haccâc es-Sümâlî.⁹⁴¹

⁹²¹ İbn Hazm, Age., 498.

⁹²² İbn Hazm, Age., 499.

⁹²³ İbn Hazm, Age., 501.

⁹²⁴ İbn Hazm, Age., 502.

⁹²⁵ İbn Hazm, Age., 502.

⁹²⁶ İbn Hazm, Age., 502.

⁹²⁷ İbn Hazm, Age., 503.

⁹²⁸ İbn Hazm, Age., 503.

⁹²⁹ İbn Hazm, Age., 505.

⁹³⁰ İbn Hazm, Age., 506.

⁹³¹ İbn Hazm, Age., 507.

⁹³² İbn Hazm, Age., 508.

⁹³³ İbn Hazm, Age., 510.

⁹³⁴ İbn Hazm, Age., 510.

⁹³⁵ İbn Hazm, Age., 512.

⁹³⁶ İbn Hazm, Age., 512.

⁹³⁷ İbn Hazm, Age., 513.

⁹³⁸ İbn Hazm, Age., 514.

⁹³⁹ İbn Hazm, Age., 514.

⁹⁴⁰ İbn Hazm, Age., 516.

⁹⁴¹ İbn Hazm, Age., 516.

143. Kays el-Cüzâmî.⁹⁴²
 144. Ebû Ferrâs el-Eslemî.⁹⁴³
 145. Ammâr b. Ubeyd el-Has‘amî.⁹⁴⁴
 146. Matar b. ‘Ukâmis es-Sülemî.⁹⁴⁵
 147. Fâkih b. Sa‘d el-Ensârî el-Hatmî el-Evsî.⁹⁴⁶
 148. Amr b. Sa‘d el-Ensârî el-Evsî el-Eşhelî.⁹⁴⁷
 149. Ebû Bürde el-Ensârî ez-Zaferî.⁹⁴⁸
 150. Adiyî b. Zeyd el-Cüzâmî.⁹⁴⁹
 151. İbn Sender el-Cüzâmî.⁹⁵⁰
 152. Huzeyme b. Ma‘mer el-Ensârî el-Hatmî.⁹⁵¹
 153. Abdullah b. Mirbe‘ el-Ensârî el-Hârisî.⁹⁵²
 154. Beşir b. Ma‘bed el-Eslemî.⁹⁵³
 155. Cemîle bt. Übeyy b. Selül el-Hazreciyye.⁹⁵⁴
 156. Ümmü Kebşe el-Kudâ‘iyye el-Uzriyye.⁹⁵⁵
 157. el-Ka‘ka‘ el-Eslemî.⁹⁵⁶
 158. Şümmûs bt. Numan el-Ensâriyye.⁹⁵⁷
 159. Sellâme bt. Ma‘kil el-Huzâ‘î.⁹⁵⁸
 160. Ümmü Sünbele el-Eslemiyye.⁹⁵⁹
 161. Azze b. Hâbil el-Huzâ‘iyye.⁹⁶⁰
 162. Hâlide bt. Enes el-Ensâriyye es-Sâ‘idiyye.⁹⁶¹
 163. Kuteyle el-Cüheniyye.⁹⁶²

⁹⁴² İbn Hazm, Age., 517.

⁹⁴³ İbn Hazm, Age., 518.

⁹⁴⁴ İbn Hazm, Age., 520.

⁹⁴⁵ İbn Hazm, Age., 521.

⁹⁴⁶ İbn Hazm, Age., 521.

⁹⁴⁷ İbn Hazm, Age., 522.

⁹⁴⁸ İbn Hazm, Age., 524.

⁹⁴⁹ İbn Hazm, Age., 525.

⁹⁵⁰ İbn Hazm, Age., 526.

⁹⁵¹ İbn Hazm, Age., 529.

⁹⁵² İbn Hazm, Age., 530.

⁹⁵³ İbn Hazm, Age., 532.

⁹⁵⁴ İbn Hazm, Age., 533.

⁹⁵⁵ İbn Hazm, Age., 534.

⁹⁵⁶ İbn Hazm, Age., 535.

⁹⁵⁷ İbn Hazm, Age., 538.

⁹⁵⁸ İbn Hazm, Age., 538.

⁹⁵⁹ İbn Hazm, Age., 540.

⁹⁶⁰ İbn Hazm, Age., 544.

⁹⁶¹ İbn Hazm, Age., 544.

⁹⁶² İbn Hazm, Age., 546.

164. Ümmü Mâlik el-Ensâriyye.⁹⁶³
165. Ümmü Hilâl bt. Bilâl el-Eslemiyye.⁹⁶⁴
166. Ümmü Hümejd el-Ensâriyye.⁹⁶⁵
167. Ümmü Tufeyl: Tufeyl b. Amr ed-Devsî'nin kızı ve Übeyy b. Ka'b'ın zevcesidir.⁹⁶⁶

⁹⁶³ İbn Hazm, Age., 546.

⁹⁶⁴ İbn Hazm, Age., 548.

⁹⁶⁵ İbn Hazm, Age., 550; İbn Abdilberr, Age., s. 950.

⁹⁶⁶ İbn Hazm, Age., 551.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÂBÎİ KAVRAMI VE HADÎS RİVÂYET EDEN KAHTÂNÎ TÂBÎİLER

3.1. Tâbiî Kavramı

Tâbiûn, Arapça “tebi‘a” (تابع) fiilinin ismi faili olan tâbi‘ (تابع) kelimesinin çoğuludur. Tâbi‘ ise, Sözlükte tebi‘a fiili, “izledi”, “tâbi oldu”, “peşisıra gitti”, “yolundan gitti”, “görüşlerini benimsedi” anlamlarına gelmektedir. Tâbi‘ ise, “ikinci sırada gelen”, “izleyen”, “tâbi olan”, “peşisıra giden” ve “yolundan giden” anlamındadır.⁹⁶⁷ Terim olarak, sahâbeden sonra gelen nesle tâbiûn denilmiştir. Bu kuşaktan bir tek kişiyi ifade etmede tâbi‘ (تابع) ve “tebi‘a” kökünden alınma ism-i mensub olan tâbiî (تابعي) kelimeleri kullanılmakla birlikte, ikincinin kullanımı daha yaygındır. Sahâbeden sonra gelen bütün bir nesli ifade etmek için bu kelimelerin çoğulu olan tâbiûn lafzı kullanılmaktadır⁹⁶⁸.

Tâbiûn lafzına çeşitli kaynaklarda sıkça rastlamasına rağmen, bu ifadenin sahâbeyle arkadaşlık kuranlara kim tarafından ve neye dayanarak verildiği konusunda fikir birliği yoktur. Bazı âlimler, bu adlandırmanın, Tevbe suresinin 100. ayetinde geçen (والذين اتبعوهم باحسان) : *onlara güzelce tabi olanlar* ifadesi ile Cuma suresinin 3. ayetinde geçen (henüz kendilerine katılmamış olanlar) : *henüz kendilerine katılmamış olanlar* ifadesine dayandırılarak yapıldığı kanaatini ileri sürmüşlerdir. Bu rivayetleri toplayarak bir değerlendirme yapan Ulu, “*ilgili ayetlerin siyak ve sibakına dikkat edildiğinde de bu ibarelerden kastedilenin sahâbe olması daha uygun gözükmektedir*” şeklinde bir sonuca ulaşmıştır.⁹⁶⁹

Tâbiûn lafzı, muhtemelen Hz. Peygamber tarafından da kullanılmıştır⁹⁷⁰, ancak buradaki kullanımın -eğer kullanıldığı sabit ise- ıstılahi manayı tazammun etmesi uzak bir ihtimaldir. Çünkü Hz. Peygamber bu tabakalara işaret etmiş olmakla birlikte, özel terimler kullanmamıştır. Şayet kullanmış olsaydı örneğin, (خيركم قرني ثم الذين يلونهم ثم الذين) : *sizin en hayırlınız benim çağdaşlarımdır; sonra onların ardından gelenler ve sonra da onların ardından gelenlerdir*⁹⁷¹ hadisinde kullanırdı. Eğer Hz. Peygamber bu

⁹⁶⁷ İbn Manzûr, Age., V, 416.

⁹⁶⁸ Arif Ulu, *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara, 2006, s. 1; Uğur, Age., s. 381.

⁹⁶⁹ Ulu, Age., s. 3.

⁹⁷⁰ [إن خير التابعين رجل يقال له أويس. وله والدة. وكان به بياض. فمروه فليستغفر لكم] : *Şüphesiz tâbiûnin en hayırlısı Üveys denilen bir adamdır. Onun bir annesi vardır. Kendisinde beyazlık (abras/vitiligo) hastalığı vardı (Allah'a yalvardı da iyileşti), şu halde kendisine emredin de sizin için de istiğfarda bulunsun*] Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 224.

⁹⁷¹ el-Buhârî, Rikak, 7.

terimi kullanmış olsa, tâbiûn kavramı çokça kullanılır ve o dönemlerde de meşhur olurdu. Oysa bu terim sahâbe ve tâbiûn dönemlerinde bile kullanılmamıştır.

Tâbiûn lafzının sahâbeden sonraki nesil anlamında kullanımı tâbiûn döneminden sonra yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu neslin ardından gelen ve tebeu't-tâbiîn diye isimlendirilen dönemin önde gelen âlimlerinin birbirleriyle yazışmalarında "tâbiûn" lafzını kullandıkları görülmektedir. İmam Mâlik'in Leys b. Sa'd'a yazdığı mektupta: "Sahâbeden sonra onların yolunu izleyen, onların bu gidişine uyan tâbiîler geldi" denmektedir.⁹⁷²

Âlimler, sahabenin tanımında ihtilaf ettikleri gibi, tâbiûnun tanımında da ihtilaf etmişler ve tâbiûndan sayılmanın şartları noktasında farklı farklı kriterler ortaya koymuşlardır. Bir kısmı, tâbiûndan sayılmak için mülakatın yeterli olduğunu düşünmüş, diğer bir kısmı ise buna sohbet şartını ilave etmiştir.⁹⁷³

Tâbiûn devrinin hangi zaman dilimini kapsadığını kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Bir tespite girilirken hangi ölçülere göre bir belirlemenin yapılacağı noktasında ise üzerinde ittifak edilen bir görüş mevcut bulunmamaktadır. Bu devrin tespitinin salt zamanmerkezci bir yaklaşımla belirlenmesi düşüncesi eleştirilebilir bir tutumdur. Nitekim vefâyât edebiyatına bakıldığında tâbiûndan birçok kimsenin ashâbdan önce vefat ettiği görülecektir. Benzer bir durum etbau't-tâbiîn ve tâbiûn dönemlerinin birbirinden ayrılması noktasında da kendini göstermektedir. Bütün bunlar söz konusu zaman dilimlerinin salt zamanmerkezci bir metodla tespitinin, bu dönemleri birbirlerinden kesin hatlarla ayırmanın imkânsızlığını ortaya koymaktadır. Beri taraftan tâbiûndan birçok kimsenin, mülaki olduğu sahabeden daha büyük şöhrete ulaştığı görülmekte; benzer bir duruma etbau't-tâbiîn ve tâbiûn arasında da tesadüf edilmektedir. Mesela Ebû Hanife birçok tâbiîden, Şüreyh el-Kadi ise birçok sahabiden daha büyük bir şöhrete ulaşmıştır. Bu da toplumsal hayatta etkin rol eksenli bir sınıflandırmaya götürecektir. Bu kez benzer bir eleştiri bu bakış açısı için de söz konusu edilecektir. Hadisin serüveninde de aynı çelişkili durumla karşılaşılacaktır. Hıfz, Kitabet Tedvin, Tasnif gibi devirlerin kesin hatlarla birbirinden ayrılması mümkün gözükmemektedir. Nitekim bütün bu aşamaların her birine dair örneklere Medîne döneminde rastlandığı bilinmektedir. Bütün bunlar, bu devirleri birbirinden kesin

⁹⁷² Ulu, Age., s. 5.

⁹⁷³ Bkz., Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yayınları, Ankara 1992, ss. 381-382; Ulu, Age., ss. 5-6.

çizgilerle ayırma düşüncesinin isabetsizliğini göstermektedir. Nitekim bu güne kadar yapılanlar da bunun kanıtıdır. Ulu, tâbiûn devrinin hangi zaman dilimini kapsadığına dair ileri sürülen görüşleri şöyle tespit etmiştir.

“Tâbiûn devri, çeşitli bakış açıları dikkate alınarak, tarihlendirilmeye çalışılmaktadır. İslâm Hukuk Tarihi çalışmalarında, genellikle, Muaviye'nin halifeliğe geldiği 41/ 661 tarihi, tâbiûn dönemi için başlangıç alınmaktadır. İslâm Hukukunda İctihad konusunu dikkate alarak bir sınıflandırma yapan Hayreddin Karaman ise, sahâbe devrini (11-40/632-660), tâbiûn devrini (40-120/660-738), tebeu't-tâbiûn ve müctehid imamlar devrini de (120-160/738-777) bunun devamı olarak belirlemenin uygun olacağını ifade etmektedir.

Hadîs râvilerini tabakalara ayıranlar; çoğunlukla son sahâbî kabul edilen Ebû't-Tufeyl Amir b. Vâsile'nin 110 yılında vefat etmesinden hareketle, tâbiûn tabakasını bu tarihten sonra başlatmışlar ve bazı âlimlerce son tâbiû kabul edilen Halef b. Halîfe'nin vefat tarihi olan 180 senesine kadar sürdürmüşlerdir. Bununla, 110 yılına kadar sahâbe rivâyetinin, 180 tarihine kadar da tâbiûn rivâyetinin devam ettiğini kastetmektedirler.

Fakat, tâbiûn devri denildiğinde, tâbiûn neslinin ağırlıklı olarak yaşadıkları dönemin anlaşılması daha uygun gözükmektedir. Bu dönem de h. 60-135 yılları civarındır. ez-Zehbî (ö. 748/1347) gibi bazı alimler de 93 senesinde vefat eden Enes b. Mâlik'i (ö. 93/711) son sahâbî kabul ederek sahâbe dönemini h. 110 yılına kadar sürdürmeyip h. 93 senesinde bitirmektedirler. Öte yandan h.140 tarihinden sonra vefat edenlerin tâbiûn neslinden olup olmadığı yönünde tabakât kitaplarında genelde ihtilaf edilmiş olması da bizim tarihlendirmemizi desteklemektedir.

Tâbiûndan ilk vefat eden, hicretin 30. senesinde Horasan veya Azerbeycan'da şehit düşen Ebû Zeyd Ma'mer b. Zeyd'dir. 180 tarihinde vefat eden Halef b. Halîfe ise son tâbiû kabul edilmektedir. Onun Mekke'de en son vefat eden sahâbî Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsile'yi gördüğü ifade edilmekte ve buna dayanarak tâbiûn asrının 180'de son bulunduğu söylenmektedir. Fakat bu şahsı bazı âlimler tebeu't-tâbiûnden kabul etmişlerdir.”⁹⁷⁴

Tâbiûnun derecelendirilmesine geçmeden önce muhadramların da ayrı bir başlık altında değerlendirilmesi uygun olacaktır.

⁹⁷⁴ Ulu, Age., ss. 7-8.

3.2. Muhadramlar

“Hadrame” rubâi mücerred fiilinden ism-i mef’ûl olan muhadram, sözlükte sünnet olmamış adam, acı mı tatlı mı olduğu bilinmeyen su, babası beyaz olduğu halde kendisi siyah olan çocuk, nesebi karışık insan, erkek davar eti mi yoksa dişi davar eti mi olduğu bilinmeyen et ve tatsız yemek manalarına gelir. Bu manaların hepsinde durumu belli olmamak ve karışıklık kavramları söz konusudur.⁹⁷⁵

İstilahî anlamda ise Câhiliyye dönemini yaşamış, Hz. Peygamber zamanında Müslüman olmuş ancak onu görmemiş kişiler demektir.⁹⁷⁶ Yukarıda verilen lügat manasıyla da örtüşecek bir tanımla, sahâbî mi yoksa tabii mi olduğuna kesin olarak hükmedilemeyen kişiler de denilebilir. Nitekim Müslim, Fedâilü’s-Sahabe bölümünde Üveys el-Kareni için bir bâb tahsis etmekle, muhadramları sahâbe tabakasında dâhil etmiştir.⁹⁷⁷ Buna karşın Süyûtî ve Zehebî gibi âlimler ise muhadramları tabiiun çerçevesinde değendirmişlerdir. Muhadram kavramının, bünyesinde barındırdığı iki temel problemle ilgili olarak, Efendioğlu şöyle demektedir:

“İlk dönemlerden itibaren yapılan bu terimle İlgili tariflerin ortak özelliği, muhadramûnun hem Câhiliyye zamanında hem İslâm döneminde yaşamış ve İslâm’a girmiş sayılmasıdır. İhtilâf edilen önemli hususlardan biri Câhiliyye devrinin bitiş ve İslâm döneminin başlangıç sınırındadır. Bir görüşe göre Câhiliyye ilk vahyin geldiği 610 yılında sona ermiş, o tarihten itibaren İslâmî dönem başlamıştır. Diğer bir görüşe göre ise Câhiliyye dönemi Mekke’nin fethedilmesi ve bütün Arap yarımadasının İslâm’a boyun eğmesiyle bitmiştir. Muhaddisler ikinci görüşü tercih etmiş ve Mekke’nin fethinden önce kendi kavmini yahut diğer kabileleri henüz İslâmiyet’i kabul etmemiş halde görenleri muhadram saymıştır. Nitekim Müslim b. Haccâc, hicretten sonra dünyaya gelen Yüseyr b. Amr el-Kindî’yi Mekke’nin fethinden önce yaşadığı için muhadram kabul etmiştir.

İhtilâf edilen ikinci konu ise hem Câhiliyye’de hem İslâm döneminde yaşayan kişinin muhadram sayılabilmesi için Hz. Peygamber hayatta iken iman etmesinin gerekli olup olmadığıdır. İbn Kuteybe bu gibilerin Resûlullah’ın vefatının ardından, Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr ise Hz. Peygamber yaşarken İslâm’a girmiş olmalarının gereğinden bahsettikleri halde müelliflerin büyük bir kısmı herhangi bir şarttan söz etmemiştir. Hz.

⁹⁷⁵ İbn Manzûr, Age., XIV, 1185; Uğur, Age., s. 261.

⁹⁷⁶ İbn es-Salah, Age., s. 310; İbn Kesir, Age., s. 159.

⁹⁷⁷ Bkz., Müslim, Fedâilü’s-Sahabe, 244.

*Peygamber’i görüp onun vefatından sonra İslâmiyet’i kabul eden kimse Resûl-i Ekrem’in sohbetinde mümin olarak bulunmadığı için sahabeden sayılmamış, hem Câhiliyye hem İslâm döneminde yaşamayı sebebiyle muhadram olarak değerlendirilmiştir.*⁹⁷⁸

Muhadramûna dair müstakil eserler de yazılmıştır. Müslim b. Haccâc’ın günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen ve yirmi muhadram râvinin adına yer verilen *Kitâbü’l-Muhadramîn*’i bu konuda ilk eser olmalıdır. Sıbt İbnü’l-Acemî’nin *Tezkiretü’t-Tâlibi’l-Mu’allem bi Men Yûkâlû innehü Muhadram* adlı kitabı günümüze ulaşan en kapsamlı çalışma olup burada 155 muhadram hakkında bilgi verilmektedir.⁹⁷⁹

Muhadramlar sahâbe ile tabiun arasında ayrı bir kategoride de değerlendirilebilir olmakla birlikte, bu çalışmada tabiiler içerisinde değerlendirileceklerdir. Nitekim birçok tabakat kitabında da tabiun tabakasında zikredilmişlerdir.

3.3. Tâbiîlerin Tabakaları

Âlimler, tâbiûnu derecelendirirken zaman, mekân, fazilet ve ilim gibi muhtelif ölçütlere göre derecelendirmişlerdir. Fakat en çok kabul gören ve gelenekselleşen ayrıma göre tâbiûn, kibâr-ı tâbiîn ve sığâr-ı tâbiîn şeklinde temel iki kategori çerçevesinde değerlendirilmiştir. Ancak vusta-i tâbiîn teriminin kullanıldığı da görülür. Örneğin hadîs hafızlarını 24 kategoride ele alan İmam Süyûtî, ilk tabakada sahabeyi zikrettikten sonra ikinci tabakada kibâr-ı tâbiîni, üçüncü tabakada vusta-i tâbiîni ve dördüncü tabakada sığâr-ı tâbiîni zikretmektedir.⁹⁸⁰ Zehebî de muhaddis tâbiîleri üç kategoride ele alırken ilk tabakada saydığı 72 tâbiîyi “min ekâbiri’t-tâbiîn” başlığı altında zikretmiştir.⁹⁸¹ Bu tasnif muhtemelen, değerlendirmeye alınan tâbiîlerin, görüşüp hadîs rivâyet ettiği sahâbe sayısına göre yapılmıştır.

⁹⁷⁸ Mehmet Efendioğlu, “Muhadramûn”, *DİA*, XXX, 395.

⁹⁷⁹ Efendioğlu, Agm., s. 395.

⁹⁸⁰ Süyûtî, *Tabakât*, ss. 21, 35, 49.

⁹⁸¹ Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Mu’în fî Tabakâti’l-Muhaddisîn*, thk. Muhammed Sa’îd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1998, s. 24.

Tâbiûnun ilk tabakasına Fukahâ-i Seb'ayı⁹⁸² yerleştirenler olduğu gibi,⁹⁸³ daha ayrıntılı tabakalara ayıranlar da vardır. Örneğin, tâbiûnu mekân unsurunu dikkate alarak, yaşadıkları beldelelere göre tabakalandırıp, her beldeyi de kendi içerisinde zaman unsurunu hesaba katarak farklı sayıda tabakaya bölenler de olmuştur.⁹⁸⁴

el-Hâkim en-Neysâbûrî ise tâbiûnu 15 tabakaya ayırmış ve ilk tabakada, çoğunluğu -kendi kanaatine göre- Aşere-i Mübeşşere ile görüşen muhadramlardan oluşan, Saîd b. el-Museyyeb, Kays b. Ebî Hâzim, Kays b. Abbâd, Ebû Osman en-Nehdî, Ebû Sâsân Hudayn b. Münzir, Ebû Vâil Şakîk b. Seleme, Ebû Recâ el-Utâridî gibi tâbiîlere yer vermiştir.⁹⁸⁵ Fakat bu kişilerden bir kısmının Aşere-i Mübeşşere'den rivayetinin bulunmadığı gerekçesiyle ulema, el-Hâkim'i eleştirip prensiplerine sadık kalmadığını söylemişlerdir.⁹⁸⁶

3.4. Hadîs Rivâyet Eden Kahtânî Tâbiîler

Hadîs rivâyet eden kahtânî tâbiîlerin tümüyle tespiti teorik olarak da pratik olarak da imkânsızdır. Ancak, klasik müellefatta isimleri geçenlerden 1/3 kadarı bu bölümde, büyük oranda biyografileriyle birlikte zikredilecektir. Bu bölümde biyografilere bir önceki bölüme nazaran daha yoğun yer verilmesi, ashâbın tümüyle âdil kabul edilmesine karşılık,⁹⁸⁷ sonraki kuşaklar için cerh-ta'dîl sisteminin işletilmiş olması sebebiyledir.

1. el-Esved b. Yezîd b. Kays en-Neha'î el-Kûfî: Hâfız⁹⁸⁸ ve muhadramdır. Alkame b. Kays'ın kardeşinin oğlu ve İbrahim en-Neha'î'nin dayısıdır. Hz. Ebû Bekir, Ömer, Ali, İbn Mes'ûd, Mu'âz b. Cebel, Ebû Mûsâ, Huzeyfe, Bilâl ve Âişe'den rivâyet etmiştir.⁹⁸⁹ Hz. Osman'dan rivâyeti yoktur. Kendisinden ise oğlu Abdurrahman, kardeşi Abdussamed, yeğeni İbrahin en-Neha'î başta olmak üzere birçok kişi rivâyet

⁹⁸² Bunlar: Sa'îd b. el-Museyyeb, el-Kasım b. Muhammed b. Ebî Bekr, Harice b. Zeyd, Urve b. ez-Zübeyr b. Avvâm, Süleyman b. Yesar, Ubeydullah b. Abdillâh b. 'Utbe b. Mesud ve Salim b. Abdillâh b. Ömer. Ancak yedinci fakih hakkında bit ittîfak olmayıp Ebû Bekr b. Abdîrrahman, Ebû Seleme b. Abdîrrahman b. Avf ve Salim b. Abdillâh b. Ömer olmak üzere üç farklı isim zikredilmektedir. Bkz., Cengiz Kallek, "Fukaha-i Seb'a", *DİA*, XIII, 214.

⁹⁸³ İbn Kesir, Age., 159.

⁹⁸⁴ Ulu, Age., s. 9.

⁹⁸⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Neysâbûrî, *Marifetü Ulûmi'l-Hadis*, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1997, ss. 86-92.

⁹⁸⁶ İbn Kesir, Age., 158.

⁹⁸⁷ Bkz., Tevhit Bakan, *Ashâb'ın Adâleti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Erzurum, 1993, s. 39.

⁹⁸⁸ Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, s. 22.

⁹⁸⁹ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut, tsz., VI, 70.

etmiştir.⁹⁹⁰ Celadet, ibadet, ilim ve güvenilirlikte Mesrûk'un dengi olduğu kabul edilir. Âlim, zâhid ve fakih idi.⁹⁹¹ Cerh edilmemiştir. 75 veya 76 senesinde Kûfe'de vefat etmiştir.⁹⁹²

2. Evs b. Dam'ac en-Neha'î el-Hadramî el-Kûfî: Cahiliyyeye yetişmiş, ilk kurralardan, az rivâyeti olan bir tabîüdür. 74 senesinde vefat etmiştir. Ebû Mes'ûd el-Ensârî, Selmân el-Fârisî, Âişe ve daha başkalarından rivâyette bulunmuş; kendisinden ise oğlu İmrân, Ebû İshâk es-Sebî ve İsmail b. Recâ rivâyet etmiştir.⁹⁹³ İbn Hibbân es-Sikât'ında kendisinden söz etmiştir.⁹⁹⁴
3. Evsat b. Amr el-Becelî: Hz. Peygamber dönemine yetişmiş fakat Hz. Peygamber'i görmemiştir.⁹⁹⁵ İbn Sa'd kendisini, Dimeşkli tabîilerin ilk tabakası arasında zikretmiştir.⁹⁹⁶ Hz. Ebûbekir, Ömer, Selim b. Âmir, Lokman b. Âmir el-Vassâbî ve Habîb b. Ubeyd'den rivâyette bulunmuştur. İbn Hibbân kendisini es-Sikât'ında zikretmiştir.⁹⁹⁷ 79 yılında vefat etmiştir.⁹⁹⁸
4. Cünâde b. Ebî Ümeyye el-Ezdî ez-Zehrânî ed-Devsî eş-Şâmî: Kibar-ı tâbiünden sika bir şeyhtir. Sahâbî olduğu yönünde kayıtlar varsa da doğru değildir. Nitekim İbn Hibbân kendisini es-Sikât'ında zikretmiş ve sahâbî olduğu söyleminin gerçeği yansıtmadığını belirtmiştir.⁹⁹⁹ Hz. Peygamber'den, Hz. Ömer, Ali, Mu'âz, Ebü'd-Derda, Abdullah b. Ömer ve 'Ubâde'den rivâyet etmiştir. Kendisinden ise oğlu Süleyman, Ömer b. Hânî, 'Ubâde b. Nesib, Yüsr b. Sa'îd ve Şeyyîm b. Beynân'ın rivâyeti vardır. 'İclî, Ürdün'e yerleştiğini belirtirken; İbn Yûnus, sahâbî olduğunu, Mısır'ın fethine katıldığını ve Muâviye'nin Bahreyn valiliğini yaptığını belirtmiştir. 80'li yıllarda Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfeti esnasında vefat etmiştir.¹⁰⁰⁰
5. Üveys b. Âmir el-Karanî el-Murâdî: İslâm dünyasında Üveys el-Karanî, birçok büyük sahabîden bile daha fazla tanınan bir tabîüdür. Bunun sebebi hiç kuşkusuz Hz. Peygamber'in kendisine yaptığı övgüdür.¹⁰⁰¹ İbadeti, zühd ve takvasıyla tanınan

⁹⁹⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1984, I, 299.

⁹⁹¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 19.

⁹⁹² Muhammed Sa'îd Mubeyyad, *Mevsu'atu Hayâtî't-Tâbiîn ve Tâbi'ihim min Kütübi't-Türâs*, Mektebetü Dâri'l-Feth, Katar, 2003, I, 101-105.

⁹⁹³ Mubeyyad, *Age.*, I, 128; İbn Sa'd, *Age.*, VI, 213; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 335.

⁹⁹⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 26.

⁹⁹⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 336.

⁹⁹⁶ İbn Sa'd, *Age.*, VI, 213.

⁹⁹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 32.

⁹⁹⁸ Mubeyyad, *Age.*, I, 128.

⁹⁹⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 59.

¹⁰⁰⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 99; İbn Sa'd, *Age.*, VII, 436; Mubeyyad, *Age.*, I, 215.

¹⁰⁰¹ Bir örnek için bkz., Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe*, 224.

Üveys el-Karani'nin vefatına dair haberler ihtilaflıdır.¹⁰⁰² Hz. Ömer döneminde Azerbaycan fethi esnasında vefat ettiği yönündeki bilgilerin yanı sıra Sıffîn savaşında Hz. Ali saflarında can verdiği de rivâyet edilmektedir. Üseyr b. Câbir, Üveys el-Karenî hakkında: “Üveys bize hadîs okuduğu zaman başka hadîslerin kalbimizde varmadığı yere varırdı” derken İbnü'l-Cevzî kendisini, “Üveys rivâyet yerine ibadetle meşgul idi, ancak onun Hz. Peygamber'den rivâyetleri mürseldir” diye anlatıyor.¹⁰⁰³

6. İyâs b. Abdillâh b. Ebî Zübâb ed-Devsî el-Mekkî: İbn Hibbân, İyâs'ın sahâbî olduğu yönünde rivâyetlerin geldiğini fakat doğru olmadığını kaydeder.¹⁰⁰⁴ Buhârî'de aynı kanaattedir. Hadislerini Ebû Dâvud, Nesâî ve daha başkaları rivâyet etmiştir.¹⁰⁰⁵
7. Büşeyr b. Ka'b el-Hucrî¹⁰⁰⁶ el-Adevî el-Basrî: Muhadram ve sikadır. İlk asır içerisinde vefat ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁰⁷
8. Sa'lebe b. Ebî Mâlik el-Kurazî el-Kindî: Kendi ifadesine göre Yemenli bir Yahûdî idi. Hilf yoluyla Kurayza kabilesine katıldı ve bu kabilede bir kadınla evlilik yaptı. Kurazî nisbesini taşıma sebebi budur.¹⁰⁰⁸ Yahyâ b. Ma'în'in *et-Tarih*'inde ve *Tehzîbü't-Tehzîb*'de sahâbî olduğu ve Hz. Peygamber'den rivâyeti bulunduğu dair kayıt bulunsa da¹⁰⁰⁹ genel kanaat tâbî olduğu yönündedir. Rivâyeti azdır. Hz. Ömer, Osman, Hârîse b. Nu'mân, Câbir vb. bir gruptan rivâyet etmiştir. Kendisinden ise çocukları, Manzûr, Zühri, Mesrur b. Rifâ'a, Muhammed b. Ukbe ve Safvan b. Süleym rivâyet etmiştir. 'İclî ve İbn Hibbân Sâbit'in sika olduğunu söylemişler;¹⁰¹⁰ İbn Ebî Hâtîm er-Râzî kendisini *el-Merasil*'inde zikretmiştir.¹⁰¹¹ Mürselleri sebebiyle sahâbî zannedilmiş olabilir.
9. el-Haccâc b. Amr el-Ensârî el-Mâzinî: sahâbî olduğunu söyleyenler¹⁰¹² olduğu gibi, tâbî olduğunu söyleyenler de vardır. Hz. Peygamber'den, kardeşinin oğlu Sahra b. Sa'îd, Abdullah b. Rafî ve İkrîme'den rivâyet etmiştir. Ebû Dâvud, Nesâî, Tirmizî ve İbn Mace'de onun Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği “*Kimin (bir taraftı) kırılırsa veya*

¹⁰⁰² İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 31.

¹⁰⁰³ İbn el-Cevzî, *Age.*, s. 692-700; Mubeyyad, *Age.*, I, 129-135.

¹⁰⁰⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 21.

¹⁰⁰⁵ İbn Sa'd, *Age.*, I, 90; Mubeyyad, *Age.*, I, 135.

¹⁰⁰⁶ İbn el-Esîr, *Age.*, I, 234

¹⁰⁰⁷ İbn Sa'd, *Age.*, VII, 223; Mubeyyad, *Age.*, I, 159.

¹⁰⁰⁸ İbn Sa'd, *Age.*, V, 79.

¹⁰⁰⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 22.

¹⁰¹⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 56.

¹⁰¹¹ Veliyyüddin Ebû Zür'a el-İrâkî, *Tuhfetü't-Tahsîl fi Zikri Ruvâti'l-Merâsîl*, thk. Rifat Fevzi Abdülmuttalib ve ark., Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 2000, ss. 53-54; Mubeyyad, *Age.*, I, 182.

¹⁰¹² İbn Abdilberr, *Age.*, ss. 168-169.

ayağı sakatlanırsa, hemen ihramdan çıkar ve gelecek sene hac yapması gerekir.” hadisi ve Muvatta’da, azil yapmanın hükmüne dair bir rivâyeti bulunmaktadır.¹⁰¹³

Yevmü’-d-Dâr (Hz. Osman’ın muhasara altında tutulması) esnasında Mervân b. el-Hakem’i darp edip düşürenin de el-Haccâc olduğu mervidir.¹⁰¹⁴ Ebû Nu‘aym, onun Hz. Ali’yle birlikte Sıffin savaşına katıldığını belirtmektedir.¹⁰¹⁵

10. Hucr b. Adiyy el-Kindî el-Kûfî: Hem Câhiliyye hem İslâm dönemini idrak etmiştir. Kardeşi Hâni’ b. Adiyy’le birlikte Hz. Peygamber’e elçi olarak geldiği rivâyet edilmiştir. Bu nedenle kendisini sahâbî sayanlar da olmuştur. Örneğin İbn Sa’d, kendisini Kûfeli ilk tâbiîn tabakası içerisinde Hz. Ali’den rivâyette bulunanlar arasında zikretmekle birlikte, kardeşi Hâni’ ile Hz. Peygamber’e elçi olarak geldiğine ve sahâbî olduğuna dair bir rivâyeti de kaydeder.¹⁰¹⁶ İbn Hibbân Hucr’u tâbiînden sayarken,¹⁰¹⁷ Zehebî ve Mücâhid âbid bir sahâbî olarak kabul eder. Ancak Hucr’un sahâbî sayılmasının Şii eğilimlerden kaynaklandığı şeklinde değerlendirmeler de mevcuttur.¹⁰¹⁸ Nitekim Hucr’un ne Hz. Peygamber döneminde herhangi bir gazve veya seriyyeye katıldığına dair bir bilgi ne de Hz. Peygamber’den doğrudan doğruya bir rivâyeti vardır. Oysa Hucr gibi bütün hayatını savaş meydanlarında ve ilim meclislerinde geçiren biri için hem sahâbî olup hem de Hz. Peygamberle bir savaşa katılmamak veya ondan rivâyette bulunmamak kabul edilebilir bir durum değildir. Tarihi malumattan anlaşıldığı kadarıyla Ziyad b. Ebîh’in Kûfe valiliğine tayini, Cemel ve Sıffin’de Hz. Ali’nin kumandanı olan Hucr için sonun başlangıcı olmuş ve Hucr’un fırtınalı yaşamı binbir türlü mabeyn hileleri neticesinde Emevî otorite tarafından siyaseten idamı ile 51 senesinde son bulmuştur. Hucr’un iki oğlu Ubeydullah ve Abdurrahman da Hz. Ali taraftarı olmaları nedeniyle babalarıyla aynı kaderi paylaşmışlardır.¹⁰¹⁹ Çokça namaz kılıp oruç tutan, marufu emr ve münkeri nehyeden Hucr sika bir râvi idi.¹⁰²⁰ Hz. Ali, Ammâr b. Yasir ve Şerâhîl b. Mürre’den hadîs almış; kendisinden ise mevlası Ebû Leyla el-Kindî, Ebü’l-Bahteri ve Abdurrahman b. Abis rivâyette bulunmuştur. İbn Sa’d bir rivâyetinde Hucr’un,

¹⁰¹³ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik, *el-Muvatta’*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Talak, 99.

¹⁰¹⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, II, 179.

¹⁰¹⁵ Mubeyyad, *Age.*, I, 238.

¹⁰¹⁶ İbn Sa’d, *Age.*, VI, 217.

¹⁰¹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 100-101.

¹⁰¹⁸ Nebi Bozkurt, “Hucr b. Adi”, *DİA*, XVIII, 277.

¹⁰¹⁹ Bozkurt, *Agm.*, ss. 277-278.

¹⁰²⁰ Mubeyyad, *Age.*, I, 245-248.

idamından önce Kûfe'den kendisine ait olan ve Hz. Ali'den aldığı rivâyetleri içeren sahifesini getirttiğini ve okumaya besmeleyle başlayarak: bunlar benim Ali b. Ebî Talib'den işittiğim rivâyetlerdir dediğini ve “temizlik imanın yarısıdır” hadisini okuduğunu belirtmekte ve Hucr'un Hz. Ali'den başka hiç kimseden hiçbir şey rivâyet etmediğini eklemektedir.¹⁰²¹ Ancak bu rivâyetin aksine, kaynaklarda, onun Hz. Ali'nin dışında bazı kimselerden de rivâyetinin olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, *el-Müstedrek*'teki “*canlarınız, mallarınız ve ırzlarınız birbirinize haramdır*” hadisini babasından;¹⁰²² *Mu'cemü'l-Kebîr*'deki, “*Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye: müjdeler olsun ey Ali, yaşamın da ölümün de benimledir!*” hadisini ise Şerâhîl b. Mürre'den rivâyet etmiştir.¹⁰²³

11. Hucciyye b. Adiyy el-Kindî el-Kûfî: Hz. Ali, Câbir,¹⁰²⁴ Hakem b. 'Uteybe, Seleme b. Küheyl ve Ebû İshâk es-Sebî' den rivâyet etmiştir. İbnü'l-Medîni'nin belirttiğine göre, kendisinden Seleme b. Küheyl'den başka rivâyette bulunan olmamıştır. Ebû Hâtim'in, onun hadisiyle ihticac edilmeyeceğini “şebîhün bil mechûl” olduğunu söylemesine karşın; 'İclî, onun sika bir tâbiî olduğunu belirtmiştir.¹⁰²⁵ İbn Hibbân da onu es-Sikât'ında zikretmiştir.¹⁰²⁶
12. Cübeyr b. Nüfeyr el-Hadramî el-Hımsî: Kibâr-ı tâbiîndendir. Cahiliyyeyi görmüş fakat Hz. Ebûbekir zamanında Müslüman olmuştur. Hz. Ebûbekir, Ömer, Ebü'd-Derda, Ebû Sa'lebe ve Mu'âz'dan rivâyet etmiştir.¹⁰²⁷
13. el-Hâris b. el-A'ver el-Hemdânî: Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Selmân'ın zevcesi Bukayra ve Zeyd b. Sâbit'ten rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Şa'bî, Ebû İshâk es-Sebî, Ebü'l-Buhârî et-Taî, Ata b. Ebî Rebah, Abdullah b. Mürre ve daha başkaları rivâyet etmiştir. Rivâyetinde zayıftır. Ulba b. Ahmer'den yapılan bir rivâyete göre Hz. Ali, halka “kim bir dirheme ilim satın alır?” diye hitap etti. Bunun üzerine Hâris b. A'ver bir dirheme bir sahife alıp Hz. Ali'ye getirdi ve onun için çok ilim yazdı. Sonra Hz. Ali, halka hitaben “ey Kûfeliler! O, sizden yarım ayak öne geçti” dedi.¹⁰²⁸ Ebû İshâk, Hâris b. A'ver'in arkasında namaz kıldığını; onun, kavminin imamı

¹⁰²¹ İbn Sa'd, Age., VI, 220.

¹⁰²² el-Hâkim en- Neysâbü'rî, *el-Müstedrek*, Zikru Menâkib-i Hucr b. Adiyy.

¹⁰²³ Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *Mucemü'l-Kebîr*, II, 7067, konum, <http://www.almeshkat.net/boks/open.php?cat=8&book=417>.

¹⁰²⁴ İbn Sa'd, Age., VI, 225.

¹⁰²⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 190.

¹⁰²⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 107; Mubeyyad, Age., I, 249.

¹⁰²⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 23.

¹⁰²⁸ İbn Sa'd, Age., VI, 168.

olduğunu ve cenaze namazlarını kıldırırken yalnızca sağ tarafa bir tek selam verdiğini haber vermiştir. Yoğun eleştiri almış bir râvidir.¹⁰²⁹ Hakkında Ebû Zür'a, "la yuhteccu bih"; Ebû Hâtim "leyse bilkaviyy"; Dârekutnî "zayıf"; İbn Adiyy ise tüm rivâyetleri "gayrı mahfuz" demiştir. Ebû İshâk ve Ali b. el-Medînî, onun kezzab olduğunu belirtmişlerdir. Müslim, es-Sahih'inin mukaddimesinde Şa'bi'nin de el-A'ver'in yalancı olduğunu söylediğini kaydetmiştir. Fakat İbn Şahin, es-Sikât'ında Ahmed b. Sâlih el-Basrî'nin "el-A'ver sikadır, Hz. Ali'nin rivâyetlerini ondan daha iyi ezberleyen ve rivâyet eden yoktur demiş; Şa'bi'nin, el-A'ver kezzabdır sözü hatırlatılınca da "yalanının hadîs rivâyetinde değil re'yinde" olduğunu belirtmiştir.¹⁰³⁰ Nitekim İbn Hibbân da onun hadiste "vâhi"¹⁰³¹ olduğunu ancak Şiilikte çok ileri gittiğini kaydetmiştir.¹⁰³²

14. Şürayh el-Kâdî b. el-Hâris b. Kays el-Kindî er-Râişî el-Kûfî: Hz. Ebû Bekir döneminde Yemen'den Medîne'ye göç etmiş, 18 yılında Hz. Ömer tarafından kadı tayin edilmiş bir muhadram olan Şürayh, kibar-ı tâbiînden şair,¹⁰³³ fakih ve Hâfız¹⁰³⁴ bir şeyhtir. Buhârî, onun Kinde kabilesinin halîfi olduğuna vurgu yaparak Arap asıllı olmadığına dolaylı olarak değinmiştir.¹⁰³⁵ *Nitekim kendisine kabilesi sorulduğunda müslüman olduğunu ve Kinde divanına kayıtlı bulunduğunu söyleyerek tipik bir Arap olmayan müslüman (mevâlî) tavrı sergilemiştir. Babasının Yemen'de yaşayan İran asıllı bir aileye mensup bulunduğu ve Hz. Peygamber'in doğumundan yirmi yıl kadar önce Habeşliler'i Yemen'den çıkarmak için mücadele veren mahallî bir hükümdara yardım etmek üzere Fars imparatoru tarafından gönderilen askerî birlik içinde yer aldığı rivâyet edilir. Şürayh'in sahâbî olduğu ileri sürülmüşse de İbn Ma'în, İbn Mende, Zehebî, İbn Hacer gibi hadisçilere göre sahâbî değildir.*¹⁰³⁶ İslâmiyet'i daha Yemen'de iken Muâz b. Cebel'den öğrenen Şürayh, Hz. Ömer, Ali, Âişe, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Mesûd, Abdurrahman b. Ebî Bekir, Urve b. Ebi'l-Ca'd el-Bârîki vb. sahâbîlerden rivâyette bulunmuş; kendisinden ise Şa'bi, İbrahim en-Neha'î, Hakem b. Uteybe, Ebû İshâk es-Sebîî, İbn Sîrîn, Kâsım b. Abdurrahman, Mücâhid b.

¹⁰²⁹ Mubeyyad, Age., I, 220.

¹⁰³⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 126.

¹⁰³¹ Cerh lafızlarının üçüncü mertebesinde olup "zayıf" anlamına gelir. Rivayetleri dini konularda hüccet olmaz ama itibar için yazılır. Bkz., Uğur, Mücteba, Age., s. 414.

¹⁰³² İbn Hibbân, *el-mecrûhîn*, I, 222; Mubeyyad, Age., I, 220-221.

¹⁰³³ İbn Sa'd, Age., VI, 132.

¹⁰³⁴ es-Süyûtî, *Tabakât*, s. 27.

¹⁰³⁵ Buhârî, *Târîh-i Kebîr*, IV, 193-194.

¹⁰³⁶ Özen, Şükrü, "Kâdî Şüreyh", *DİA*, XXIV, 119.

Cebr, Mekhûl b. Ebî Müslim, Hallâs b. Amr, Kays b. Ebî Hâzim, Mürre b. Şerâhîl et-Tayyib, Temîm b. Seleme ve daha başkaları rivâyet etmiştir.¹⁰³⁷ İbn Sîrîn'den şöyle bir rivâyet gelmiştir: Kûfe'ye geldim; orada 4000 hadîs talebesi vardı; ve (bu) Kûfeliler'in dört şeyhi vardı: Abîde es-Selemâni, el-Hâris el-A'ver, Alkame b. Kays ve Şûrayh ki en üstünleri oydu.¹⁰³⁸ Şûrayh İbn Sa'd, Yahyâ b. Ma'în ve 'İclî'ye göre güvenilir bir râvidir. Nitekim İbn Hibbân da kendisini es-Sikât'ında zikretmiştir.¹⁰³⁹ Şa'bî de ona rivâyetlerinin kaynağını sormayacak kadar çok güvenmekteydi. Şûrayh ayrıca, Hz. Ali'den yaptıkları rivâyetler konusunda kendilerine güvenilen az sayıdaki râvilerdendir.¹⁰⁴⁰ Hem Kûfe hem Basra kadılığı yaptığı için el-kâdi'l-mısreyn diye de anılan, ictihadları sahâbe kavliyle bir tutlan ve tarafsızlığın simgesi gibi görülen Şûrayh'in, bazı davalarda Hz. Ömer ve Ali'yi yargıladığı da anlaşılıyor.¹⁰⁴¹ Hz. Ali onun huzurunda bir zimmiyle muhasama ederken, Şûrayh kendisinden şahit istemiş, o da kölesi Kanber ve oğlu Hasan'ı şahit göstermiş fakat Şûrayh Hz. Hasan'ın, babası lehindeki tanıklığının kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.¹⁰⁴² Nitekim tahkim olayında da Hz. Ali'nin hakem olarak İbn Abbas'ı istemesine Yemen kökenli kabileler, onun yakını olduğu gerekçesiyle itiraz etmişlerdir.¹⁰⁴³ Ona ait şu vecize pek manidardır: *“Zalimler, haklarını yediklerinin ne kadar şanslı olduklarını bilecekler; zalim azabı bekleyecek, mazlum da Allah'ın yardımını.”*¹⁰⁴⁴ Vefatı yılı ve yaşı hakkında çelişkili bilgiler bulunan Şûrayh'in genelde 80 yılında 100 yaşında vefat ettiği kabul edilmiştir.¹⁰⁴⁵

15. İbrahim en-Neha'î: Kûfe'nin meşhur zâhid ve fâkihi idi ancak fetvâ vermekten son derece kaçınırdı. Sahâbenin bir kısmına yetişmiştir; Ebû Sa'îd el-Hudrî ve Hz. Âişe bunlardandır; fakat rivâyetlerinin tümü tâbiîndendir. Hicrî 95'te Kûfe'de vefat etmiştir.¹⁰⁴⁶ Alkame, Mesrûk el-Esved ve daha birçoklarından rivâyet etmiştir. Kendisinden de Hammâd b. Ebî Süleymân, Semmâk b. Harb, el-Hakem b. 'Uteybe, İbn Avf el-A'meş ve daha birçokları hadîs almıştır. İbn Hibbân kendisini es-

¹⁰³⁷ Mübeyyad, Age., II, 663.

¹⁰³⁸ es-Süyûtî, *Tabakât*, s. 27.

¹⁰³⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 218.

¹⁰⁴⁰ Özen, Agm., s. 120.

¹⁰⁴¹ Detaylı örnekler için Bkz., Abdurrahman Re'fet el-Paşa, *Suverun min Hayâti't-tâbiîn: 37 Sûret*, Dâru'l-Edebi'l-İslâmî, Beyrut, 2006, ss. 111-123.

¹⁰⁴² el-Paşa, Age., ss. 115-116.

¹⁰⁴³ İrfan Aycan, – M. Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999, s. 47.

¹⁰⁴⁴ Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbn el-Cevzî, *Sifatü's-Safve*, Çev. Abdülvehhab Öztürk, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 719-721.

¹⁰⁴⁵ Özen, Agm., s. 120; Buhârî, *Târîh-i Kebîr*, IV, 194.

¹⁰⁴⁶ İbn el-Cevzi, *Sifatü's-Safve*, s. 689.

Sikât'ında zikretmiş;¹⁰⁴⁷ İbn Ma'în de: İbrahim'in "mürsel"¹⁰⁴⁸ rivâyetleri bana eş-Şa'bî'nin mürsellerinden daha sevimlidir, demiştir. İbn 'Avn, en-Neha'î'nin, hadîsleri mana ile rivâyet ettiğini belirtmiştir. Ebû Hâşim kendisine (her zaman kendisi gibi Tâbiûndan olan kimselerden rivâyet etmesi üzerine): "*Sana ashâbdan bize rivâyet edeceğin bir hadîs ulaşmadı mı,*" diye sorunca o: "*evet ulaştı fakat ben; Ömer dedi ki, Abdullah dedi ki, Alkame dedi ki veya Esved dedi ki demeyi (sorumluluğunun katlanılabirliği açısından) daha kolay buluyorum,*" diye cevap vermiştir. Tâbi'ünün mümtaz simalarından olduğu için birçok eserde hakkında detaylı bilgi bulunduğundan sözü daha fazla uzatmadan son bir noktaya değinip geçeceğiz. İbrahim en-Neha'î, hem büyük bir hadîs hâfızı¹⁰⁴⁹ hem büyük bir fâkihtir fakat bazıları onu re'y düşmanı, bazıları da hadîs düşmanı olarak lanse etmeye kalkışmışlardır.¹⁰⁵⁰ Kanaatimizce onun bu husustaki tutumunu en anlaşılabilir bir şekilde ortaya koyan ifade, kendisine ait olan: "*hadîs ancak re'y ile, re'y ise ancak hadîs ile istikamet bulur*"¹⁰⁵¹ sözüdür.¹⁰⁵²

16. Eyyûb b. Büşeyr el-Ensârî el-Evsî: Hz. Peygamber döneminde dünyaya geldi. Hz. Ömer'den rivâyet etmiş; kendisinden de Zührî rivâyet etmiştir.¹⁰⁵³ Sikadır. Rivâyeti çok değildir. Harre'de bulunmuş; burada birçok yara almış ve bundan iki yıl sonra vefat etmiştir.¹⁰⁵⁴
17. Beşir b. Ebî Mes'ûd el-Ensârî el-Medenî: Sahâbî olduğuna dair rivâyetler var ise de hakkındaki genel kanaat kibâr-ı tâbiûnden olduğu yönündedir.¹⁰⁵⁵ Babasından rivâyet etmiş; kendisinden ise oğlu Abdurrahman, Urve b. Zübeyr, Hilâl b. Cübeyr vb. rivâyette bulunmuştur.¹⁰⁵⁶ İbn Hibbân,¹⁰⁵⁷ Buhârî, Müslim ve Ebû Hâtim er-Râzî kendisini sikalar arasında saymıştır.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁴⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 7.

¹⁰⁴⁸ Mürsel: Senedinin sonundan, tâbiûnden sonraki râvisi (yani sahabi râvisi) düşen hadistir. Bkz., et-Tahhân, Mahûd, *Teyşîru'l-Mustalahi'l-Hadîs*, Mektebetu'l-Ma'ârif, Riyad, 1996, s. 71.

¹⁰⁴⁹ es-Süyûtî, *Tabakât*, s. 36; "Hâfız" terimi, tarifinde birlik olmayan bir terimdir. Detaylı bilgi için Bkz., Uğur, *Hadîs Terimleri*, ss. 116,117.

¹⁰⁵⁰ Örnekler için Bkz., Kadir Gürler, *Ehl-i Hadîsin Düşünce Yapısı -İlk Dönem Ehl-i Hadîs Örneği-*, Emin Yayınları, Bursa, 2007, ss. 76, 77, 91, 113, 122, 173, 198, 260.

¹⁰⁵¹ İbn el-Cevzi, *Sıfatü's-Safve*, s. 720.

¹⁰⁵² Mubeyyad, *Age.*, I, 31-40.

¹⁰⁵³ İbn Sa'd, *Age.*, V, 79.

¹⁰⁵⁴ Mubeyyad, *Age.*, I, 138.

¹⁰⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 409.

¹⁰⁵⁶ İbn Sa'd, *Age.*, V, 269; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 409.

¹⁰⁵⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 41.

¹⁰⁵⁸ Mubeyyad, *Age.*, I, 158.

18. Büşeyr b. Yesâr el-Hârisî el-Medenî: Hz. Peygamber'in ashâbından çoğuna, özellikle de kendi ailesinden Râfi' b. Hadîc, Süveyd b. Nu'mân ve Sehl b. Ebî Haşme gibi sahâbîlere mülaki olmuş ve kendilerinden rivâyette bulunmuş şeyh ve fakih bir tâbiîdir. Kendisinden rivâyet edenler arasında oğlu Beşir, Rabî'atü'r-re'y, Sa'îd b. Ubeyd et-Tâî, İbn İshâk, Yahyâ b. Sa'îd, Ebü'r-Rihal ve daha birçokları sayılabilir.¹⁰⁵⁹ İbn Hibbân,¹⁰⁶⁰ İbn Ma'în ve Nesâî kendisini sikalar arasında zikretmiş; el-Makdisî ise Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiği kimseler arasında saymıştır.¹⁰⁶¹
19. el-Hâris b. el-Ezma' el-Hemdâni: O ve kardeşi Kûfe'nin şeriflerindedir. Rivâyeti azdır. Hz. Ömer, Abdullah ve Amr b. el-As'tan hadîs rivâyet etmiştir. Muâviye b. Ebî Süfyân'ın hilâfeti esnasında Kûfe'de vefat etmiştir.¹⁰⁶²
20. İbrahim b. Cerîr b. Abdillâh el-Becelî: İbn Ma'în babasından hiçbir şey işitmediğini söylese de babasından "anane"¹⁰⁶³ yoluyla hadîs rivâyet ettiği muhakkaktır.¹⁰⁶⁴ Kendisinden Abdulmelik b. 'Umeyr ve başkaları rivâyet etmiştir.¹⁰⁶⁵
21. Husayn b. Cündüb Ebû Zıbyan el-Cenbî el-Kûfî: Hz. Ali, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Üsâme b. Zeyd, İbn Abbas, Ammâr, Selmân, Huzeyfe, İbn Ömer, Âişe ve daha birçok kimseden rivâyet etmiştir. Kendisinden ise oğlu Kâbûs, Ebû İshâk es-Sebî'î, Seleme b. Küheyl, A'meş, Husayn b. Abdirrahman, Ata ve Simâk b. Harb rivâyette bulunmuştur. İbn Sa'd, İbn Ma'în, 'İclî, Ebû Zûra, Nesâî ve Dârekutnî onun sika olduğunu belirtmişler;¹⁰⁶⁶ İbn Hibbân da es-Sikât'ında zikretmiştir.¹⁰⁶⁷ Ahmed b. Hanbel Şu'be'nin, Husayn'ın Süleyman/Selmân'dan hadîs işitmiş olmasını yadırgadığını belirtmiş; İbn Hazm da onun Mu'âz'a mülaki olmadığını söylemiştir. İbn Sa'd: el-Fadl b. Dükeyn, Haneş b. el-Hâris, Ka'bus, babası Husayn senediyle, Husayn'ın "*Hz. Ali'yi, meydanda bevlettikten sonra ayakkabılarına meshedip namaz kılarken gördüm*" şeklindeki rivâyetini nakletmiştir.¹⁰⁶⁸ Husayn 90 yılında vefat etmiştir.¹⁰⁶⁹

¹⁰⁵⁹ İbn Sa'd, Age., V, 303.

¹⁰⁶⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 43.

¹⁰⁶¹ Mubeyyad, Age., I, 160.

¹⁰⁶² İbn Sa'd, Age., VI, 319; Mubeyyad, Age., I, 219.

¹⁰⁶³ Aydınli, *Hadis Istılahları*, s. 30.

¹⁰⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 97.

¹⁰⁶⁵ Mubeyyad, Age., I, 17.

¹⁰⁶⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 327.

¹⁰⁶⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 89.

¹⁰⁶⁸ İbn Sa'd, Age., VI, 241.

¹⁰⁶⁹ İbn el-Esîr, Age., I, 200; Mubeyyad, Age., I, 298.

22. Ebû Bekr b. Ebî Mûsâ el-Eş‘arî el-Kûfî: Meşhur sahâbî Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin oğludur. ‘İclî onun, Kûfe’nin sika tabiiilerinden olduğunu söylemiştir. Hadisinin az olduğu ve zayıf bulunduğu söylenmişse de¹⁰⁷⁰ İbn Hibbân kendisini es-Sikât’ında zikretmiştir.¹⁰⁷¹
23. Übeyy b. Abbas el-Ensârî es-Sâ‘idî el-Medenî: Buhârî’deki bir tek hadisten başka rivâyeti yoktur.¹⁰⁷² Hicretten bir yıl sonra vefat etmiştir.¹⁰⁷³
24. el-Erkâm b. Şurahbîl el-Evdî el-Kûfî: Rivâyeti azdır. İbn Abbâs ve İbn Mes‘ûd’dan rivâyet etmiştir.¹⁰⁷⁴ Kendisinden de kardeşi Hüzeyl ve daha birçokları rivâyet etmiştir.¹⁰⁷⁵ Ahd b. Hanbel hadisiyle ihticac etmiş, Ebû Zür‘a ve İbn Abdilberr tevsîk etmiş, İbn Hibbân es-Sikât’ına almıştır.¹⁰⁷⁶ Fakat Buhârî “meçhûl” olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷⁷
25. Hakîm b. Ebî Hürre el-Eslemî el-Medenî: Sikadır.¹⁰⁷⁸ Aşırı riyazet ve zühde karşı birisi olması muhtemeldir. Nitekim rivâyetleri de bu tutumunu destekleme sadedindedir. Mesela, şükreden oruçsuzun sabreden nafîle oruçluyla aynı sevabı alacağı şeklindeki rivâyeti buna örnek olarak gösterilebilir.¹⁰⁷⁹ Hicrî 100’den önce vefat etmiştir.¹⁰⁸⁰
26. Hakîm b. ‘Umeyr Ebü’l-Ahves el-Ansî el-Hemdânî: Babası ‘Umeyr başta olmak üzere Hz. Ömer, Osman, Sevbân, Câbir, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Tebî’, ‘Irbaz b. Sâriye ve Abdurrahman b. ‘Âiz’den hadîs almıştır. Kendisinden rivâyet edenler ise oğlu el-Ahves, Ertat b. el-Münzir, Ebû Bekr b. Ebî Meryem, Muâviye b. Sâlih ve Abadile b. Yüsr’dür.¹⁰⁸¹ Onun hakkında Ebû Hâtim “la be’se bih” demiş; İbn Hibbân ise es-Sikât’ında zikretmiştir.¹⁰⁸² Şam’ın sika, mutkin ve âbid râvilerinden olduğu bildirilmiştir.¹⁰⁸³

¹⁰⁷⁰ Mubeyyad, Age., I, 48,49.

¹⁰⁷¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 366.

¹⁰⁷² Hz. Peygamber’in Lühayfü adında bir atının olduğunu gösteren bu rivayet için Bkz., Buhârî, Cihad, 46.

¹⁰⁷³ Mubeyyad, Age., I, 49.

¹⁰⁷⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, I, 174.

¹⁰⁷⁵ İbn Sa’d, Age., VI, 177.

¹⁰⁷⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 32.

¹⁰⁷⁷ Mubeyyad, Age., I, 68.

¹⁰⁷⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 91.

¹⁰⁷⁹ İbn Mace, Sıyam, 55.

¹⁰⁸⁰ Mubeyyad, Age., I, 313.

¹⁰⁸¹ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, II, 284.

¹⁰⁸² İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 92.

¹⁰⁸³ Mubeyyad, Age., I, 314.

27. Hamza b. Ebî Üseyd el-Ensârî es-Sâ'idî: Rivâyet ettiği hadîs sayısı azdır.¹⁰⁸⁴ Babası Hâris b. Ziyad'dan rivâyet etmiştir. Kendisinden ise oğulları Mâlik ve Yahyâ başta olmak üzere Sa'd b. el-Münzir, Abdurrahman b. Süleyman el-Ğasîl, Muhammed b. Amr b. Alkame, Ebû Amr b. Hammas ve Zühri rivâyette bulunmuştur.¹⁰⁸⁵ İbn Hibbân kendisini es-Sikât'ında zikretmiştir.¹⁰⁸⁶ Hz. Peygamber döneminde dünyaya geldiği ve Velîd b. Abdilmelik'in hilâfeti esnasında vefat ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁸⁷
28. Hamza b. Ebî Sa'îd el-Hudrî:¹⁰⁸⁸ Babasından hadîs rivâyet etmiştir.¹⁰⁸⁹ rivâyet sayısı çok azdır. Müsned-i Ahmed, Müsned-i Abd b. Humeyd, Müsned-i Tayâlisî ve el-Müstedrek'te kendisinden rivâyet edilen bir hadîs şöyledir: Babam dedi ki: Rasûlullah'tan işittim, şu minberin üzerinde şöyle buyurdu: *“Şu adamlara ne oluyor ki, Resulullah'ın rahmi (neseb bakımından yakınlığı) kavmine fayda vermeyecek diyorlar. Bilakis, vallahi benim rahmim/yakınlığım dünyada da ahirette de fayda verir. Ey insanlar! Kuşkusuz ben sizi havz'a götüren bir öncüyüm. (Bunu anlayıp geldiğinizde; birisi ben falan oğlu filanım, bir başkası da ben falan oğlu filanım diyecek de, onlara diyeceğim ki: nesebinizi biliyorum ancak siz benden sonra yeni bir takım şeyler ihdas ettiniz ve yozlaştınız.”*¹⁰⁹⁰ Bir başka rivâyetinde de Uhud savaşında Hz. Peygamber'in yüzünün yaralandığını, babasının ise bu yaranın iltihabını emdiğini ve bunun üzerine Hz. Peygamber'in *“her kin kanımın kanına karıştığı birini görmek isterse Mâlik b. Sinan'a baksın”* buyurduğunu belirtir.¹⁰⁹¹
29. Humeyd b. Abdirrahman el-Himyerî el-Basrî: Basra'nın fakih ve sika şeyhlerindendir.¹⁰⁹² Nitekim İbn Sîrîn: Humeyd b. Abdirrahman, vefatından onlarca yıl önce bile Basra'nın en fakihî idi, demektedir. Hz. Ali, Ebû Hüreyre, İbn Abbas, İbn Ömer, Ebû Berke ve daha birçoklarından rivâyet etmiştir. Ondan hadîs almış olanlar ise başta oğlu Ubeydullah olmak üzere Muhammed b. Sîrîn, Muhammed b. el-Müntaşir, Abdullah b. Büreyde, Uzre b. Abdirrahman, Ebû Bişr, Ebü't-Teyyah ve Dâvud b. Ebî Hind'dir.¹⁰⁹³ 'İclî, onun sika olduğunu söylemiş; İbn Hibbân ise es-

¹⁰⁸⁴ İbn Sa'd, Age., V, 271.

¹⁰⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 23.

¹⁰⁸⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 95-96.

¹⁰⁸⁷ Mübeyyad, Age., I, 330.

¹⁰⁸⁸ Mübeyyad, Age., I, 332.

¹⁰⁸⁹ İbn Sa'd, Age., V, 268.

¹⁰⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, III, 18.

¹⁰⁹¹ et-Taberânî, Age., II, 5292, konum, <http://www.almeshkat.net/boks/open.php?cat=8&book=417>.

¹⁰⁹² İbn Sa'd, Age., VII, 147.

¹⁰⁹³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 41.

- Sikât'ında zikretmiştir.¹⁰⁹⁴ Buhârî'de Edebü'l-Müfred'de ondan gelen rivâyetlere yer vermiştir. Hicrî 100'den sonra vefat ettiği rivâyet edilmiştir.¹⁰⁹⁵
30. Haneş b. el-Hâris b. Lakit en-Neha'î: Sikadır. Rivâyeti azdır.¹⁰⁹⁶ Haneş, babasından, Hz. Ali, Ebû Hüreyre, Riyah b. Hâris, Şa'bî, Ali b. Müdrîk ve Alkame b. Mersed'den rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Yahyâ b. Adem, Veki, Hafs, Şerîk, Mahbub el-Kavariri, Fadl b. Dükeyn, İbn İdris, Hakem b. 'Uteybe, Seleme b. Cünade, Ukbe, Ebû Nu'aym, Eş'as b. Şa'b ve daha başkaları rivâyet etmiştir.¹⁰⁹⁷
31. Hanzala b. Ali b. el-Eska el-Eslemî: Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir. Kendisinden ise el-Ezheri hadîs almıştır.¹⁰⁹⁸
32. Hanzala b. Kays ez-Zürakî el-Ensârî el-Medenî: Vâkîdî, onun Hz. Peygamber döneminde dünyaya geldiğini; İbn Abdilberr ise, hakkında başka bir bilgi aktarmaksızın sahâbî olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁹⁹ Zühri, Ensâr'dan görüşleri onun kadar güzel ve isabetli birini daha görmedim, demiştir.¹¹⁰⁰ Hz. Ömer, Osman ve Rafî b. Hadîc'den hadîs almıştır. Kendisinden ise Zühri, Ebü'l-Yüsr, İbnü'z-Zübeyr, Abdullah b. Âmir b. Küreyz, Rabia, Yahyâ b. Sa'îd el-Ensârî, Ebü'l-Huveyrîs ez-Zürakî ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur.¹¹⁰¹ Sika bir şeyhtir. Nitekim İbn Hibbân da onu es-Sikât'ında zikretmiştir.¹¹⁰² Hicrî 100 yılı dolaylarında vefat etmiştir.¹¹⁰³
33. el-Ezrak b. Kays el-Hârisî el-Mezhicî el-Basrî: İbn Ömer, Enes, Ebû Bürze el-Eslemîve daha birçoklarından rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Süleyman et-Teymi, Hammâd, Şu'be ve daha başkaları rivâyet etmiştir. Nesâî ve İbn Ma'în sika olduğunu, Dârekutnî "sika me'mûn" olduğunu söylemişler, Ebû Hâtîm ise sâlihu'l-hadîs olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰⁴ İbn Hibbân onu es-Sikât'na almıştır.¹¹⁰⁵ Hicrî 120'den sonra vefat etmiştir.¹¹⁰⁶

¹⁰⁹⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 83.

¹⁰⁹⁵ Mübeyyad, *Age.*, I, 337.

¹⁰⁹⁶ İbn Sa'd, *Age.*, VI, 354.

¹⁰⁹⁷ Mübeyyad, *Age.*, I, 340.

¹⁰⁹⁸ Mübeyyad, *Age.*, I, 342.

¹⁰⁹⁹ İbn Abdilberr, *Age.*, s. 140.

¹¹⁰⁰ İbn Sa'd, *Age.*, V, 73.

¹¹⁰¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 55.

¹¹⁰² İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 94.

¹¹⁰³ Mübeyyad, *Age.*, I, 342.

¹¹⁰⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 157.

¹¹⁰⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 36.

¹¹⁰⁶ Mübeyyad, *Age.*, I, 68.

34. Bilâl b. Sa'd b. Temîm es-Sekûnî ed-Dimeşkî: Dimeşk ehlinin şeyhidir. Dokunaklı vaazları, zühd ve takvasıyla bilinir. Günde bin rekât namaz kıldığı belirtilmekte ve kendisi için "Irakta el-Hasen el-Basrî ne ise Şam'da da Bilâl b. Sa'îd odur" denmektedir. Rivâyeti azdır. Bir sahâbî olan babasından, Muâviye ve Câbir b. Abdillâh'tan rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Evza'î, Abdullâh b. el-A'lâ, Abdullâh b. Yezîd b. Câbir ve Sa'îd b. Abdilaziz rivâyet etmiştir. Sikadır; İbn Hibbân da kendisini es-Sikât'ında zikretmiştir.¹¹⁰⁷ 120 yılı dolaylarında vefat etmiştir.¹¹⁰⁸
35. Bekr b. Süvâde el-Cüzâmî el-Mısırî: Fakih, müfti ve sikadır. Abdullâh b. Amr b. el-As, Sehl b. Sa'd, Sa'îd b. el-Müseyyeb, Ata b. Yesâr vb.'den rivâyet etmiş; kendisinden ise Amr b. el-Hâris, Leys, İbn Lehî'a vb. rivâyette bulunmuştur. Buhârî kendisiyle istişhad, Müslim ise ihticac etmiştir. Nesâî, İbn Ma'in ve İbn Hibbân tevsîk etmiş;¹¹⁰⁹ Ebû Hâtim ise "la be'se bih" demiştir.¹¹¹⁰ Hayatıyla ilgili olarak da Ömer b. Abdilaziz tarafından müftü olarak Afrika'ya gönderildiği ve orada 128'de vefat ettiği veya İspanya açıklarında boğulduğu rivâyet edilmiştir.¹¹¹¹
36. Esed b. Vâdi'a et-Tâî el-Hımsî: Ebü'd-Derdâ'dan rivâyet etmiştir.¹¹¹² Hicrî 137 yılında vefat etmiştir.¹¹¹³
37. Sümâme b. Abdillâh el-Ensârî el-Basrî: Enes b. Mâlik'in torunudur. Rivâyeti azdır.¹¹¹⁴ Dedesinden ve Berâ b. Âzib'den rivâyet etmiştir. Kendisinden rivâyet edenler ise İbn Avn, Ma'mer, Uzre b. Sâbit ve Muâviye b. Abdilkerim'dir. Ahmed, Nesâî, 'İclî ve İbn Hibbân sika;¹¹¹⁵ İbn Adıyy ve İbn Ma'in ise zayıf olduğuna hükmetmişlerdir.¹¹¹⁶ 210 senesinde Basra kadılığında azlinin hemen ardından vefat etmiştir.¹¹¹⁷
38. el-Hâris b. Kays el-Cu'fî el-Mezhicî: Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'dan hadîs rivâyet etmiştir.¹¹¹⁸ Kendisinden ise Hayseme, Yahyâ b. Hâni' ve Ebû Dâvud el-Â'mâ rivâyette bulunmuştur. Hz. Ali ile birlikte savaştığı, namazını Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin

¹¹⁰⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 38.

¹¹⁰⁸ Mubeyyad, *Age.*, I, 167-168.

¹¹⁰⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 44.

¹¹¹⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 424.

¹¹¹¹ Mubeyyad, *Age.*, I, 162-163.

¹¹¹² İbn Sa'd, *Age.*, VII, 461.

¹¹¹³ Mubeyyad, *Age.*, I, 80-81.

¹¹¹⁴ İbn Sa'd, *Age.*, VII, 239.

¹¹¹⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 55.

¹¹¹⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 26.

¹¹¹⁷ Mubeyyad, *Age.*, I, 183.

¹¹¹⁸ İbn Sa'd, *Age.*, VI, 167.

kıldırıldığı ve Nesâî'nin, onun bir hadisini eserine aldığı rivâyet edilmiştir.¹¹¹⁹ İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde de seferde namazların kısaltılmasıyla ilgili, kendi uygulamasını gösteren bir rivâyet mevcuttur.¹¹²⁰

39. el-Hâris b. Lakîr en-Neha'î el-Kûfî: Rivâyeti azdır. Hz. Ömer ve Ali'den rivâyet etmiştir. Kendisinden ise oğlu Hanes, Ebû Nu'aym ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur. Oğlu Hanes'den, Fadl b. Dükeyn kanalıyla gelen rivâyetlerden demir bir yüzük taktığı, sakalına kına yaktığı, taylesan (baş ve omuzları örten bir örtü) giydiği ve Kâdisiye savaşına katıldığı anlaşılıyor.¹¹²¹ Müslim, kendisinin Kûfelilerin birinci tabakasında zikretmiş,¹¹²² İbn Hibbân¹¹²³ ve 'İclî ise tevsîk etmişlerdir.¹¹²⁴
40. el-Hâris b. Muâviye el-Kindî eş-Şâmî: Hz. Ömer'den hadîs işitmiş ve rivâyet etmiştir. Ehl-i rihle'dendir. Hadîs almak için Hz. Ömer'e gitmiş; Hz. Ömer de kendisine Şam ve Şam halkının durumuna dair sorular sormuştur. Hakkında doğum-ölüm ve cerh-tadil kayıtlarına rastlayamadık.¹¹²⁵
41. Habbe b. Cüveyn el-'Urani el-Becelî el-Kûfî: Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Ammâr'dan rivâyet etmiştir. Kendisinden rivâyet edenler ise Seleme b. Küheyl, Hakem b. 'Uteybe, Ebû Hibbân el-Acemi ve daha başkalarıdır. 'İclî'den başka kendisini tevsîk eden olmamıştır. Hakkında İbn Sa'd, "daîfün",¹¹²⁶ İbn Ma'în: "leyse sikatün", Nesâî: "leyse bi'l-kaviyy", Dârekutnî: "daifün" derken İbnü'l-Cevzi ise onun, Hz. Ali'nin yanında Bedir ashâbından seksen kişiyle Sıffin savaşına katıldığını rivâyet ettiğini, bunun ise yalan olduğunu belirtmiştir.¹¹²⁷ Sâlih Cezere, onun metrûk de sebt de olmadığını fakat vasat bir şeyh olduğunu; İbn Adiyî ise onun haddi aşan bir münker'ine tanık olmadığını belirtmiştir. Bazı müellefattaki rivâyetleri, hakkındaki cerh ağırlıklı değerlendirmelerin anlaşılması noktasında dikkate şayandır. Mesela, Hz. Ali'den rivâyet ettiği "*Nebî (s.a.s.) hariç, hiç kimse Allah'a benden daha önce iman etmedi. Ben, onlar Allah'a kulluk etmeden önce beş veya yedi sene kulluk*

¹¹¹⁹ İbn Sa'd, Age., VI, 167; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 134; Mubeyyad, Age., I, 226-227.

¹¹²⁰ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/32, konum, <http://www.almeshkat.net/books/open.php?cat=8&book=365>.

¹¹²¹ İbn Sa'd, Age., VI, 151.

¹¹²² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 135.

¹¹²³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 75

¹¹²⁴ Mubeyyad, Age., I, 227.

¹¹²⁵ İbn Sa'd, Age., VII, 444; Mubeyyad, Age., I, 227.

¹¹²⁶ İbn Sa'd, Age., VI, 177.

¹¹²⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 154.

ettim.” şeklindeki rivâyeti bu türden rivâyetlerine bir örnek olarak gösterilebilir.¹¹²⁸
Abdûlmelik b. Mervân’ın hilafetinin ilk yıllarında, 76’da vefat etmiştir.¹¹²⁹

42. Harice b. Zeyd b. Sâbit el-Ensârî el-Hazrecî en-Neccârî: Meşhur sahâbî, vahiy kâtibi Zeyd b. Sâbit’in oğlu olup ehl-i re’y’den sika bir râvi, aynı zamanda zâhid bir şeyhtir. İpek giyindiği rivâyet edilmekle birlikte bunu dünyaya olan meykinden değil, başka nedenlerle yaptığı belirtilmiştir. Miras hukukunda mutlak otorite kabul edilen Harice, meşhur Fukaha-i Seb’a’dan yani Medîne’nin yedi fakihinden biridir. Verdiği fetvâları yazıya döktüğü kaydedilmiştir. Fazla rivâyetten hoşlanmamasına rağmen çok hadîs rivâyet ettiği ve dakik bir râvi olduğu belirtilir.¹¹³⁰ Harice, babası Zeyd b. Sâbit, annesi Ümmü Sa’d bt. Sa’d b. er-Rebî, amcası Yezîd,¹¹³¹ Üsame b. Zeyd, Ümmü’l-‘Ala el-Ensârîyye ve daha başkalarından hadîs almıştır. Kendisinden ise İbn Süleyman, İbn Şihâb ez-Zühri, Abdûlmelik b. Ebî Bekr b. Abdîrrahman b. el-Hâris, Abdullah b. Amr b. Osman ve daha birçokları rivâyette bulunmuştur. Hicrî 99 veya 100 yılında Ömer b. Abdilaziz’in hilâfeti esnasında vefat etmiştir.¹¹³²
43. Kesîr b. Mürre el-Hadramî er-Rahâvî eş-Şâmî el-Hımsî: Mu’âz b. Cebel, Ebü’d-Derdâ, ‘Ubâde b. es-Sâmit ve başkalarından rivâyette bulunmuştur. Kendisinden ise Ebü’z-Zâhiriyye, Hâlid b. Ma’dân, Mekhûl, Selim b. Âmir, Abdurrahman b. Cemer ve daha birçokları rivâyet etmiştir. Kibar-ı tâbiînden olan Kesîr’i Suyûtî, hadîs hafızlarının ikinci tabasında zikretmiştir.¹¹³³ Hz. Peygamber’in (Bedir) ashâbından yetmiş kişiye yetişmiş sika bir şeyhtir.¹¹³⁴ Bu özelliğinden dolayı olasa gerek, Abdülaziz b. Mervân kendisinden, zaten ellerinde bulunan Ebû Hüreyre’nin rivâyetleri hariç, yetiştiği diğer ashâbın hadîslerini yazıp kendisine göndermesini istemiştir¹¹³⁵ fakat bu talebin akıbeti bilinmemektedir.¹¹³⁶
44. Kürz b. Vebera el-Hârisî el-Kûffî: Kûfe asıllı olup Cürcan’a göçmüş zâhid bir şeyhtir. Cürcan’a 98 yılında Yezîd b. Mühelleb ile birlikte gazi olarak gitmiş ve

¹¹²⁸ Ebû Ya’lâ Ahmed b. Ali el-Mevsilî, *el-Müsned*, Müsned-ü Ali b. Ebî Talib, 427, konum, <http://www.almeshkat.net/books/open.php?cat=8&book=424>.

¹¹²⁹ Mubeyyad, Age., I, 229.

¹¹³⁰ es-Süyûtî, *Tabakât*, s.42.

¹¹³¹ Hâlid b. Zeyd’in amcası Yezîd b. Sabit’ten rivayeti Buhârî tarafından kuşkuyla karşılanmış, Buhârî bu noktada, Musa b. Ukbe’nin, Yezîd b. Sabit’in Yemame’de öldürüldüğü şeklindeki rivayetinin doğru kabul edilmesi halinde Hâlid’in, amcası Yezîd’e mülaki olmadığını ve dolayısıyla Hâlid’in amcası Yezîd’den rivayetinde tedlis yaptığının ortaya çıkacağına değinir. Bkz., el-İrâkî, Age., s. 106.

¹¹³² Mubeyyad, Age., I, 346-351.

¹¹³³ es-Süyûtî, *Tabakât*, s. 23.

¹¹³⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 455.

¹¹³⁵ Mubeyyad, Age., III, 1310.

¹¹³⁶ Yücel, Agmk., s. 82.

kabrine yakın bir mescid edinmiştir. Enes b. Mâlik, Rabi b. Huşeym, Nu‘aym b. Ebî Hind, Tavus, Târik b. Şihâb, Mücâhid, Ata ve daha başkalarından rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Ebû Tîb İsa b. Süleyman ed-Dârimî, Ubeydullah el-Vassafi, Süfyân es-Sevrî, Muhtar et-Temîmi, İbn Şübrûme, Muhammed b. Nadr el-Hârisî ve daha başkaları rivâyet etmiştir.¹¹³⁷ İbn Hibbân’ın es-Sikât’ında zikrettiği¹¹³⁸ bu sika şeyh, Ricâl edebiyatında daha ziyade zühd ve takvasıyla bilinir. Kendisine dair anlatılanlardan, birkaç küçük not aktaracak olursak: Allah Teâlâ’dan Kur’an’ı günde üç kez hatmedebilecek güç istediği ve Kur’an’ı günde üç kez hatmettiği şeklindeki rivâyetleri aktarabiliriz. Muhammed b. Fudayl’ın bildirdiğine göre, Kürz evinden çıktığı zaman emr-i bi’l-maruf görevini yapardı; öyle ki, onu baygın düşünceye kadar döverlerdi. Bulduğu ilk fırsatta namaz kılan Kürz, yolculukta mahmilde (deve sırtında) namaz kılar, indiğinde yine namaza başlardı.¹¹³⁹

45. Ka‘b el-Ahbâr, Ebû İshâk Ka‘b b. Mâti‘ b. Heynû el-Himyerî el-Yemânî: Milâdî 551 yılında doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir. İlmî derinliği veya mürekkeple (hibr) yazı yazması sebebiyle Ka‘b el-Ahbâr diye anılmıştır. Yemen Yahûdîlerinden idi. Müslüman oluşuna dair muhtelif rivâyetler vardır. Hz. Peygamber hayattayken Yemen’e gönderilen Hz. Ali ile görüşerek İslâmiyet’i kabul ettiğine dair rivâyetlerin yanısıra Hz. Ebû Bekir devrinde Müslüman olduğu da belirtilmiştir. Ancak daha çok Hz. Ömer ile görüşüp Müslüman olduğu yönündeki rivâyetler kabul görmüştür.¹¹⁴⁰ İbn Sa‘d’ın naklettiği bir rivâyete göre, bir Yahûdî âlimi olan babası Tevrat’ın bir kısmını yazıp kendisine vererek onunla yetinmesini tavsiye etmiş, diğer kitaplarını bir dolaba kilitleyip onları okumaması için kendisinden söz almıştır. Ancak İslâm’ın her tarafa yayılması üzerine babasının sakladığı kitapları okuyan Ka‘b bunlarda Resûlullah (s.a.s.) ile ümmetinin özelliklerini görünce İslâmiyet’i kabul etmiş,¹¹⁴¹ Abbas da onu himayesine almıştır.¹¹⁴² Mürsel olarak Hz. Peygamberden, ayrıca Hz. Ömer ve Suheyb-i Rûmî gibi sahâbîlerden hadîs rivâyet etmiştir.¹¹⁴³ Sahâbîlerden Ebû Hüreyre, Ömer b. Hattâb, Abdullah b. Ömer, İbn Abbas, Abdullah b. Zübeyr ve Muâviye kendisinden ilim almış; Mâlik b. Âmir, Sa‘îd b. Müseyyeb, Atâ b. Yesâr,

¹¹³⁷ Mubeyyad, Age., III, 1311-1312.

¹¹³⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 459.

¹¹³⁹ İbn el-Cevzi, *Sifatü’s-Safve*, ss. 740-741.

¹¹⁴⁰ Muhammed Hüseyin Zehebî, *Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât*, Çev. Enbiya Yıldırım, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 106-107.

¹¹⁴¹ İbn Sa‘d, Age., VII, 445. Mubeyyad, Age., III, 1314.

¹¹⁴² M. Yaşar Kandemir, “Ka‘b el-Ahbâr”, *DİA*, XXIV, 1-2.

¹¹⁴³ İrâkî, Age., 432; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, VIII, 393.

H. Ömer'in iki azatlısı Eslem ve Ebû Râfi' es-Sâiğ, ayrıca Ka'b'ın üvey oğulları Tübey el-Himyârî ve Nevf b. Fedâle vb. tabîler de ondan rivâyette bulunmuştur. Rivâyetleri Buhârî ve Müslim'de yer almamakla birlikte el-Muvatta, Dârimî, Ebû Dâvûd, Tîrmizî ve Nesâî'de yer alabilmiştir. H. 32 yılında vefat etmiştir. Tevrat'ın tahrif edilmemiş bir nüshasına sahip olduğu rivâyet edilen Ka'b el-Ahbâr, İsrâîliyyât denince akla gelen ilk kişilerden olmuş ve doğal olarak güvenilirliği tartışma konusu yapılmıştır.¹¹⁴⁴ H. Ömer'in, onun rivâyetlerine ilgi gösterdiği, kendisinden öğüt istediği ve tavsiyelerine uyduğu rivâyet edilmiş ancak bazı şeyleri nakletmekten vazgeçmediği takdirde kendisini Medîne'den maymunların yurduna (Yemen)¹¹⁴⁵ süreceğini söylediği belirtilmiştir. Sahâbe arasında Ka'b'ın rivâyetlerine karşı olumsuz tutum ortaya koyanlar olmakla birlikte, İbn Hibbân onu es-Sikât'ına almış;¹¹⁴⁶ Nevevî de engin bilgisi ve sika kişiliği üzerinde ittifak bulunduğunu söylemiştir. Zehebî ve İbn Hacer de kendisini cerh edici bir beyanda bulunmamışlardır. Zayıf ve metruk râvilerin biyografilerine dair eserlerde de Ka'b'ın adına pek rastlanmaz. Buna mukabil M. Reşîd Rızâ, Ahmed Emin ve Ebû Reyve gibi müellifler, onun, Müslümanlığı gerçekten benimsemediğini ve İslâm'ı yozlaştırmak için uğraş verdiğini iddia etmişlerdir.¹¹⁴⁷ Bu eleştirilere yapılan karşı eleştirilerle tartışma günümüzde de önemini korumuş ve Ka'b'ı bu eleştirilere karşı savunanlar da olmuştur. Buhârî'nin Muâviye b. Ebî Süfyân'dan yaptığı bir rivâyet,¹¹⁴⁸ Ka'b'ın hem güvenilirliğini hem de rivâyetlerinin ihtiyatla karşılanması gerektiğini göstermektedir.¹¹⁴⁹ Belki de Buhârî ve Müslim gibi hadis otoritelerinin, onun rivâyetlerini Sahih'lerine almamaları bu kabil bir ihtiyat içindir. Nitekim H. Ömer, Abbas, Muâviye, Avf b. Mâlik ve Huzeyfe gibi ashâbın, Ka'b'ın hâli noktasındaki tevakkufları da bu çerçevede değerlendirilebilir.¹¹⁵⁰

46. Limâze b. Zebbâr Ebû Lebîd el-Ezdî el-Cehdamî el-Basrî: Muhtelif eserlerde ismi Limaze b. Ziyad olarak da geçmektedir. Örneğin, Müsned-i Ahmed'de Lümaze b. Zebbar şeklinde; Musannef-i İbn Ebî Şeybe'de ise Lümaze b. Ziyad olarak geçmektedir. Fakat farklı olan bu isimlerin aynı kişiye işaret ettiğinde kuşku yok.

¹¹⁴⁴ Özcan Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 349-365.

¹¹⁴⁵ Şemsüddin Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menâru'l-Münîf fi's-Sahîh ve'd-Daîf*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Beyrut, 2004, s. 90.

¹¹⁴⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 456.

¹¹⁴⁷ Zehebî, *Age.*, ss. 109-113.

¹¹⁴⁸ Buhârî, *el-İ'tisam bi'l-Kitab ve's-Sünne*, 25.

¹¹⁴⁹ Kandemir, *Agm.*, s. 1-2.

¹¹⁵⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Age.*, s. 91.

Çünkü baba adı hariç, künyesi, şehri, kabilesi, şeyhleri ve tilmizlerine varıncaya kadar bütün bilgiler örtüşmektedir. Hz. Ali, Ömer b. el-Hattab, Abdurrahman b. Semüra, Urve b. Ebi'l-Ca'd, Ebû Mûsâ ve Enes b. Mâlik'ten rivâyet etmiştir. Kendisinden ise ez-Zübeyr b. el-Hazin, Ya'la b. Hâkim, Rabi b. Selim el-Esedî, Matar b. Himran ve daha başkaları rivâyet etmiştir.¹¹⁵¹ Hz. Ömer'e mülaki olmadığı belirtilmektedir.¹¹⁵² İbn Sa'd'ın, Basralılar'ın ikinci tabakasından zikrettiği Lümaze için İbn Hazm, adaleti bilinmemektedir, demiş; İbn Ma'în ise onu ağzı bozuk, küfürbaz biri olarak tavsif etmiştir.¹¹⁵³ Buna mukabil, İbn Hibbân, kendisini es-Sikât'ına almıştır.¹¹⁵⁴

47. Hâlid b. Ma'dân el-Kelâ'î el-Hımsî: Rivâyetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Şam fakihlerinin üçüncü tabakasından, sika olduğu hususunda ittifak bulunan, zühd ve takva sahibi bir râvidir. Bir kısmından mürsel olmak üzere Hz. Âişe, Mu'âz b. Cebel, Ebû Hüreyre, Muâviye b. Ebî Süfyân ve Abdullah b. Ömer gibi Sahâbîlerden rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Sevr b. Yezîd, Muhammed b. İbrahim et-Teymi, Hassan b. Atıyye ve Safvan b. Amr gibi hadisçiler rivâyette bulunmuştur. İbn Sa'd,¹¹⁵⁵ İbn Şeybe, İbn Hırâş ve Nesâî onu tevsîk etmişler; Evzâ'î ve Süfyân es-Sevrî gibi muhaddisler de ondan övgüyle bahsetmişlerdir.¹¹⁵⁶ Zühd ve takvasıyla bilinen Hâlid, zamanının çoğunu oruçlu olarak geçirir, şöhretten hoşlanmazdı. Ona göre insanın ikisi maddi, ikisi manevi olmak üzere dört gözü vardır. İnsan maddi gözüyle dünyada olup bitenleri, kalp gözüyle de âhirete dair hususları görür. Allah (c.c.) bir kul hakkında hayır murad ettiği zaman onun kalp gözünü açar; kul da gayb âlemine dair vaad edilen hususları görerek gaybda olanlardan emin olur.¹¹⁵⁷ Sahâbeden 70 kişiye ulaştığı belirtilen Hâlid'in sahâbeden rivâyetinin bir kısmında problem olduğu gözlenmektedir. Örneğin, Ahmed b. Hanbel, onun Ebü'd-Derda'dan hadîs işitmediğini; Ebû Hâtim, onun 'Ubâde b. Samit'ten semanın sahih olmadığını ve Mu'âz b. Cebel'den rivâyetinin mürsel olduğunu; Ebû Zür'a, Hz. Âişe'ye mülaki olmadığını; İbn Ebî Hâtim, babasından, onun Ebû Hüreyre'ye yettiğini fakat hadîs işitmediğini; Mizzî ise, kendisinden hiçbir şey işitmediği halde Ebû Zerr'den

¹¹⁵¹ İbn Sa'd, Age., VII, 213; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 410.

¹¹⁵² Irâkî, Age., 435.

¹¹⁵³ Mubeyyad, Age., III, 1321.

¹¹⁵⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 464.

¹¹⁵⁵ İbn Sa'd, Age., VII, 455.

¹¹⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 103.

¹¹⁵⁷ Ali Toksarı, "Hâlid b. Ma'dân", *DİA*, XV, 286-287.

- rivâyette bulunduğunu belirtmişlerdir.¹¹⁵⁸ Bu sebepten olacak, İbn Hacer kendisini müdellislerin ikinci tabakasında zikretmiştir. Aynı şekilde Zehebî de onun irsal ve tedlis yaptığını belirtmektedir ancak Mu'cemü'l-Müdellisîn sahibi, onun müdellis olduğu kanaatinde değildir. Çünkü o, âlimlerden hiçbirinin onu böyle tavsif etmediğini, dolayısıyla bu ifadelerin irsal-i hafiyî'e hamledilebileceğini düşünmektedir.¹¹⁵⁹ Hâlid b. Madan, Yezîd b. Abdilmelik zamanında, muhtemelen 103 senesinde vefat etmiştir.¹¹⁶⁰
48. Hâlid b. Velîd es-Seksekî: İbn Hibbân onu es-Sikât'ında zikretmiş, Cahiliyye dönemini de yaşadığını ve mürsel rivâyetlerde bulunduğunu kaydetmiştir.¹¹⁶¹ Yahyâ b. Dahhak kendisinden hadîs almıştır.¹¹⁶²
49. Haşef b. Mâlik et-Tâî el-Kûfî: Abdullah b. Mes'ûd'dan rivâyet etmiştir. Zeyd b. Cübeyr el-Cüşemi ise ondan rivâyet etmiştir. Nesâî kendisini tevsîk etmiş, İbn Hibbân da es-Sikât'ında zikretmiştir.¹¹⁶³ Buna mukabil Dârekutnî, Sünen'inde onun meçhûl olduğunu belirtmiş; Beğavî de *el-Mesâbîh*'inde Dârekutnî'ye tabi olmuştur. Ezdî ise onun hakkında "leyse bi zâke"¹¹⁶⁴ şeklinde değer hükmü vermiştir.¹¹⁶⁵
50. Hallâd b. es-Sâib el-Hazrecî: Babası Sahâbîdir.¹¹⁶⁶ Kendisini de sahâbe arasında zikredenler olmuştur. Örneğin, İbn Hibbân önce nesebini tam zikretmeden onu sahâbî saymış,¹¹⁶⁷ sonra tâbiîn kısmında tekrar zikretmiştir.¹¹⁶⁸ Hallâd, babasından ve Zeyd b. Hâlid el-Cühenî'den rivâyet etmiştir.¹¹⁶⁹ Kendisinden rivâyet edenlerse oğlu Hâlid başta olmak üzere Abdülmelik b. Ebî Bekr, Muhammed b. Ka'b, Hibbân b. Vasi' ve el-Muttalib b. Abdillâh b. Hintab'dır.¹¹⁷⁰
51. Hayşeme b. Abdirrahman el-Cu'fî: İbnü'l-Cevzî'nin, Kûfeliler'in ikinci tabakasında zikrettiği Hayşeme, sufi meşrep bir insandı; âbid ve zâhid kişiliğiyle tanınırdı. A'meş, onun, kendisine miras kalan iki yüz bin dirhemi kurra ve fakihlere

¹¹⁵⁸ Irâkî, Age., s. 111.

¹¹⁵⁹ İbn Tal'at, Age., ss. 176-177.

¹¹⁶⁰ Mubeyyad, Age., I, 361.

¹¹⁶¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 114.

¹¹⁶² İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 299.

¹¹⁶³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 125.

¹¹⁶⁴ Bu terim "leyse bi zalik ve leyse bi zake'l-kaviyy" terimleriyle aynı olup cerhin birinci derecesine yani en hafifine işaret eder. Hakkında bu hüküm verilen ravinin rivayetleri itibar için yazılır. Bkz., Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 201.

¹¹⁶⁵ Mubeyyad, Age., I, 365.

¹¹⁶⁶ İbn Sa'd, Age., V, 270.

¹¹⁶⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, I, 305.

¹¹⁶⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 121.

¹¹⁶⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 148.

¹¹⁷⁰ Mubeyyad, Age., I, 366.

harcadığını rivâyet etmiştir. Onun bu dervişane davranış biçimini örneklendiren daha birçok rivâyet vardır. İlginç tespitleri, duaları ve tavsiyeleri vardır. A‘meş, Hayşeme’den şöyle bir pasaj rivâyet etmiştir: “*Melekler: Ya Rabbi, mü’min kulundan dünyayı çekiyor ve onu derde mübtela kılıyorsun? derler. O da meleklere: Onun sevabına bakın der. Onlar da onun sevabını görünce: Ya Rabbi, dünyada başına gelen şey ona zarar vermez, derler. Yine melekler: kafir kulundan da belayı çekiyor, dünyayı ayaklarının altına seriyorsun? derler. O da: onun azabına bakın, der. Onun azabını görünce: dünyadan elde ettiği şey ona fayda vermez, derler.*” Bu söz, Hayşeme, Abdullah b. el-As yoluyla Hz. Peygamber’den hadîs olarak da rivâyet edilmiştir fakat doğru olanı, bunun, Hayşeme’ye ait bir söz olduğudur.¹¹⁷¹ Hayşeme, babasından, Hz. Ali, İbn Ömer, İbn Abbas, Adıyy b. Hâtim, Nu’mân b. Beşir ve daha başkalarından rivâyette bulunmuştur. Kendisinden ise Zirr b. Hubeyş, Ebû İshâk es-Sebî’î, Talha b. Musrif, Amr b. Mürre el-Haceli, Katâde, A‘meş ve Mansur rivâyette bulunmuştur. İbn Ma‘în, Nesâî ve ‘İclî onu tevsîk etmiş; İbn Hibbân da es-Sikât’ında zikretmiştir. Vefatından önce, kavminin fakirlerinin mezarlığına defnedilmesini vasiyet etmiştir. Hicrî 80’den sonra vefat etmiştir.¹¹⁷²

52. Dâvud b. Nusayr et-Tâî el-Kûfî: Kûfe’nin büyük fakihlerinden ehl-i re’y, imamü’l-kudve, âbid, zâhid, takva ve vera sahibi bir şeyhtir. Abdülmelik b. ‘Umeyr, Humeyd et-Tavil, Hişâm b. Urve, Habib b. Ebî Amre, Süleyman el-A‘meş ve Muhammed b. Abdirrahman b. Ebî Leyla’dan hadîs almıştır. Kendisinden ise İsmail b. Uyeyne, Mus’âb b. el-Mikdam, el-Fadl b. Dükeyn ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur. Önceleri Ebû Hanife’nin meclisinde bulunan bu büyük fakih, tasavvufi eğilimleri ağır basınca uzleti tercih etmiş, kendini ibadete vermiştir. Ebû Hanife’nin meclisini büsbütün terk etmeden önce bir yıl kadar onlarla birlikte kalmış fakat hiçbir meseleye cevap vermemiştir. Kendisi bu hali şöyle anlatıyor: Bir mesele gelirdi, ben ona cevap vermeyi susamış kimsenin su istediği kadar isterdim fakat cevap vermezdim. Daha sonra onlardan ayrıldım. Uzleti, kendisi benimsediği kadar başkalarına da tavsiye etmiştir. Örneğin, Bekr b. Muhammed, Dâvud et-Tâî’nin kendisine “*aslandan kaçır gibi insanlardan kaç*” şeklinde tavsiyede bulunduğunu belirtir. Zaten kendisi de ikameti işittiği zaman evden çıkar, imam selam verdiği zaman evine girerdi. Ehl-i dünyanın, kabirlerdeki insanların pişmanlık duyduğu şeyler

¹¹⁷¹ İbn el-Cevzi, *Sıfatü’s-Safve*, ss. 723-724.

¹¹⁷² Mubeyyad, *Age.*, I, 375-377.

uğruna birbirlerini öldürdüklerini düşünen Dâvud et-Tâî sürekli “*dünyayı oruç tut, ölümle de iftar et*” tavsiyesinde bulunurdu. Nitekim Abdullah b. İdris kendisinden tavsiye istediği zaman: “*dünyayı oruç tuttuğun, sonra da ölümle iftar ettiğin bir gün gibi kabul et*” demiştir. Uzleti sırasında hadîs rivâyetinden de uzak durduğu anlaşılan Davu et-Tâî, kendisine bir hadîs soran bir kişiye: bırak beni, ben canımın çıkmasını kovalıyorum, şeklinde cevap vermiştir. Kendisi ekmek, tuz ve su ile iftar ederken, cariyesini hurmayla iftar ettirirdi. Rivâyetlerden, kendisine yüklü bir miras kaldığı anlaşılan Dâvud, bunları tasadduk etmiş, dünyalık biriktirmemiştir. Abdullah b. Sâlih b. Müslim el-İclî, ölüm hastalığı esnasında Dâvud et-Tâî’nin evine gittiğini, orada içerisinde ekmek bulunan ziftli bir küp, abdest aldığı bir kap ve toprağın üzerinde yastık yaptığı büyük bir kerpiçten başka bir şey görmediğini söylemiştir. Kadı Ebû Yusuf, ona: “*dünyalık olarak senin kadar az bir şeye razı olanını görmedim*”, dediğinde “*Ey Yakub’un babası, kim ahrete karşılık dünyanın tamamına razı olursa, o benim razı olduğumdan daha azına razı olmuştur*” şeklinde cevap vermiştir.¹¹⁷³

53. Raşid b. Sa’d el-Himyerî el-Himsî: Sevbân, Sa’d b. Ebî Vakkas, Ebü’d-Derda, Amr b. el-As, Utbe b. Iyd, Avf b. Mâlik ve daha başkalarından hadîs almıştır. Kendisinden ise Hariz b. Osman, Safvan b. Amr, Ebû Bekr b. Ebî Meryem ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur. İbn Ma’in, Ebû Hâtim, İclî, Yakub b. Şeybe, Nesâî ve el-Mufaddal onu tevsîk etmişler; İbn Hibbân da es-Sikât’ında zikretmiştir.¹¹⁷⁴ Ahmed b. Hanbel ve Dârekutnî ise onun hakkında “*la be’se bih*” demişlerdir. Raşid b. Sa’d, Hişâm b. Abdilmelik’in hilâfeti zamanında 108 yılında vefat etmiştir.¹¹⁷⁵
54. Râfi’ b. Ebî Râfi’ et-Tâî: Râfi’ b. Ebî Râfi’, Hicretin sekizinci yılında Hz. Peygamber’in Amr b. el-As’ı komutan tayin ederek gönderdiği Zatü’s-Selasil gazvesinde¹¹⁷⁶ Amr b. el-As ile birlikte savaşmıştır. Savaştan sonra Hz. Peygamber’i görmeden memleketine dönen Râfi’, bu savaşta Hz. Ebûbekir’le tanışmış ve ondan hadîs rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Târik b. Şihâb rivâyette bulunmuştur.¹¹⁷⁷ İbn Hibbân, kendisini tevsîk etmiştir.¹¹⁷⁸

¹¹⁷³ İbn el-Cevzi, *Sıfatü’s-Safve*, s.747-756; Mubeyyad, Age., I, 380-388.

¹¹⁷⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 138.

¹¹⁷⁵ Mubeyyad, Age., I, 399.

¹¹⁷⁶ Buhârî, Megazi 63, Fedailü'l-Ashab 5.

¹¹⁷⁷ İbn Sa’d, Age., VI, 67; Mubeyyad, Age., I, 399-400.

¹¹⁷⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 139.

55. Râfi‘ b. Seleme el-Becelî el-Kûfî: Hz. Ali‘den rivâyet etmiştir.¹¹⁷⁹ Kendisinden ise Beşir b. Rebia veya Muhammed b. Rebia rivâyette bulunmuş,¹¹⁸⁰ İbn Hibbân, kendisini tevsîk etmiştir.¹¹⁸¹
56. er-Rabî‘ b. Übeyy b. Ka‘b el-Ensârî en-Neccârî: Babası Übeyy b. Ka‘b‘dan hadîs almış; kendisinden ise Mûsâ b. Dihkân rivâyet etmiştir.¹¹⁸² İbn Hibbân kendisini sikalar arasında zikretmiştir.¹¹⁸³
57. er-Rabî‘ b. Ziyad b. Enes el-Hârisî el-Mezhicî el-Basrî: Rivâyetlerden, cismen ve ruhen latif bir yapıya sahip olduğu anlaşılıyor. Hz. Ömer: “*Bana, kavminin kralı olan ancak onların içerisinde kral değilmiş gibi duran birini gösterin*” dediği zaman, muhatapları, er-Rabî‘ b. Ziyad b. Enes‘ten başka bu vasıfta birini tanımıyoruz demişlerdir.¹¹⁸⁴ Hz. Ömer, Übeyy b. Ka‘b, Ka‘b el-Ahbar‘dan rivâyette bulunmuştur. Kendisinden Ebû Miclez, Mutarrif b. Abdillâh ve Hafsa bt. Sîrîn rivâyet etmiştir. Ebû Dâvud, Nesâî ve İbn Mace‘de hadîsleri mevcuttur.¹¹⁸⁵ Muâviye‘nin Horasan amili iken Hasan-ı Basrî onun kâtibi idi. Hucr b. Adıyy ve arkadaşlarının öldürüldüğü yere gelip onları görünce: “*Allah‘ım! Eğer er-Rabî‘ senin katında hayırlı bir insan ise onun canını hemen al*” şeklinde dua etmiş ve hemen oracıkta vefat etmiştir. Hucr ve arkadaşlarının 51 yılında infaz edilmelerinden hareketle, er-Rabî‘in de 51 vefat ettiği söylenebilir.¹¹⁸⁶ İbn Hibbân kendisini es-Sikât‘ına almıştır.¹¹⁸⁷
58. er-Rabî‘ b. Sübre b. Ma‘bed el-Cühenî: Bir sahâbî olan babası başta olmak üzere¹¹⁸⁸ Ömer b. Abdilâziz b. Mürre el-Cühenî ve Yahyâ b. Sa‘îd b. el-As‘tan hadîs almıştır. Kendisinden ise oğulları Abdülmelik ve Abdülâziz, Ammâr b. Ğuzeyye, Zühri, Yezîd b. Ebî Habib, Amr b. el-Hâris, el-Leys ve daha başkaları rivâyet etmiştir.¹¹⁸⁹ ‘İclî ve Nesâî onu tevsîk etmiş;¹¹⁹⁰ İbn Hibbân da es-Sikât‘ında zikretmiştir.¹¹⁹¹
59. Rabî‘a b. Ebî Abdîrrahman el-‘Atekî el-Medenî (Rabîatü‘r-Re‘y): Tâbiûn‘un suğrasından olan Rabîatü‘r-Re‘y, Kureyş‘in Teym kolundan Münkedir ailesinin

¹¹⁷⁹ İbn Sa‘d, Age., VI, 245.

¹¹⁸⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü‘t-Tehzîb*, III, 200.

¹¹⁸¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 140; Mubeyyad, Age., I, 400.

¹¹⁸² Mubeyyad, Age., I, 402.

¹¹⁸³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 133.

¹¹⁸⁴ İbn Sa‘d, Age., VI, 159. Mubeyyad, Age., I, 416.

¹¹⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü‘t-Tehzîb*, III, 211.

¹¹⁸⁶ Mubeyyad, Age., I, 416.

¹¹⁸⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 132.

¹¹⁸⁸ İbn Abdîberr, *el-İstî‘âb*, s. 694. Bu kişi, kaderi reddettiği söylenen Ma‘bed değildir. O, Ma‘bed b. Abdillâh‘tır.

¹¹⁸⁹ İbn Sa‘d, Age., V, 252; İbn Hacer, *Tehzîbü‘t-Tehzîb*, III, 212.

¹¹⁹⁰ Mubeyyad, Age., I, 417.

¹¹⁹¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 134.

mevlası olup Medîne müftülerinden fakih ve âbid bir insandır. İbn Sa‘d’ın, hadîsleri azdır dediği Rabîatü’r-Re’y’i,¹¹⁹² Süyûtî, hafızların dördüncü tabakasında zikretmektedir.¹¹⁹³ Enes b. Mâlik, Hâris b. Bilâl el-Müzeni, Abdullah b. Dînâr, el-A‘rec, Mekhûl, es-Sâib, Hanzala ve Sa‘îd b. el-Müseyyib’den hadîs almıştır. Kendisinden ise Hammâd b. Seleme, Sa‘îd b. Ebî Hilâl, Süfyân, Şu‘be, İbn Mübârek, Evzâ‘î, Mâlik b Enes, Leys, Yahyâ b. Sa‘îd el-Ensârî ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur. Ehl-i Re’y’den olan Rabia’nın hadîs ilmindeki yeri de oldukça önemlidir. Nitekim Abdülaziz b. Ebî Seleme ve Hatip, sünnete onun kadar vakıf bir kimse daha görmediklerini ve onun fıkhıta da hadiste de üstad olduğunu söylemişlerdir. İmam Mâlik de Rabî‘a vefat ettikten sonra fıkhın tadı kaçtı, demektedir.¹¹⁹⁴ Yakub b. Şeybe, İbn Ma‘în, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim, Nesâî, ‘İclî ve İbn Huzeyme kendisini tevsîk etmişler;¹¹⁹⁵ İbn Hibbân da es-Sikât’ında zikretmiştir.¹¹⁹⁶ Hakkındaki, sünneti hafife alıp re’y’e tabi olduğu ve zaten o yüzden Rabîatü’r-Re’y diye adlandırıldığı şeklindeki bazı eleştiriler, kendisini müteşeddidlerin bile tevsîk ettiği gerçeğiyle birlikte düşünüldüğünde, bu eleştirilerin yersizliği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Onun, Rabîatü’r-Re’y diye isimlendirilmesi sünneti hafife aldığından değil, muhtemelen fıkhıta elde ettiği yüksek kariyerdendir.¹¹⁹⁷ Sıfatü’s-Safve’de ona dair anlatılan menkıbelerden hareketle, eğitimi için ciddi yatırımlar yapıldığı söylenebilir. Şöyle ki, kendisi henüz anne karnında bulunduğu bir sırada babası Horasan fetihlerine giderken geride 30.000 dinar bırakmış, on yedi yıl sonra 4.000 dinarla Medîne’ye dönüp oğlunun eriştiği ilmi rütbeyi görünce, hanımı 30.000 dinarı oğlunun eğitimine harcadığını söylemiş, Ebû Abdirrahman da bunun kendisi için 30.000 dinardan daha sevimli olduğunu belirtmiştir.¹¹⁹⁸ Yaşadığı dönemde ve çevrede Ebû Hanife’ye denk tutulduğu anlaşılan Rabîatü’r-Re’y’in, ilmi kariyerine dair anlatılanların yanı sıra zühd ve takvasında dair anlatılanlar da dikkat çekicidir. Muhtemelen az da olsa sufi-meşrep bir yapısı vardı. Nitekim halife Seffah’ın tahsisat teklifine tenezzül etmemiş

¹¹⁹² İbn Sa‘d, Age., VII, 253.

¹¹⁹³ Süyûtî, *Tabakât*, s. 75.

¹¹⁹⁴ Süyûtî, *Tabakât*, s. 75.

¹¹⁹⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, III, 223.

¹¹⁹⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 136.

¹¹⁹⁷ Mubeyyad, Age., s. 421-426.

¹¹⁹⁸ İbn el-Cevzi, *Sıfatü’s-Safve*, ss. 445-446.

olması da bunu göstermektedir. Rabîatü'r-Re'y 136 senesinde Medîne veya Enbar'da vefat etmiştir.¹¹⁹⁹

60. Rabî'a b. Nâciz el-Ezdî el-Kûfi: Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve 'Ubâde b. es-Samit'ten rivâyet etmiştir. Kendisinden ise kardeşi Ebû Sa'dık el-Ezdî rivâyette bulunmuştur. 'İclî, kendisini tevsîk etmiş;¹²⁰⁰ İbn Hibbân da Rabî'a'yı es-Sikât'ında zikretmiştir.¹²⁰¹
61. Recâ b. Hayve el-Kindî el-Ezdî el-Filistîni eş-Şâmî: Hz. Osman'ın hilafetinin sonlarına doğru Filistin topraklarında Beysan'da dünyaya gelen Recâ'nın soyu Kinde kabilesine dayanır.¹²⁰² Sika bir fakih olan Recâ'nın, Mu'âz b. Cebel, Abdullah b. Amr b. el-As, Adıyy b. 'Umeyra, 'Ubâde b. es-Samit, Abdurrahman b. Ğanîm, Muâviye, Ferras b. Seman, Ebü'd-Derda, Ebû Sa'îd el-Hudrî, Ebû Üsame, el-Misver, Verrâd, Kubeysa ve daha birçok kişiden rivâyeti vardır.¹²⁰³ Ancak Mu'âz b. Cebel ve Ebü'd-Derda'dan rivâyetleri mürseldir. Ahmed b. Hanbel, onun Muğire'nin kâtibi Verrad'a mülaki olmadığını belirtmiş; Tirmizî de Buhârî ve Ebû Zür'a'nın, Recâ'nın Verrad > Muğire'den "*Hz. Peygamber, mestlerinin altını da üstünü de meshetti*" şeklindeki rivâyetini sahih kabul etmediklerini; gerekçe olarak da İbn el-Mübârek > Sevr > Recâ rivâyetinde Recâ'nın: "*huddistü an Kâtibü'l-Muğire*" demesini göstermişlerdir.¹²⁰⁴ Recâ'nın, kullandığı "*huddistü*" lafzı, onun Verrad'a mülaki olduğu iddiasını içermez bilakis vicâdeye¹²⁰⁵ delalet eder. Hadîslerin lafzen rivâyetine özen gösteren Recâ'nın,¹²⁰⁶ hadîslerin yazılması noktasındaki tutumunu göstermesi açısından, kendisinden yapılan şu rivâyet manidardır: "*Halife Hişâm b. Abdîmelik, âmiline bir mektup yazarak benden bir hadisi sormasını istemiş. Hâlbuki elimde yazılı olarak bulunmasıydı, çoktan unutmuş olacaktım.*"¹²⁰⁷ Recâ'dan hadîs alanlar ise Adıyy b. Adıyy b. 'Umeyra el-Kindî, İbn Aclân, Sevr b. Yezîd, İbn Avn, Matar el-Varrâk, Zühri, Muhammed b. Cuhade, Asım b. Recâ ve Humejd et-Tavîl'dir.¹²⁰⁸ İbn Sa'd, 'İclî ve Nesâî kendisini tevsîk etmiş, İbn Hibbân ise es-

¹¹⁹⁹ Mubeyyad, Age., s. 421-426.

¹²⁰⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 228; Mubeyyad, Age., I, 427.

¹²⁰¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 135.

¹²⁰² Mubeyyad, Age., I, 428.

¹²⁰³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 229.

¹²⁰⁴ Irâkî, Age., s. 126.

¹²⁰⁵ Vicâde: Mülaki olsun veya olmasın, son ravinin nüshasını ele geçiren bir kimsenin bir kitabı veya bir hadisi kullanmasıdır. Buradan vicedtü, kâle, uhbirtü, huddistü ibareleriyle nakilde bulunulur. Bkz., Sezgin, Age., s. 28.

¹²⁰⁶ İbn Sa'd, Age., VII, 454.

¹²⁰⁷ Dârimî, Mukaddime, 43/511.

¹²⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 229.

Sikât'ında zikretmiştir.¹²⁰⁹ Fıkıh ve hadisçiliğinin yanı sıra Recâ'nın İslâm tarihi açısından oynadığı çok önemli bir rolü de halife Süleyman b. Abdilmelik veliaht arayışında iken ona, Ömer b. Abdilaziz'i veliaht tayin etmesini telkin etmesidir.¹²¹⁰ Daha sonra kendisi de Ömer b. Abdilaziz'in danışma meclisinde yer almış, 112'de vefat etmiştir.¹²¹¹

62. Süleyman b. Bürayde el-Eslemî: Merv kadılarındandır. Hz. Ömer'in hilâfeti sırasında kardeşi Abdullah ile aynı batında dünyaya gelmişlerdir. 105 yılında 90 yaşındayken ikiz kardeşi Abdullah ile aynı günde vefat ettiği belirtilmiştir. Babası Büreyde,¹²¹² Âişe, 'İmrân b. Husayn ve Yahyâ b. Yamer'den rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Alkame b. Mersed, Muharib b. Disar, Kâsım b. Muhaymere, Muhammed b. Cühade, Ğaylan b. Cami, Ebû Sinan ve Bakıyye'nin şeyhi Muhammed b. Abdirrahman rivâyette bulunmuştur. Süleyman b. Büreyde'yi Ebû Ma'în ve Ebû Hâtım tevsîk etmişler,¹²¹³ İbn Hibbân da es-Sikât'ında zikretmiştir.¹²¹⁴
63. Zehdem b. Mudarrib el-Cermî el-Ezdî el-Basrî: 'İmrân b. Husayn'dan rivâyet etmiş; kendisinden ise Ebû Cemre rivâyette bulunmuştur. İbn Hibbân, kendisini es-Sikât da zikretmiştir.¹²¹⁵ Tespit edebildiğimiz tek rivâyeti: “*Sizin hayırlılarımız, benim çağdaşlarımdır; sonra, onları takip eden nesil; daha sonra da onları takip eden nesildir... Sizden sonra hiyanet edecek, kendilerine güven duyulmayacak, şahitliğe davet edilmeden şahitlik edecek, adak adayıp adağını yerine getirmeyecek ve belirgin özelliği semirmişlik olacak bir kavim gelecektir.*”¹²¹⁶ hadisidir. Zehdem'in bu rivâyeti, çok önemsiz farklarla Sahihayn, Müsned-i Ahmed, Musannef-i İbn Ebî Şeybe, Müstahrec-i Ebî Avâne, Müsned-i Tayâlisî, Sünen-i Beyhaki ve Taberani'nin Mucemü'l-Kebir'inde bulunmaktadır.¹²¹⁷
64. Ziyad b. 'Iyaz el-Eş'arî: Hz. Ömer ve Zübeyr'den rivâyet etmiştir.¹²¹⁸ Onun şöyle bir rivâyetine raslıyoruz: Ömer b. Hattab bize akşam namazı kıldırıldı. Kıraatini (cehri kıraati) işitmedim. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, ey müminlerin emiri, sana ne oldu ki

¹²⁰⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 141.

¹²¹⁰ <http://www.haznevi.net/icerikoku.aspx?KID=8788&BID=99>

¹²¹¹ Mubeyyad, *Age.*, I, 428-433.

¹²¹² Irâkî, Buhârî'nin, Süleyman b. Bürayde'nin babasından semai yoktur, şeklindeki kaydına istinaden, onu el-Merasîl'de zikretmiştir. Bkz., Irâkî, *Age.*, s. 166.

¹²¹³ İbn Sa'd, *Age.*, VII, 221; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 153; Mubeyyad, *Age.*, I, 611.

¹²¹⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 184.

¹²¹⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 163.

¹²¹⁶ Buhârî, Şehâdât, 9.

¹²¹⁷ Mubeyyad, *Age.*, I, 453.

¹²¹⁸ İbn Sa'd, *Age.*, VI, 151.

okumadın, dedi. Hz. Ömer de: Ey Abdurrahman b. Avf! Öyle mi yaptım, diye sordu. Evet deyince müzzine emretti, müezzin ikamet okudu, o da namazı kıldırdı. Bu kez kırrati işittim.¹²¹⁹

65. Zeyd b. Vehb el-Cühenî el-Kûfî: Muhadram ve sika bir imamdır.¹²²⁰ Hz. Peygamber'i görmek için yola çıkmış, fakat o yoldayken Hz. Peygamber vefat etmiştir.¹²²¹ Hz. Ömer, Ali, İbn Mes'ûd, Huzeyfe, Ebû Zerr ve sahâbenin büyüklerinden birçok kişiden rivâyet etmiştir. Kendisinde ise Husayn, Abdülaziz b. Rafi, el-A'meş, İsmail b. Ebî Hâlid ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur.¹²²² İbn Hibbân¹²²³ İbn Sa'd, İbn Ma'în, İbn Hıraş ve 'İclî kendisini tevsîk etmişlerdir.¹²²⁴ Medîne'ye geldikten sonra Hz. Ali'nin katılmış olduğu bütün savaflara katıldığı rivâyet edilmiştir. Azerbaycan fethine katıldığı da kendi ifadelerinden anlaşılıyor. Cemâcim savaşından sonra 96 senesinde vefat etmiştir.¹²²⁵
66. Zübeyd b. es-Salt el-Kindî: Hz. Ebû Bekr, Ömer ve Osmandan rivâyet etmiştir. Rivâyet sayısı azdır. Kendisinden ise Urve b. ez-Zübeyr, Ebû Sehl, İbrahim b. Abdillâh b. Karız ve Muhammed b. Ziyad rivâyette bulunmuştur.¹²²⁶ İbn Hibbân kendisini tadil etmiştir.¹²²⁷
67. es-Sâib b. Ebî Lübabe el-Evsî: Hz. Peygamber zamanında dünyaya gelmiş, Hz. Ömer'den rivâyet etmiştir. Rivâyeti azdır fakat Sikâtır. Velîd b. Abdilmelik'in hilâfeti sırasında Medîne'de vefat etmiştir.¹²²⁸
68. Sâlim (Sâlim b. Abdillâh veya Sâlim Ebû Abdillâh) ed-Devsî: Hz. Osman, Ebû Hüreyre, Âişe, Abdurrahman b. Ebî Bekr ve Ebû Sa'îd el-Hudrî'den hadîs rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Bükeyr b. el-Eşecc, Sa'îd b. Müslim b. Yanık, Abdülmelik b. Mervân b. el-Hâris ve daha başkaları hadîs almıştır.¹²²⁹ 'İclî, kendisini tevsîk etmiş; İbn Hibbân ise es-Sikât'ında zikretmiştir.¹²³⁰ Sâlim, Hicrî 116 yılında vefat etmiştir.¹²³¹

¹²¹⁹ Mubeyyad, Age., I, 468.

¹²²⁰ es-Süyûtî, *Tabakât*, s. 32.

¹²²¹ İbn el-Cevzi, *Sifatü's-Safve*, s. 684.

¹²²² İbn Sa'd, Age., VI, 112.

¹²²³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 149-150.

¹²²⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 368.

¹²²⁵ Mubeyyad, Age., I, 477-478.

¹²²⁶ İbn Sa'd, Age., V, 13.

¹²²⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 163; Mubeyyad, Age., I, 478-479.

¹²²⁸ İbn Sa'd, Age., V, 78; Mubeyyad, Age., I, 480-481.

¹²²⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 379.

¹²³⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 187. İbn Hibbân, kendisini Sâlim Mevlâ Devs şeklinde kaydetmiştir.

¹²³¹ Mubeyyad, Age., I, 484.

69. es-Seriyy b. İsmail es-Sâ'idî el-Hemdânî el-Kûfî: Şa'bî'nin amcasının oğlu ve kâtibi olup ondan ferâiz ve başka konularda rivâyette bulunmuştur. Kûfe kadılığında da bulunmuş olan Seriyy'in rivâyeti azdır ve tad'îf edilmiştir. Seriyy, kuzeni Şa'bî, Sa'îd b. Vehb ve Kays b. Ebî Hâzim'den rivâyet etmiş; kendisinden ise oğlu Cerîr, İsmail b. Ebî Hâlid, Hâlid b. Kesir ve Muhammed b. Müslim rivâyette bulunmuştur. Kendisini tevsîk eden birine rastlayamadık. Hakkında İbn Ma'în "leyse bi şey'in"¹²³² derken; Ebû Dâvud ve Nesâî, zayıf ve hadîsleri metruk ifadesini kullanmışlardır. Yine Bezzâr, "leyse bi'l-kaviyy" derken es-Sâcî, cidden zayıf demiştir. İbn Adiyy, onun Şa'bî'den rivâyetlerinin zayıfa yakın münker rivâyetler olup mütâbiinin bulunmadığını; İbn Hibbân ise onun, senedleri kalb edip mürselleri merfu yaptığını, belirtmektedirler.¹²³³ Kütüb-i Tis'a'da bulabildiğimiz tek rivâyeti, Şa'bî > Nu'mân b. Beşir > Resulullah: "*Buğday, arpa, kuru üzüm, kuru hurma ve balda 'hamr' vardır. Ben ise sarhoşluk veren her şeyi yasaklıyorum*" hadisidir.¹²³⁴ Hâkim en-Neysabûrî, bu rivâyetin sahihü'l-isnad olduğunu fakat Buhârî ve Müslim'in bu rivâyeti eserlerine almadıklarını belirtmiştir.¹²³⁵
70. Sa'd b. el-Ahram et-Tâî el-Kûfî: rivâyet sayısı çok az olan Sa'd, Abdullah b. Mes'ûd'dan; oğlu Muğire de kendisinden rivâyet etmiştir.¹²³⁶ Şu rivâyeti oldukça dikkat çekidir: "*Çiftlik ve benzeri arazi edinmeyin, sonra dünyaya meyledersiniz.*"¹²³⁷ Tirmizî, bu hadisin hasen olduğunu kaydetmiştir. İbn Hibbân, Sa'd b. el-Ahram'ı önce sahâbeden,¹²³⁸ sonra ise tâbiînin sikalarından saymıştır.¹²³⁹
71. Sa'd b. 'İyâz es-Sümâlî el-Ezdî el-Kûfî: Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd¹²⁴⁰ ve mürsel olarak Hz. Peygamber'den rivâyet etmiştir.¹²⁴¹ İbn Abdilberr, sohbetinin olmadığını

¹²³² Cerh lafızlarının dördüncü (yani rivâyeti itibar için bile yazılmayan, metruk raviler grubu) tabakasından olan bu terim, beş kuruş etmez, bir şeye değmez gibi anlamlara gelir. İmam Şafii ve Müzeni ise bunu Kezzab anlamında kullanmışlardır. Fakat ilginç olanı, İbn Ma'în'in bu terimi "kalilü'l-hadis" anlamında kullanmış olmasıdır ki o takdirde bu terim bir cerh lafzı olamaz. Bkz., Uğur, Age., s. 201.

¹²³³ Mubeyyad, Age., I, 490-491.

¹²³⁴ Ahmed b. Hanbel, Müsnedü'l-Kufiyyin, Numan b. Beşir'in Hz. Peygamberden Rivayetleri, 57, konum, <http://www.almeshkat.net/books/open.php?cat=8&book=58>.

¹²³⁵ Neysâbûrî, *Müstedrek*, Eşribe, Vücuhi's-Salis, 18, konum, <http://www.almeshkat.net/books/open.php?cat=8&book=418>.

¹²³⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 404; Mubeyyad, Age., I, 494.

¹²³⁷ Tirmizî, *Kitabü'z-Zühhd*, 20/2328.

¹²³⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, I, 325.

¹²³⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 179; Irâkî, Age., s. 146.

¹²⁴⁰ İbn Sa'd, Age., VI, 176.

¹²⁴¹ Irâkî, Age., s. 147.

tasrih etmiştir.¹²⁴² Kendisinden ise Ebû İshâk es-Sebî'î hadîs almıştır.¹²⁴³ İbn Hibbân, irsaline rağmen Sa'd b. 'Iyâz'ı es-Sikât'ta zikretmiştir.¹²⁴⁴

72. Sa'd b. Hişâm b. Âmir el-Ensârî: Babasından, amcasının oğlu Enes b. Mâlik, Âişe, İbn Abbas, Ebû Hüreyre ve Semüre b. Cündüb'den rivâyette bulunmuştur. Kendisinden ise Hamid b. Hilâl, Hamid b. Abdirrahman el-Himyerî, Zürrare b. Ebî Evfa ve Hasen el-Basrî rivâyet etmişlerdir.¹²⁴⁵ Kendisinden gelen bir rivâyete göre, Hz. Âişe'nin huzuruna çıkmış ve ona intisab etmiştir. Hz. Âişe, kendisine, Uhud şehitlerinden birinin oğlu olup olmadığını sormuş; o da: evet, Uhud şehitlerinden birinin oğluyum, demiştir.¹²⁴⁶ Buhârî'nin kaydına göre Sa'd b. Hişâm, Hint beldelerinden Mikran'da, bir gazve esnasında hayatını kaybetmiştir.¹²⁴⁷ Nesâî kendisini tevsîk etmiş; İbn Hibbân da es-Sikât'ında zikretmiştir.¹²⁴⁸
73. Sa'îd b. Ebî Bürde el-Eş'arî: Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin oğludur.¹²⁴⁹ Güvenilirliğinde ittifak vardır. Sayrafî'nin belirttiğine göre 168 yılında vefat etmiştir.¹²⁵⁰
74. Sa'îd b. el-Hâris el-Ensârî el-Hazrecî: Medîne kadılığı yapmış, sika bir şeyhtir.¹²⁵¹ Abdullah b. Ömer ve Câbir b. Abillah'tan rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Amr b. el-Hâris, Muhammed b. Amr ve Füleih b. Süleyman rivâyette bulunmuştur. İbn Ömer'den, alilesinin (nehyedilmiş bir ağlamayla) ağlamasıyla ölünün azap göreceği hadisini rivâyet etmiştir.¹²⁵² Buhârî'nin, Cenaiz 32-33'te de benzerlerini gördüğümüz bu rivâyet grubuna Hz. Âişe'nin, özellikle "*Hiçbir günahkâr, bir başkasının günahını yüklenmez*"¹²⁵³ şeklindeki Kur'an'ın zahir nassına aykırılığı sebebiyle, şiddetli bir muhalefeti söz konusudur.¹²⁵⁴
75. Sa'îd b. Zî La'veti'l-Asğar el-Hemdânî: Kendisi ve oğlu Hz. Ömer'den rivâyet etmişlerdir. Hz. Ömer'den, mevkuf olarak "*sizden biri Cuma namazında secde edecek yer bulamazsa, kardeşinin sırtına secde etsin*" hadisini rivâyet etmiştir.¹²⁵⁵

¹²⁴² İbn Abdilberr, Age., s. 283.

¹²⁴³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 416.

¹²⁴⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 182; Mubeyyad, Age., I, 496-497.

¹²⁴⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 419.

¹²⁴⁶ İbn Sa'd, Age., VII, 209.

¹²⁴⁷ Buhârî, *Târîh-i Kebîr*, IV, 71.

¹²⁴⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 178; Mubeyyad, Age., I, 497.

¹²⁴⁹ İbn Sa'd, Age., VI, 324.

¹²⁵⁰ Mubeyyad, Age., I, 499.

¹²⁵¹ Mubeyyad, Age., I, 512.

¹²⁵² Buhârî, Cenaiz, 44.

¹²⁵³ En'âm 6/167; İsrâ 17/15; Fatır 35/18; Zümer 39/7; Necm 53/38.

¹²⁵⁴ Bedruddin ez-Zerkeşî, *Hz. Âişe'nin Sahabeye Yöneltiği Eleştiriler*, Çev. Bünyamin Erul, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2002, ss. 74-78.

¹²⁵⁵ İbn Sa'd, Age., VI, 152; Mubeyyad, Age., I, 513.

76. Sa'îd b. Sa'd b. 'Ubâde el-Ensârî el-Hazrecî: Yemen valilerinden, sahâbî mi yoksa tâbîî mi olduğu tartışmalı fakat sika bir şeyhtir. İbn Sa'd,¹²⁵⁶ İbn Hibbân,¹²⁵⁷ Beğavi, Ebû Nu'aym ve Askeri onun sahâbî olduğunu söylemişlerdir. Fakat yine İbn Hibbân, onu tâbîî'den saymıştır.¹²⁵⁸ Hz. Peygamber'den ve babası Sa'd b. 'Ubâde'den rivâyet etmiştir.¹²⁵⁹ Kitabü'l-Merasil'de zikredilememiş olduğuna bakılırsa, sahâbî olduğu söylenebilir. Çünkü tâbîî olduğu bilinip Hz. Peygamber'den doğrudan rivâyette bulunanların hemen hepsi tespit edilmiş ve bu türde yazılan eserlerde zikredilmişlerdir. Bu karışıklığın, İbn Hibbân'ın muhtemel bir hatasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Çünkü İbn Hibbân hiç de azımsanmayacak sayıda ricali hem sahâbî hem tâbîî olarak kaydetmiştir. Bunun müteaddid örnekleri bu çalışma boyunca görülecektir.
77. Sa'îd b. Ebî Sa'îd el-Hudrî: Babası Ebû Sa'îd el-Hudrî'den hadîs rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Amr, Zeyd b. Eslem ve 'İmrân b. Ebî Enes rivâyette bulunmuştur.¹²⁶⁰
78. Sa'îd b. Vehb el-Hayvânî el-Hemdânî el-Hemezânî: Kendisine, Hz. Ali'ye aşırı düşkünlüğü ve sokulganlığı nedeniye el-Gurâd (kene) da denilmiştir. Hz. Peygamber henüz hayatta iken Yemen'de Mu'âz b. Cebel'den hadîs dinlemiş, Hz. Ali, Habbab, Süleyman, İbn Ömer, İbn ez-Zübeyr ve Şürayh'tan rivâyette bulunmuştur.¹²⁶¹ Kendisinden ise oğlu Abdurrahman, Ebû İshâk, Ammara b. 'Umeyr ve Seriy b. İsmail rivâyette bulunmuştur. 'İclî, İbn Nümeir ve İbn Ma'în'in tevsîk ettiği Sa'îd b. Vehb'i, İbn Hibbân da es-Sikât'ında zikretmiştir.¹²⁶² Vefat tarihine dair rivâyetler, birbirinden epeyce farklıdır. 75-76'da vefat ettiğine dair rivâyetler bulunmakla birlikte verilen en geç tarih 86'dır. Her halükarda, onun, Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfeti (65-86) zamanında vefat ettiği kesinlik kazanıyor.¹²⁶³ Müslim, Tirmizî ve Nesâî'de rivâyetleri bulunan Sa'îd b. Vehb'in, Müsned-i Ahmed'deki şu rivâyeti şayan-ı dikkattir: “Hz. Ali insanlardan (biat) istiyordu. Sahâbeden 5 veya 6 kişi

¹²⁵⁶ İbn Sa'd, Age., V, 80.

¹²⁵⁷ İbn Hibbân, es-Sikât, I, 328.

¹²⁵⁸ İbn Hibbân, es-Sikât, II, 167.

¹²⁵⁹ İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, IV, 33; Mubeyyad, Age., I, 514-515.

¹²⁶⁰ Mubeyyad, Age., I, 515.

¹²⁶¹ İbn Sa'd, Age., VI, 170.

¹²⁶² İbn Hibbân, es-Sikât, II, 176.

¹²⁶³ Mubeyyad, Age., I, 559-560.

ayağa kalkarak Rasûlullah (s.a.s.)'in 'Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır' dediğine şahitlik ettiler."¹²⁶⁴

79. Seleme b. Sâlih el-Ahmer el-Cu'fî: Huzeyfe, İbn Mes'ûd, Ali b. Ebî Talib ve Âişe'den rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Ebû İshâk es-Sebîî, Ali b. el-Ahmer ve Hayseme b. Abdurrahman rivâyette bulunmuştur. Yakub b. Süfyân kendisini tevsîk etmiş, İbn Hibbân ise es-Sikât'ına almıştır.¹²⁶⁵
80. Seleme b. Küheyl el-Hadramî el-Kûfî: Ali b. el-Medîni'nin, 250 hadîs rivâyet ettiğini belirttiği Seleme b. Küheyl, Ebû Cüheyfe es-Sevâî, Cündüb el-Becelî, İbn Ebî Evfa, Ebû't-Tufeyl, Süveyd b. Ğafle, Ebû Vâil, Habbe b. Cüveyn, Hücciyye b. Adiy, Yezîd b. Vehb, Sa'îd b. Cübeyr, Şa'bî ve daha başka kimselerden rivâyette bulunmuştur. Kendisinden ise oğlu Yahyâ b. Seleme, Mansur, A'meş, Hilâl b. Yesaf, Avam b. Havşeb, Zeyd b. Ebî Enise, Şu'be, Sevrî ve daha başkaları rivâyet etmiştir.¹²⁶⁶ İbn Hibbân kendisini es-Sikât'ında zikretmiştir.¹²⁶⁷ Oğlu Yahyâ b. Seleme, onun 47 senesinde dünyaya gelip 121 senesinde, Aşura gününde vefat ettiğini belirtmiştir.¹²⁶⁸
81. Süleym b. 'Âmir el-Kilâ'î el-Habâirî el-Hımsî: Ebü'd-Derda, Temîm, Mikdad b. el-Esved, Avf b. Mâlik, Ebû Hüreyre ve Amr b. Abese'den rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Muhammed b. el-Velîd ez-Zübeydî, Cerîr b. Osman, Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir, Ufeyr b. Madan ve Muâviye b. Sâlih rivâyette bulunmuştur.¹²⁶⁹ Ebû Hâtim, onun Mikdad b. Esved ve Amr b. Abese'ye; İbn Ebî Hâtim ise Avf b. Mâlik'e mülâki olmadığını, dolayısıyla bu kimselerden rivâyetinin mürsel olduğunu söylemişlerdir.¹²⁷⁰ Hakkında Ebû Hâtim, "la be'se bih"; Ahmed b. Abdillâh el-İclî ve Nesâî ise, sikadır, demişlerdir. İbn Hibbân da onu es-Sikât'ında zikretmiştir.¹²⁷¹ Yahyâ b. Ma'în, onun, kendilerine Hz. Ömer'in bir kitabını okuduğunu iddia ettiğini, belirtmiştir. Kâsım b. Asakir, onun, Kadisiyye'nin fethine iştirak ettiğini söylemiştir. Hz. Peygamber hayattayken dünyaya geldiği tahmin edilen Süleym, Mervân b. Muhammed'in hilâfeti sırasında 130'da vefat etmiştir.¹²⁷²

¹²⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, V, 366

¹²⁶⁵ Mubeyyad, Age., I, 606.

¹²⁶⁶ Mubeyyad, Age., I, 607.

¹²⁶⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 194.

¹²⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 137.

¹²⁶⁹ Mubeyyad, Age., I, 637-638.

¹²⁷⁰ Irâkî, Age., s. 175-176.

¹²⁷¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 202.

¹²⁷² İbn Sa'd, Age., VII, 464; Mubeyyad, Age., I, 637-638.

82. Yezîd b. el-Berâ' b. 'Âzib: Uman emirlerindendir. Babası el-Berâ' b. 'Âzib'den rivâyet etmiştir.¹²⁷³ Bu isim *Mevsuatü Hayati't-tâbiîn*'de Süveyd b. el-Berâ' b. 'Âzib diye kaydedilmiştir. Biz yaptığımız genel taramada böyle bir şahsa rastlayamadık. Berâ' b. 'Âzib'in Ubeyd, Rebia, Lut, İbrahim, Yezîd ve Yahyâ adında, hepsi de sika olan 6 çocuğu vardır. Teracim ve tabakat kitaplarında ismini tespit ettiğimiz bu altı kişiden sadece Yezîd için Uman emiri ifadesine rastlayabildik. Muhtemelen burada Süveyd diye kaydedilen Yezîd b. Berâ' b. 'Âzib'dir.
83. Süveyd b. Ğafele en-Neha'î el-Cu'fî el-Kûfî: Kûfe'nin meşhur âbid, zâhid, sika, Hâfız¹²⁷⁴ ve soylularından biridir. Fil senesinde veya ertesinde dünyaya gelmiştir. Kendi ifadesi de Hz. Peygamber'den bir yaş küçük olduğu şeklindedir. Hz. Peygamber ile görüşmek üzere Medîne'ye gelmiş fakat ancak defnine yetişebilmiştir.¹²⁷⁵ Hz. Ebû Bekr, Ömer, Ali, Bilâl, İbn Mes'ûd ve Übeyy b. Ka'b'dan hadîs rivâyet etmiştir. Kendisinden ise İbrahim en-Neha'î, Seleme b. Küheyl ve Abde b. Ebî Lübabe rivâyette bulunmuştur.¹²⁷⁶ Süveyd'in zühdüne dair rivâyetler arasında şu ifadelere rastlıyoruz: Süveyd'e, falana şu kadar verilmiş, filan şu mevkiye gelmiş denildiğinde: ekmek kırıntım ve tuzum bana yeter, derdi. Kendisine ait şu ifade de onun zühd ve iç yaşantısındaki derinliği gösteren iyi bir örnektir: *Melekler cenazenin önünde yürür, "ileriye ne götürdü?" derler; insanlar ise, "geriye ne bıraktı?" derler.*¹²⁷⁷
84. Rifâ'a b. Râfî' b. Hadîc el-Ensârî el-Hârisî el-Medenî: Rifâ'a, babasından, oğlu ise kendisinden rivâyet etmiştir.¹²⁷⁸ Buhârî ve Müslim'de rivâyetleri mevcut olup İbn Hibbân onu es-Sikât'ında zikretmiştir.¹²⁷⁹ Ömer b. Abdilaziz'in hilâfeti döneminde vefat etmiştir.¹²⁸⁰
85. İshâk b. Ka'b b. Uca el-Kudâ'î el-Belevî: Babasından ve Ebû Katâde'den rivâyet etmiş, kendisinden de oğlu Sa'd rivâyet etmiştir.¹²⁸¹ İbn Hibbân el-Büstî onu es-

¹²⁷³ İbn Sa'd, Age., VI, 230; Mubeyyad, Age., I, 642.

¹²⁷⁴ es-Süyûtî, *Tabakât*, s. 24.

¹²⁷⁵ İbn Sa'd, Age., VI, 68.

¹²⁷⁶ Mubeyyad, Age., I, 648-650.

¹²⁷⁷ İbn el-Cevzî, *Sifatü's-Safve*, s. 679-680.

¹²⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 243.

¹²⁷⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 143.

¹²⁸⁰ İbn Sa'd, Age., V, 257; Mubeyyad, Age., s. 434-435.

¹²⁸¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 217.

Sikât'ına almıştır¹²⁸² fakat İbn Kattân “meçhûlü'l-hâl”¹²⁸³ olduğunu söylemiştir. Hicrî 63 senesinde Harre vakasında katledilmiştir.¹²⁸⁴

86. Şübeyl b. Avf b. Ebî Hayye el-Ahmesî el-Becelî el-Kûfî: Câhiliyye dönemine yetişmiş ve Kadisiyye'ye katılmıştır. Hz. Ömer, Zeyd b. Erkâm, Ebû Hüreyre ve Ömer b. Ebî Cübeyra el-Ensârî'den hadîs rivâyet etmiştir. Kendisinden ise İsmail b. Ebî Hâlid ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur. İbn Ma'în ve İbn Sa'd, onun sika olduğunu belirtmiş;¹²⁸⁵ İbn Hibbân da es-Sikât'ında zikretmiştir.¹²⁸⁶
87. Mesrûk b. el-Ecda' b. Mâlik el-Hemdânî el-Vâdi'î el-Kûfî: Kibar-ı tâbiünden¹²⁸⁷ âbid, zâhid, fakih, Hâfız¹²⁸⁸ ve sika¹²⁸⁹ bir şeyhtir. Hicret senesinde dünyaya geldiği anlaşılan Mesrûk, muhadramûndandır ve aslen Yemen'li olup Medîne'ye Hz. Ebû Bekir döneminde gelmiştir. Hz. Ömer ve Ali ile de görüştüğü bildirilen Mesrûk, Hz. Ebû Bekir, Ömer, Ali, Muâz b. Cebel, İbn Mes'ûd, Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit, Habbâb b. Eret, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Ma'kıl b. Sinan, Muğire b. Şu'be, Hz. Âişe, Ümmü Rûmân ve Ümmü Seleme ve daha başkalarından rivâyet etmiş; kendisinden ise Şa'bî, İbrahim en-Neha'î, Şakik b. Seleme, Yahyâ b. Cezzâr, kardeşinin oğlu Muhammed b. Münteşir, Abdurrahman b. Abdillâh b. Mes'ûd, Mekhûl b. Ebî Müslim eş-Şâmî, Ebû İshâk es-Sebî ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur.¹²⁹⁰ Kur'an kıraati ve sünnet öğretiminde İbn Mes'ûd'un halefi sayılan Mesrûk, rivâyetlerinin çoğunu da yine İbn Mes'ûd'dan yapmıştır. Fetva konusunda Kâdî Şürayh'ten daha bilgili olduğu, zaman zaman Şürayh'in kendisiyle istişare ettiği kaydedilir. İbn Sa'd, Yahyâ b. Ma'în, Ali b. Medînî, Ebü'l-Hasan el-İclî gibi hadîs münekkitleri tarafından güvenilir kabul edilen Mesrûk'un rivâyetleri Kütüb-i Sitte'de yer almış ve Küfe tefsir ekolü müfessirlerinden sayılmıştır. Bir ara kadılık görevinde de bulunan Mesrûk, bu sırada ne beytül mâlden ücret ne de görevi sırasında kendisine müracaat edenlerden hediye almıştır.¹²⁹¹ Alkame b. Mersed'in, zühdün

¹²⁸² İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 14.

¹²⁸³ Kendisinden az sayıda kişinin rivâyette bulunduğu, tevsîk edilmemiş, dolayısıyla adalet veya zabt yönünden kusurlu olması muhtemel olan râviler için kullanılan bir cerh lafzı olup; bazı âlimlere göre makbul, bazılarına göre ise merduttur. Bkz., Seyyid Abdülmâcid el-Ğavrî, *Mu'cemü'l-Elfâz ve 'İbârâti'l-Cerh ve't-Ta'dil el-Meşhûre ve'n-Nevâdire*, Dâru İbn Kesîr, Dîmeşk - Beyrut, 2007, s. 620.

¹²⁸⁴ Mubeyyad, *Age.*, I, 78.

¹²⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 273.

¹²⁸⁶ Mubeyyad, *Age.*, II, 656-657.

¹²⁸⁷ ez-Zehabî, *Age.*, s. 28.

¹²⁸⁸ Süyûtî, *Age.*, s. 21-22.

¹²⁸⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 76-77.

¹²⁹⁰ Mubeyyad, *Age.*, III, 1563.

¹²⁹¹ İbn Sa'd, *Age.*, VI, 82; Bünyamin Erul, “Mesrûk b. Ecda'”, *DİA*, XXIX, 337.

kendileriyle zirveye çıktığı sekiz tâbiünden biri olarak zikrettiği Mesrûk, hanımının bildirdiğine göre ayakları şişinceye kadar namaz kılardı.¹²⁹² Mesrûk çeşitli fetih hareketlerinde de yer almış, Kâdisiye’de bulunmuş, bu savaşta kolundan yaralanıp çolak kalmış, başından yaralanıp felç geçirmiş ve kambur olmuş, Sıffin Savaşı’nda iki grubun arasına girip Kur’ân’dan bazı âyetler okuyarak savaşı önlemeye çalışmış, 62 veya 63 yılında vefat etmiştir.¹²⁹³

88. Hekîm b. Câbir b. Târik b. Avf el-Ahmesî el-Becelî el-Kûfî: Babasından, Ömer, Osman, İbn Mes’ûd ve Talha’dan rivâyette bulunmasının yanı sıra Hz. Peygamber’den de Mürsel olarak rivâyet etmiştir. Ancak İbn Hibbân,¹²⁹⁴ İbn Ma’in, ‘İclî, Nesâî ve Buhârî kendisini tevsîk etmişlerdir.¹²⁹⁵ Rivâyet sayısı azdır. Velîd b. Abdilmelik’in hilâfeti sırasında, Haccâc’ın valiliğinin sonlarına doğru vefat etmiştir.¹²⁹⁶
89. Sa’îd b. Hâni’ el-Havlânî: Riyaz b. Sâriye, Muâviye b. Ebî Süfyân, Ebû Müslim el-Havlânî ve Abd b. el-Esved el-Ansî’den rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Muâviye b. Salih, Şurahbîl b. Müslim el-Havlânî ve Ali b. Zeyd el-Havlânî rivâyette bulunmuştur. Nesâî¹²⁹⁷ ve İbn Mace’nin¹²⁹⁸ birer hadisini aldığı Sa’îd b. Hâni’i ‘İclî tevsîk etmiş ve İbn Hibbân da es-Sikât’ında zikretmiştir.¹²⁹⁹ Mervân b. Muhammed’in hilâfeti esnasında 127 veya 129’da vefat etmiştir.¹³⁰⁰
90. Ma’bed b. Abdillâh b. ‘Ukeym el-Cühenî: Kaderiyye’nin ilk temsilcilerindendir. Hayatının büyük kısmını Medîne’de geçirdikten sonra Basra’ya giden Ma’bed’i İbnü’l-Murtazâ Mu’tezile’nin Medîne tabakasından saymaktadır.¹³⁰¹ Emevîler’in Müslümanların mallarını Allah’ın malı olarak kabul etmeleri, cebir anlayışını desteklemeleri, ilâhî kaderin onları Müslümanların başı ve beytü’l-mâlin hâkimi yaptığı şeklindeki düşüncelerine karşı Suriye’de ilk itiraz Ma’bed el-Cühenî ve Ğaylan b. Muâviye ed-Dımeşkî’den gelmiştir.¹³⁰² Genellikle biyografi kitapları, akaid ve fırkalarla ilgili eserler Ma’bed el-Cühenî’yi kader konusunu ilk defa ortaya

¹²⁹² İbn el-Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, s. 680.

¹²⁹³ Erul, Agm., s. 337.

¹²⁹⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 91.

¹²⁹⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, II, 382.

¹²⁹⁶ İbn Sa’d, Age., VI, 288; Mübeyyad, Age., I, 313.

¹²⁹⁷ “Sizin en hayırlınız, borcunu en güzel bir şekilde ödeyen kimsedir.” hadisi. Bkz., Nesâî, Büyû’, 64.

¹²⁹⁸ “İnsanların en hayırlısı, borcunu en iyi şekilde ödeyenidir.” hadisi. Bkz., İbn Mace, Ticârât, 62.

¹²⁹⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 170.

¹³⁰⁰ İbn Sa’d, Age., VII, 450; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, IV, 82; Mübeyyad, Age., I, 558-559.

¹³⁰¹ Mustafa Öz, “Ma’bed el-Cühenî”, *DiA*, XXVII, 281.

¹³⁰² Hüseyin Hansu, *Mu’tezile ve Hadis*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2004, s. 55-56.

atan, Basra'da bu mevzuda ilk defa söz söyleyen kişi olarak gösterir.¹³⁰³ Örneğin, Sahih-i Müslim'deki ilk hadiste -ki meşhur Cibrîl hadisidir- Ma'bed'in, Basra'da kader hakkında konuşan ilk kişi olduğu ifadesi vardır.¹³⁰⁴ Ancak, kader konusunda ilk söz söyleyen yahut Basra'da bu düşünceyi ilk defa ileri süren kişinin Ma'bed uzak bir ihtimaldir. Zira bu alanda fikir ileri sürenler arasında Yûnus el-Esvârî ve Sûsen ve Ebû'l-Esved ed-Düelî'nin de bulunduğu bilinmektedir. Ma'bed'in Basra'da bu görüşü ilk defa ortaya atmış olması da tartışmalıdır. Çünkü Basra'da sahip bulunduğu konum itibariyle kader konusunda görüş belirten ilk kişi Hasan-ı Basrî'dir.¹³⁰⁵ Hasan-ı Basrî'nin Abdülmelik b. Mervân'a yazdığı risale bu hareketin ilk belgesi olarak gösterilir. Ayrıca Mu'tezile kaynaklarında Hasan-ı Basrî'ye hür irade düşüncesinin gelişiminde ilk sırada yer verilmektedir. Ma'bed'in Basra'ya intikalinden sonra Emevî hükümdarlarının ilâhî adalet adına yaptıkları zulümlere karşı çıkması,¹³⁰⁶ ardından Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın Emevîler'e karşı başlattığı harekete katılması onun Emevî taraftan olmayan, fakat onlara isyana da cevaz vermeyen Hasan-ı Basrî gibi salt teorisyen değil fikirlerini eyleme geçiren bir aksiyoner olduğunu ortaya koyar. Ma'bed büyük bir ihtimalle, İbnü'l-Eş'as ayaklanmasının bastırılmasından sonra Abdülmelik b. Mervân yahut Haccâc b. Yûsuf tarafından kardeşi Sa'îd'le birlikte idam edilmiştir. Kaderiye düşüncesi İbnü'l-Eş'as hareketinden önce Emevîler için bir tehlike teşkil etmediği gibi Ma'bed de görüşleri sebebiyle idam edilmiş değildir. Zira düşüncelerinden dolayı idam edilseydi Hasan-ı Basrî'nin de cezalandırılması gerekirdi. Bu da Ma'bed'in siyaseten idam edildiğini gösterir. Onun Kaderiye'nin başı yahut Basra Kaderiyesi'nin lideri olduğu şeklinde sonraları ortaya çıkan rivâyetler, büyük ihtimalle Kaderiye ve i'tizâl karşıtı grupların -özellikle Hasan-ı Basrî gibi itibarlı bir şahsiyetin kendilerince hatalı bir inançla anılmasını istemedikleri için- bu töhmeti Ma'bed'e yüklemiş olmalarına dayanmaktadır. Nitekim Şehristânî'nin, Hasan-ı Basrî'nin Abdülmelik b. Mervân'a gönderdiği risalenin ona nisbetinden şüphe ederek Vâsıl tarafından yazılmış olabileceğini ileri sürmesi aynı endişenin ürünü olmalıdır.¹³⁰⁷ Bütün bunlardan çıkan sonuç Ebû Zer ekolünün bir temsilcisi olan Ma'bed'in, o günkü İslâm

¹³⁰³ Bkz., Irâkî, Age., s. 509.

¹³⁰⁴ Müslim, İman, 1.

¹³⁰⁵ Hansu, Age., s. 56.

¹³⁰⁶ Ebû Zehra, Age., s. 137.

¹³⁰⁷ Muhammed Abdülkerim Şehristani, *~el-Milel ve'n-Nihal~ İslam Mezhepleri*, çev. Mustafa Öz, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 60.

toplumunun bünyesinden ortaya çıkan problemlerde Emevîler'e karşı bir tepki olarak kaderi nefyetmesiyle¹³⁰⁸ mükellefiyetin meşruluğunu ve hür iradeyi savunmuş olmasıdır. Onun adl ve el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÿü ani'l-münker konusundaki düşünceleri Mu'tezile üzerinde geniş ölçüde etkili olmuştur. Ma'bed el-Cühenî'nin Ebû Zer ve Muâviye b. Ebû Süfyân'dan hadîs rivâyet ettiği bilinmektedir. İraki, Ma'bed'in, Hz. Ömer, Osman, Huzeyfe'ye mülaki olmadığını ve daha başaka Sahâbîlerden de mürsel olarak rivâyette bulunduğunu kaydeder.¹³⁰⁹ Basra'da ve Medîne'de yetişen âlimlerden başta asıl râvisi sayılan Mâlik b. Dînâr olmak üzere Ebû't-Tıyâh Yezîd b. Hâmid, Abdurrahman b. Avf'ın torunu Medîne kadısı Sa'îd b. İbrahim, nahivci Yahyâ b. Ya'mer el-Leysî, Fîrûz ed-Dânâc, Zeyd b. Refî' ve Muâviye b. Kurre kendisinden rivâyette bulunmuştur. Basralı tabîîlerin ikinci tabakasından sayılan, fıkıh ve hadîs konusunda geniş bilgiye sahip olduğu belirtilen Ma'bed'in rivâyetlerinin güvenilirliği ihtilâflıdır. Yahyâ b. Ma'în¹³¹⁰ ve Ebû Hâtim onun Kaderîler arasında en güvenilir kişi olduğunu söyler. Dârekutnî, hadisinin sahih fakat mezhebinin kötü olduğunu ifade ederken İbn Hacer sika olduğunu ve yalanla suçlanmadığını belirtir. Buna karşılık Ebû Zür'a Ma'bed'i zayıflar arasında zikreder.¹³¹¹

91. Sa'îd b. Yezîd Ebû Mesleme el-Ezdî el-Basrî: Enes b. Mâlik, Ebû Nadra, İkrime, Ebû Kılabe, Yezîd b. Abdillâh b. eş-Şehîr, Hasan-ı Basrî ve daha başkalarından rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Şu'be, Hammâd b. Zeyd ve İsmail b. 'Uleyye rivâyette bulunmuştur. İbn Ma'în, Nesâî, Ebû Hâtim, 'İclî, İbn Sa'd ve Ebû Bekr el-Bezzâr kendisini tevsîk etmiş,¹³¹² İbn Hibbân da es-Sikât'ında zikretmiştir.¹³¹³
92. er-Riyâş b. Adıyy el-Kindî: Adından sadece Tabakat-ı İbn Sa'd'da söz edilmektedir. Hz. Ali'den rivâyet etmiştir.¹³¹⁴
93. Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî el-Hazrecî en-Neccârî: Medîne kadısı idi. Ömer b. Abdilazîz kendisini Medîne valisi yaptı.¹³¹⁵ Babasından, mürsel olarak dedesinden, teyzesi 'Amre bt. Abdirrahman'dan, Sahâbîyye Hâlide bt.

¹³⁰⁸ Abdülkahir Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV Yayınları, Ankara, 2007, s. 289.

¹³⁰⁹ Irâkî, Age., s. 509.

¹³¹⁰ Hansu, Age., s. 56.

¹³¹¹ Öz, Agm., s. 281-282.

¹³¹² İbn Sa'd, Age., VII, 256; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 89; Mubeyyad, Age., I, 560.

¹³¹³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 169.

¹³¹⁴ İbn Sa'd, Age., VI, 237; Mubeyyad, Age., I, 439.

¹³¹⁵ İbn Sa'd, Age., II, 292.

- Enes'den ve daha birçoklarından rivâyette bulunmuştur. Kendisinden ise iki oğlunun da içinde bulunduğu bir grup rivâyet etmiştir.¹³¹⁶ İbn Ma'în ve İbn Hıraş onun sika olduğunu söylemişler ve İbn Hibbân da es-Sikât'ında zikretmiştir.¹³¹⁷
94. İyâs b. Seleme b. el-Ekva' el-Eslemî: 119 yılında 77 yaşında Medîne'de vefat etmiştir. Zehebî, onun babasının haricinde kimseden rivâyetinin olmadığını belirtiyor. Kendisinden ise Mûsâ b. Ubeyde, İkrime b. Ammâr, İbn Ebî Zi'b, Ebû'l-Umeys Utbe b. Abdillâh, Yâlâ b. Hâris el-Muharibi ve oğulları Sa'îd ve Muhammed rivâyette bulunmuştur. İbn Sa'd,¹³¹⁸ İbn Ma'în, 'İclî ve Nesâî onun sika olduğunu bildirmiş;¹³¹⁹ İbn Hibbân da es-Sikât'ında zikretmiştir.¹³²⁰
95. Temîm b. Seleme el-Huzâ'î el-Kûfî: Süleyman b. ez-Zübeyr, Şurayh el-Kadi ve Abdurrahman b. Bilâl el-Absi'den rivâyet etmiştir. Kendisinden rivâyet edeler ise A'meş, Mansur, Talha b. Musrif, Ebû Sahre b. Şeddad vb. bir gruptur. İbn Hibbân,¹³²¹ İbn Ma'în ve Nesâî onun sika olduğunu belirtmişlerdir.¹³²² 100 senesinde Ömer b. Abdilaziz'in hilâfeti esnasında vefat etmiştir.¹³²³
96. Temîm b. Tarfe et-Tâî el-Kûfî: Rivâyeti az fakat sikadır. Câbir ibn Semüre, Adiy b. Hâtim, İbn Ebî Evfa ve Dahhak b. Kays'tan rivâyet etmiş; Simâk b. Harb, Müseyyib b. Râfi', Abdülaziz b. Râfi' ve daha başkaları da ondan rivâyet etmiştir. Nesâî, İclî ve İbn Hibbân sika olduğunu,¹³²⁴ Âcurî sika-me'mun; Şafii ise meçhûl olduğunu söylemiştir. Haccâc zamanında 84 senesinde vefat etmiştir.¹³²⁵
97. Süleyman b. Meysere el-Ahmesî: sadece Târik b. Şihâb'dan rivâyet etmiş, kendisinden ise sadece A'meş rivâyet etmiştir.¹³²⁶

¹³¹⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 41.

¹³¹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 152; Mubeyyad, *Age.*, I, 48.

¹³¹⁸ İbn Sa'd, *Age.*, V, 248.

¹³¹⁹ Mubeyyad, *Age.*, I, 137.

¹³²⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 22.

¹³²¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 50.

¹³²² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 450.

¹³²³ Mubeyyad, *Age.*, I, 173; İbn Sa'd, *Age.*, VI, 687.

¹³²⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 49.

¹³²⁵ Mubeyyad, *Age.*, I, 173.

¹³²⁶ İbn Sa'd, *Age.*, VI, 306; Mubeyyad, *Age.*, I, 632.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ETBÂU'T-TÂBÎÎ KAVRAMI ve HADİS RİVÂYET EDEN KAHTÂNÎ

ETBÂU'T-TÂBÎÎLER

4.1. Etbâu't-Tâbiî Kavramı

Etbâu't-Tâbiîn tabakası, tâbiûndan sonra gelenler, onlara tabi olanlar, onlarla görüşüp kendilerinden hadîs rivâyet edenler vs. anlamlara gelen bir terim olup Tebeû't-Tâbiîn veya kısaca el-Etbâ' terimleriyle de karşlanır.¹³²⁷

Bu tabakayı teşkil edenler genelde tâbiûn çocukları ve sahâbe torunlarından oluşan ve hadîs ilminin sistemleşmesi ve hadîs müdevvenatının tasnifi gibi önemli roller oynayan mümtaz şahsiyetlerdir.¹³²⁸ İmam Evzâî, İmam Mâlik vb. Kahtânî asıllı birçok büyük âlimin biyografileri bu bölümde verilecektir.

4.2. Hadîs Rivâyet Eden Kahtânî Etbâu't-Tâbiîler

Bu bölümde büyük oranda biyografileriyle birlikte zikredilecek olan, hadîs rivâyet eden kahtânî asıllı etbâu't-tâbiîler şunlardır:

1. Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî: 126 yılında San'a'da doğmuş; İbn Cüreyc, Ma'mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Mâlik b. Enes ve daha başkalarından rivâyette bulunmuş; Ma'mer b. Râşid'in yanında yaklaşık sekiz yıl kalıp ondan on bin kadar hadîs yazmıştır. Süyûtî, onu hadîs hafızlarının yedinci tabakasında zikretmiştir.¹³²⁹ Fıkıh ilmini ise Evzâ'î, Süfyân es-Sevrî ve Ebû Hanîfe'den aldı. Kendisinden Yahyâ b. Ma'în, Ali b. Medîni, İshâk b. Râhûye, Züheyr b. Harb, Ahmed b. Hanbel ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur. İmam Buhârî Abdürrezzâk'ın 110, Müslim ise 409 hadisini eserlerine almışlardır. Abdürrezzâk, hepsini arz ve semâ yoluyla aldığını söylediği on yedi bin hadisi ezbere biliyordu. Hadislerini yazılı kaynaklardan rivâyet etmeye itina gösterirdi. Şîlikle itham edilmiş olan Abdürrezzâk, Hz. Ali'ye muhalefet etmeyi bir ayıp ve kusur saymakla birlikte Ebû Bekir ile Ömer'i fazilet bakımından Ali'den üstün görmüştür. Dolayısıyla Yahyâ b. Ma'în ve Zehebî, onu Şîlik'le itham etmenin doğru olmadığını söylemişlerdir. Abdürrezzâk b. Hemmâm ömrünün

¹³²⁷ Uğur, Age., s. 86.

¹³²⁸ Uğur, Age., s. 86-87.

¹³²⁹ es-Süyûtî, *Tabakât*, s. 158.

sonuna doğru gözlerini kaybetti. Ahmed b. Hanbel'in söylediğine göre, daha önceleri kitabında bulunmayan bazı hadîsler bundan sonra kendisinden rivâyet edilmeye başlandı. Bu duruma dikkati çeken Ahmed b. Hanbel, Nesâî ve İbnü's-Salâh gibi âlimler, gözlerini kaybettikten sonra Abdürrezzâk'tan duyulan rivâyetler hakkında ihtiyatlı davranılması gerektiğine işaret etmektedirler.¹³³⁰ Birçok eser bırakmış olan Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın en meşhur eseri 21,033 merfû, mevkuf ve maktu rivâyet ihtiva eden el-Musannef fi'l-Hadîs'idir. Alanımızla ilgili olan diğer eserleri ise el-Emâlî fî Âsâri's-Sahâbe'si ile muhtevaları Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde de bulunan iki sahifesidir. Sahifelerden biri Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın, Ma'mer b. Râşid > Zührî > Sa'îd b. Müseyyeb > Ebû Hüreyre Târikiyle; diğeri, Ma'mer > Zührî > Sâlim b. Abdullah > Abdullah b. Ömer Târikiyle rivâyet ettiği hadîsleri içermektedir.¹³³¹ Bu arada tefsirinin de literatüre girmiş önemli bir eser olduğunu belirtmek gerek.¹³³² Sika bir râvi olan Abdürrezzâk b. Hemmâm, 211 senesinde vefat etmiştir.¹³³³

2. Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Himyerî el-Medenî: Mâliki Mezhebinin imamı, hadiste emiru'l-mü'minîn ve mutlak müctehid'dir. 93 yılında Medîne'de dünyaya geldiği kabul edilir. İmam Mâlik aslen Yemenli olup Zû-Asbah kabilesine mensuptur. Annesi Ezd kabilesinden, Aliye binti Şüreyk el-Ezdî'dir. Yemen valisinden zulüm gören dedesi Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî, gelip Medîne'ye yerleşmiştir.¹³³⁴ Mâlik b. Ebî Âmir, tâbiînin büyüklerinden olup, Hz. Ömer, Osman, Talha ve Âişe'den hadîs rivâyet etmiştir. Amcası Süheyl ve kardeşi Nadr da hadîs âlimlerindedir.¹³³⁵ Hulefâ-i Râşidîn devrinde Medîne, Ashâb'ın ileri gelen âlimlerinin bir arada bulunduğu ve ilim tahsilinin zirvesine ulaştığı bir merkez konumundaydı. Emevîler devrinde ise, çoğalan fitnelerden ve idarecilerin zulmünden kaçan bir takım âlimler için sığınak konumundaydı. Ayrıca, tabiînin çoğu Medîne'de oturmakta, Ashâb'ın rivâyet ve fikhını, oradaki talebelere aktarmakta idiler. Böyle bir çevrede bulunması İmam Mâlik'e, çağın en büyük

¹³³⁰ Mübeyyad, Age., II, 953.

¹³³¹ Ali Akyüz, "Abdürrezzâk es-San'ânî", *DİA*, I, 298-299.

¹³³² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2005, ss. 198-208.

¹³³³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 291.

¹³³⁴ Remzi, Ahmed Muhtar, *Siyeru A'lâmi'l-Muhaddisîn*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2005, ss. 32-33.

¹³³⁵ Ebû Zehra, Muhammed, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, Çev. Abdülkadir Şener ve ark., Hisar Yayınları, İstanbul, tsz., s. 255-256; Mübeyyad, Age., III, 1339-1374.

âlimlerden ders alma imkânını vermişti.¹³³⁶ O, önce Kur'an'ı hıfz etmiş, ardından hadîsleri ezberlemeye başlamış ve Medîne'nin büyük fakihlerinden Rabî'a b. Abdirrahman'dan (Rabî'atü'r-Re'y) fıkıh okumuştur. Fıkıh anlayışının şekillenmesinde re'y taraftarı bu hocasının büyük tesiri olmuştur.¹³³⁷ Sonraları, Rabî'a'nın bazı görüşlerini tenkit edip Zührî'nin hadîs derslerine devam eden İmam Mâlik,¹³³⁸ Rabî'a'nın vefatından sonra: "*Rabî'a'dan sonra fikhın tadı kaçtı*", demiştir.¹³³⁹ İmam Mâlik, Hz. Ömer ile oğlu Abdullah'ın fikhını ve fetvâlarını ise Nâfi'den öğrenmiştir. Ebû Dâvud, Mâlik > Nâfi > İbn Ömer rivâyetini en sağlam sened olarak kabul eder.¹³⁴⁰ Ayrıca İmam Mâlik, Cafer-i Sadık'ın derslerini hiç bir zaman kaçırmazdı. O, Medîne'nin ilmîni tamamen öğrendiğine emin olmadan ders vermeye başlamamış¹³⁴¹ ve bu konuda: "*Her aklıma esen mescitte oturup ders veremez. Âlimlerden yetmiş kişinin beni yeterli görmesine kadar ben, ders ve fetvâ vermekten kaçındım*,"¹³⁴² demiştir. İmam Mâlik, derslerini Mescid-i Nebî'de vermeye başlamış, ancak sonraları prostat hastalığına yakalanınca derslerine evinde devam etmiştir. Dersleri, hadîs ve fikhî meselelere verdiği fetvâlar şeklinde gerçekleşen İmam Mâlik, farazî olaylar için kesinlikle görüş beyan etmemiştir. Hacca gelen âlimlerle görüşüp, fikir teatisinde bulunan Mâlik, Ebû Hanife ile de görüşür, onunla münazaralarda bulunurdu. İmam Mâlik, asrının diğer fakihlerinin görüşlerini öğrenmek için mektuplaşma yolunu da kullanır, değişik konulardaki görüşlerini sorar ve kendi değerlendirmelerini onlara iletirdi.¹³⁴³ Hadisleri sağlam râvilerden kusursuz olarak bellemiş olduğu halde, bir maslahat görmedikçe hadîs rivâyet etmez ve naklettiği her hadisi için; "*Onları nakletmektense her biri için bir kırbaç yemeyi yeğlerdim*" derdi.¹³⁴⁴ Hem Emevîler hem de Abbasiler döneminde, fikrî ve siyasi karmaşanın zirvesine tanık olan İmam Mâlik, yönetime karşı girişilen isyanları da gayrimeşru bir şekilde iktidara gelen yöneticileri de tasvip etmemiş; örneğin, zorlama ile yapılan biatın geçersiz olduğunu söylemiş; bu nedenle Abbasiler'in Medîne valisi tarafından kırbaçlatılmış ve kolu sakatlanmıştır. İlke

¹³³⁶ Ömer Tellioglu, "Mâlik b. Enes", *SİA*, http://www.sevde.de/islam_Ans/islam_ans.htm.

¹³³⁷ Ahmed Özel, "Mâlik b. Enes", *DİA*, XXVII, s. 507.

¹³³⁸ A'zamî, *Hadis Edebiyatı*, ss. 82-84.

¹³³⁹ Remzi, *Age.*, s. 35.

¹³⁴⁰ Ebû Zehra, *Age.*, ss. 261-264

¹³⁴¹ Ebû Zehra, *Age.*, ss. 266-267.

¹³⁴² İbn el-Cevzi, *Age.*, s. 461.

¹³⁴³ Ebû Zehra, *Age.*, ss. 267-270.

¹³⁴⁴ Ebû Zehra, *Age.*, ss. 270-277.

olarak yöneticilerden uzak duran Mâlik, samimiyetine inandığı Harun er-Reşid'i derslerine kabul etmiştir.¹³⁴⁵ İmam Mâlik, H. 179'da vefat etmiştir. Kitap ve Sünnet'ten sonra, uyulmaya âhad haberden daha layık gördüğü amel-i ehl-i Medîne'yi delil olarak alır. Çünkü Resûlullah (s.a.s), Medîne'de yaşamıştır ve onu örnek alan Medineliler'in yaşayışı Sünnet'in amelî şekilde rivâyetidir. O birçok eser telif etmiş olup bunların önemlisi, hadîs külliyyatı içerisinde ilk tedvin edilen eser olma ayrıcalığına da sahip olan *Muvatta* adlı eseridir.¹³⁴⁶ Ömer b. Abdülaziz, hadîslerin tedvin edilmesini emretmişti. Bu görevi ilk deruhte eden İmam Mâlik'in hocası İbn Şihâb ez-Zûhrî olmuştur. Halife Mansur da Medîne ilminin toplanıp tedvin edilmesini emretti. Ancak o, bütün eyaletlerdeki ilimlerin derlenip toparlanmasını düşünmemiş, sadece Medîne'deki hadîslerin ve fikhî görüşlerin tedvinini istemişti. İşte *Muvatta*, kısmen böyle bir teşvikin neticesi idi. Mansur bu proje ile İslâm dünyasının tümünde geçerli olacak ortak bir adlî ve idârî hukuk oluşturmak istemişti. Fakat Mâlik'in, her yerde *Muvatta*'nın esas alınmasına kesin bir tavırla karşı çıkmış olması, onun *Muvatta*'yı telif etmesinin tek sebebinin, Mansur'un bu yoldaki arzusu olmadığını göstermektedir. *Muvatta*'yı, Kütüb-i Sitte'nin altıncısı olarak kabul edenlere göre derece itibarıyla Sahihayn'dan sonra gelmektedir. Ancak, bir kısım muhaddisler, ondaki mürsel hadîslerin ve tâbiîn fetvâları ve fikhî görüşlerin çokluğunu ileri sürerek *Muvatta*'ın daha çok bir fıkıh kitabı olduğunu söylemişlerdir.¹³⁴⁷ İmam Mâlik'in, Peygamber (s.a.s), Ashâb ve tâbiînden yaptığı rivâyetlerin sayısı bin yedi yüz yirmi kadardır.¹³⁴⁸ İbn Hazm, *Muvatta*'daki 500 hadisin müsned, 300 hadisin de mürsel olduğunu ve 70 civarında da Mâlik'in bizzat onlarla amel etmeye terketmiş olduğu, hadîs âlimlerinin zayıf olarak değerlendirdiği diğer bazı hadîslerin bulunduğunu söylemektedir. Âlimler arasında, *Muvatta*'daki hadîslerin sıhhat dereceleri hakkında muhtelif görüşlerin bulunmasına rağmen, Mâlikîler *Muvatta*'ın tamamının sahih olduğunu kabul etmektedirler. Zira onlar *Muvatta*'daki mürsel, mu'dal ve munkatî' hadîsleri, muttasıl senetlere bağlamak için gayret göstermişler; senedi, Mâlik'in rivâyetinden

¹³⁴⁵ Özel, Agm., s. 507-508.

¹³⁴⁶ Mehmet Emin Özafşar, *Hadîsi Yeniden Düşünmek ~Fikhî Hadîsler Bağlamında Bir İnceleme~*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, ss. 59-75.

¹³⁴⁷ Subhî es-Salih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstihlaları*, Çev. M. Yaşar Kandemir, İFAV Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 313-314.

¹³⁴⁸ İsmail Lütüfî Çakan, *Hadîs Edebiyatı ~Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri~*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2003, s. 72.

muttasıl olmayanları da başka sika râvilerle muttasıl olarak tesbit etmişlerdir. Onların hiç bir yolla muttasıl senet bulamadıkları hadîsler sadece dört tanedir. Bu durum, İmam Mâlik'in mürsel, mu'dal ve munkatı, olarak naklettiği hadîslerin başka tariklerle müsned olarak nakledildiklerini ve dolayısıyla *Muvatta'*ın sahih hadîs kitaplarından biri olduğunu ortaya koymaktadır. *Muvatta'*nın ricali 590 civarındadır. *Muvatta'*yı rivâyet edenler, İmam Mâlik'in talebeleri olup, Kadı İyad bunların altmış kişi olduklarını tesbit etmiştir. *Muvatta'*nın 16 nüshası binmektedir.¹³⁴⁹ Bu gün elde bulunan *Muvatta* biri Ebû Hanife'nin talebesi İmam Muhammed'in rivâyeti, diğeri de Mâlik'in talebesi, Endülüslü Yahyâ b. Leysî el-Berberî'nin rivâyet ettikleri nüshalara göre basılmıştır. *Muvatta*, Mâlikî fikhının temel kaynağı olup, İmam Mâlik'in fıkhıta takip ettiği usul ondaki tertipten açıkça anlaşılmaktadır. O, *Muvatta*'da fikhî bir konuyla alâkalı hadisi alır, sonra Medineliler'in o konudaki uygulamalarına temas eder, peşinden de tâbiîn ve diğer fukahanın görüşlerini zikreder. Eğer bunlarda bir açıklama bulamazsa o zaman sahih olarak bildiği hadîslerin ve sair fetvâların ışığı altında kendi reyyle ictihad eder, meseleyi çözüme kavuştururdu. İmam Mâlik, aynı zamanda hadîs râvilerini araştırıp, onların adalet, hıfz ve zabttaki durumlarını inceleyerek bir tedkik ve tenkit süzgecinden geçiren ilk kimse olma ünvanına da sahiptir.¹³⁵⁰

3. Mu'âfâ b. İmrân b. Muhammed el-Ezdî el-Fehmî el-Mevsîlî: Hadîs hafızı ve zâhid bir kişidir.¹³⁵¹ 120 yılından sonra doğdu. Hocası Süfyân es-Sevrî'nin kendisine taktığı "Yâkûtetü'l-ulemâ" lakabıyla tanınmıştır.¹³⁵² Beş oğlundan Ali, Abdülkebîr ve Ahmed de sika râvilerdir. Diğer iki oğlu Musul'da meydana gelen vakada Haricîler tarafından öldürülmüştür. Tebeü't-tâbiînden olan Mu'âfâ b. İmrân Ebû Hanife, Mis'ar b. Kidâm, Mâlik b. Enes, İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî, Evzâ'î gibi muhaddislerden hadîs öğrenmiş; kendisinden Bakıyye b. Velîd, Abdullah b. Mübârek, Mûsâ b. A'yen, Vekî b. Cerrah ve Bişr el-Hâfî rivâyette bulunmuştur. Yahyâ b. Ma'în, Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebü'l-Hasan el-İclî gibi münekkitler Mu'âfâ'nın sika kabul edildiğini belirtmiş, Süfyân es-Sevrî de Mu'âfâ'yı takdir edenlerin sünnet ehli, onu kusurlu bulanların bid'at ehli olduğunu söylemiştir. Cerh

¹³⁴⁹ Abdülaziz b. Şah Veliyullah ed-Dehlevî, *Büstânu'l-Muhaddisîn*, Çev. Ali Osman Koçkuzu, TDV Yayınları, Ankara, 1997, ss. 29-64.

¹³⁵⁰ Özel, Agm., ss. 508-509.

¹³⁵¹ es-Süyûtî, *Tabakât*, s. 126.

¹³⁵² Mubeyyad, Age., III, 1610.

ve tadilde görüşüne itibar edilen Mu‘âfâ, el-Hatîb el-Bağdâdî’nin belirttiğine göre hadîs öğrenmek için muhtelif beldelere seyahatler yapmış, uzun süre Süfyân es-Sevrî ile birlikte olmuş, hadîs, fıkıh ve edebiyat konularında ondan çok faydalanmış ve hocasının el-Câmi‘u’s-Sağîr’ini rivâyet edenler arasında yer almıştır. Mu‘âfâ b. İmrân 180 veya 184 yılında Musul’da vefat etti. Mu‘âfâ güzel konuşur, zâhidâne yaşardı. Varlıklı bir aileden geldiği için oldukça zengindi. Malını hayır için sarfeder, dost ve arkadaşlarına yardımda bulunur, kendisi de kıt kanaat geçinmeyi severdi. Hadîs ilmiyle meşgul olmayı her şeyden değerli görürdü. Haricîler iki oğlunu Musul vakasında öldürüp malını talan ettiği zaman herhangi bir tepki göstermemiştir.¹³⁵³ Rivâyetleri Buhârî, Ebû Dâvûd, Nesâî, Sahih-i İbn Huzeyme vb. müellefatta yer almıştır. el-Hatîb el-Bağdâdî Mu‘âfâ’nın sünen, zühd, edep ve fiten konularında kitap yazdığından,¹³⁵⁴ Zehebî de kendisine ulaşan âlî isnadlarından ve rivâyet icazetine sahip olduğu küçük bir müsnedinden söz eder. *İlk tabakât kitabının kim tarafından yazıldığıyla ilgili tartışmalarda Mu‘âfâ’dan da söz edilmiş, bazı tarih ve tabakat kitaplarındaki bilgilerden hareketle Târîhu’l-Mevsil adlı çalışmasıyla bu sahada ilk eseri onun kaleme aldığı söylenmiştir.*¹³⁵⁵

4. Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid el-Himyerî es-Seybânî el-Evzâ‘î (88-157): Evzâiyye mezhebinin kurucusu, mutlak müctehid, kurra, zâhid ve büyük bir hadîs hafızıdır.¹³⁵⁶ Nümeyr b. Evs el-Eş‘arî, Mekhûl b. Ebî Müslim, Dahhâk b. Abdirrahman, Yahyâ b. Ebî Kesîr, Katâde b. Diâme, Atâ b. Ebî Rebâh, Muhammed el-Bâkır, Muhammed b. Münkedir ve Abdullah b. Lehî‘a, Nâfi‘, Zühri, İbn Sîrin,¹³⁵⁷ ve Rebâa b. Ebî Abdirrahman, gibi hocalardan ders almış ve rivâyette bulunmuştur. Kendisinden de hocaları Zühri, Yahyâ b. Ebî Kesîr¹³⁵⁸ ve Katâde’nin de aralarında bulunduğu Mâlik b. Enes, Şu‘be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Sa‘îd el-Kattân, Ebû Hanife, Ebû İshâk el-Fezârî gibi tanınmış âlimler rivâyette bulundular. Çağdaşı âlimler arasında saygın bir yere sahip olmuş, Şam bölgesinin fıkıh otoritesi sayılmıştır. Ebû Misher, Hikl b. Ziyad’dan, onun 70.000 veya buna yakın sayıda soruya cevap verdiğini rivâyet

¹³⁵³ İbrahim Hatiboğlu, “Mu‘âfâ b. İmrân”, *DİA*, XXX, 305-306.

¹³⁵⁴ es-Süyûtî, *Tabakât*, s. 126.

¹³⁵⁵ Hatiboğlu, *Agm.*, s. 305.

¹³⁵⁶ es-Süyûtî, *Tabakât*, s. 85.

¹³⁵⁷ Dârekutni, onun İbn Sîrin ile ancak hastalığı esnasında görüştüğünü ve kendisinden hadîs almadığını belirtmiştir. Bkz., Irâkî, *Age.*, s. 299.

¹³⁵⁸ Evzâ‘î, Yahyâ b. Ebî Kesîr’dan 13 veya 14 kitap yazdığını haber vermişse de bu kitapların hepsi yanmıştır. Bkz., Ahmet Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk Üç Asır*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1996, s. 34.

etmiştir.¹³⁵⁹ Ebû İshâk eş-Şîrâzî, daha on üç yaşında iken ona fetvâ sorulduğunu belirtmektedir. Evzâ'î, fıkıh tarihi içinde Süfyân b. Uyeyne, Hasan-ı Basrî, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa'd, İshâk b. Râhûye, İbn Cerîr et-Taberî, Dâvûd ez-Zâhirî ve Ebû Sevr gibi mutlak müctehidler arasında yerini almıştır.¹³⁶⁰ *Abdurrahman el-Evzâ'î'nin görüşleriyle teşekkül eden mezhep Evzâ'iyye adıyla tanınmış olup başlıca Suriye, Irak, Hicaz, Mısır, Mağrib ve Endülü's'te yayılmıştır. Zehebî, Endülü's'te 230 yılına kadar varlığını koruyan Evzâ'îliğin bu tarihten itibaren yerini Mâlikîliğe bıraktığı yolunda bir tesbitte bulunurken, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr Şam halkının da yaklaşık 220 yıl Evzâ'î'nin mezhebine tâbi olduğunu belirtmektedir. Günümüzde Evzâ'î'ye ait görüşlerin ancak tefsir, hadîs ve fıkıh kitaplarında dağınık vaziyette bulunduğu görülmektedir.*¹³⁶¹ Abdurrahman el-Evzâ'î'nin ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasında bir fıkıh metodu takip ettiği kabul edilmiştir. Nitekim İbn Kuteybe de onu hem Re'y hem hadîs ashâbı arasında zikretmiştir.¹³⁶² Evzâ'î ehl-i re'y gibi kıyasa çok sık başvurmamışsa da hadisçiler gibi bundan uzak da kalmamış, daha çok hadise bağlı kalmakla birlikte nassın bulunmadığı yerde re'ye başvurmaktan çekinmemiştir.¹³⁶³ Bundan dolayı Şafiî Evzâ'î hakkında, “*Fıkıhî hadisine bu kadar benzeyen başka birini görmedim*” derken onun, fakihlerin ehl-i hadîs - ehl-i re'y şeklindeki ikili ayırımı içinde ehl-i hadîs grubunda yer aldığına dikkat çekmek ister. Aslında Şafiî böyle düşünmekte haksız sayılmaz, çünkü Evzâ'î, her ikisinin de vahiy kaynaklı olduğunu ileri sürerek, sünnetle çelişecek her şeyden (kıyas, istihsan gibi) son derece kaçınmıştır.¹³⁶⁴ İbn Kuteybe'nin Evzâ'î'yi ehl-i re'y olarak nitelendirmesi ise hadisçilerin “ehl-i hadîs” tâbirini daha dar anlamda kullanması sebebiyledir. Evzâ'î'nin hadisin bulunduğu yerde kıyasa ve re'ye fazla iltifat etmemesi, mürsel de olsa hadisle veya sahâbe görüşüyle amel etmeye çalışması, metot ve görüşlerinin Irak fıkından çok Medîne fıkına yakın oluşu, onun ehl-i hadîs grubunda mütalaa edilmesinin belli başlı sebeplerini oluşturur. Evzâ'î'nin Ebû Hanîfe'yi bazı konularda görüş belirttiği için değil kendisine hadîs ulaştığı halde onu terk ettiği ve hadise muhalefet ettiği için kınaması ve kendisinin de yeri

¹³⁵⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 217; Mubeyyad, Age., IV, 2102.

¹³⁶⁰ Ebû Zehra, *İslam'da Fıkıhî Mezhepler Tarihi*, Hisar Yayınevi, İstanbul, tsz., s. 112.

¹³⁶¹ Salim Ögüt, “Evezâ'î”, *DİA*, XI, 546.

¹³⁶² Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler ~Hadîs Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi-*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2002, s. 66.

¹³⁶³ Gürler, Age., s. 201.

¹³⁶⁴ Nevzat Aydın, “H. II. Asırdaki ‘Sünnetin Neliği’ Sorunu Bağlamında İmam Evzâ'î'nin Hadîs ve Sünnet Anlayışı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX (2009), sayı 1, ss. 255-260.

geldiğinde görüş belirttiğini ifade etmesi re'y konusundaki düşüncesini yansıtmaması bakımından dikkate değer.¹³⁶⁵ İbn Abdilberr de Evzâ'î'yi nassın bulunmadığı yerde kıyasa başvuran bir fakih olarak tanımlamakta, Dımaşk'ta ictihad ederek ve kıyas yaparak fetvâ veren iki kişiden birinin Mekhûl b. Ebî Müslim, diğesinin Evzâ'î olduğunu belirtmektedir. Onun fikhî görüşleri arasında kişilik hak ve hürriyetlerini, özellikle de zimmî ve müste'menlerin temel hak ve hürriyetlerini korumaya yönelik görüşleri ayrı bir önem taşır. *Evzâ'î'nin, had cezalarının uygulanmasında suçlu lehine aşırı titiz davranılacağı, suç yargıya intikal edinceye kadar suçlunun tövbesinin veya mağdurun affının cezaya etkili olacağı, hâkimin şahsî bilgisiyle değil yargılamada delillerle Sâbit olan objektif bilgiyle hüküm verebileceği, bulûğa ermiş kızın ancak kendi rızâsı ile evlendirilebileceği, savaşta bilfiil savaşmayanların öldürülmemesi, savaş esnasında düşmana ait bina, arazi, orman vb.nin tahrip edilmesinin doğru olmayıp bunun yeryüzünde fesat çıkarma sayılacağı, beşerî veya milletlerarası ilişkilerde sözleşme ve antlaşmalara bağlılığın esas olduğu gibi görüşleri de aynı anlayışın sonucudur.*¹³⁶⁶ Hem Emevîler hem de Abbasîler döneminde kendisine teklif edilen kadılık görevini kabul etmemiştir. Evzâ'î fıkhî otorite olduğu kadar hadîste de tanınmış bir imamdı. Dımaşk'ta ondan daha çok hadîs bilen hiç kimsenin bulunmadığını belirten Abdurrahman b. Mehdi; Evzâ'î, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî ve Hammâd b. Zeyd'in devrin dört büyük hadîs imamı olduklarını söylemiştir.¹³⁶⁷ İbn Hacer el-Askalânî onun Dımaşk'ta hadîs ilminde ilk eseri tasnif ettiğini ve hadîsleri bablara ayırdığını söylemiş; Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Sa'd¹³⁶⁸ ve İbn Hibbân¹³⁶⁹ da Evzâ'î'nin sika olduğunu belirtmişlerdir. Sika râvilerden hadîs nakletmeye büyük özen gösteren Evzâ'î'nin kesintisiz bir isnadla (müsned) rivâyet ettiği hadîslerin 1000 kadar olduğu, mürsel ve sahâbe kavli olarak rivâyet ettiklerinin ise birkaç bine ulaştığı söylenmektedir. Zira Evzâ'î Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes vb. âlimler gibi mürsel hadîsleri delil olarak kullanmıştır. Onun rivâyetleri Kütüb-i Sitte'de ve diğer hadîs kitaplarında yer almıştır. Evzâ'î'nin cerh ve ta'dîl sahasındaki değerlendirmeleri de kabul görmüştür. Yaşadığı dönemin özelliğine ve sahip

¹³⁶⁵ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, Çev. Osman Kesioğlu, DİB Yayınları, Ankara, 2005, s. 14.

¹³⁶⁶ Ögüt, Agm., s. 547.

¹³⁶⁷ Mubeyyad, Age., IV, 2102.

¹³⁶⁸ İbn Sa'd, Age., VII, 488.

¹³⁶⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 39-40.

olduğu ilim anlayışına paralel olarak Selef itikadının temsilcilerinden biri durumunda olan Evzâ'î¹³⁷⁰ bid'at konusunda çok hassas davranır,¹³⁷¹ bir yerde bid'at ortaya çıkar da âlimler ona karşı koymazlarsa o bid'atın zamanla sünnet haline geleceği endişesini dile getirirdi. Nitekim bu hassasiyetini, Ğaylân ed-Dımeşkî'nin kader konusunda ifrata kaçtığı gerekçesiyle, Mekhûl ile birlikte katline ferman verecek derecede hissettirmiştir.¹³⁷² Bakıyye b. Velîd, "Biz bazı insanları Evzâ'î ile denerdik, onun hakkında hayırlı sözler söyleyenin sünnete bağlı olduğuna hükmederdik" demektedir. II. yüzyılın ortalarında tedvîn ve tasnif faaliyetlerine başlayan İslâm âlimlerinden İbn Cüreyc Mekke'de, Mâlik b. Enes Medîne'de, İbn Urûbe ve Hammâd Basra'da, Ma'mer Yemen'de, Süfyân es-Sevrî Kûfe'de bu konuda ilk olma özelliğini taşıırken Evzâ'î de Dımaşk'ta ilk tedvîn ve tasnif faaliyetinde bulunan âlim olarak tanınır.¹³⁷³ Çok sayıda eser telif ederek rivâyetlerini bunlarda toplamıştır. Ancak Velîd b. Müslim'in kaydettiğine göre bu eserler Beyrut'ta otururken vuku bulan bir zelzele sırasında yanmıştır. Evzâ'î'den günümüze ulaşan tek eser, onun *Kitâbü Siyeri'l-Evzâ'î* adlı eseridir. Eser savaş hukuku konusunda Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiği otuz beş meseleyi ihtiva eder. Ebû Hanîfe'nin talebesi Ebû Yûsuf da buna reddiye olarak *er-Redd 'alâ Siyeri'l-Evzâ'î* adıyla bir eser kaleme almıştır. Evzâ'î'nin, kaynaklarda zikredilen daha birçok eseri vardır. Abdullah Muhammed el-Cübûri Evzâ'î üzerine Ezher Üniversitesi'nde bir doktora tezi hazırlamış (1977), bu çalışmanın Evzâ'î'nin hayatı, görüşleri ve dönemiyle ilgili birinci bölümü *el-İmâmü'l-Evzâ'î: Hayâtühû ve Ârâ'ühû ve Asruh*; fikhî konularla ilgili görüşlerinin toplandığı ikinci kısmı ise *Fikhü'l-İmâm el-Evzâ'î* adıyla neşredilmiştir. Evzâ'î'nin rivâyet ettiği hadîsler çeşitli kaynaklardan taranarak kitap haline getirilmiştir. Mervân Muhammed eş-Şeâr derlediği hadîsleri fikhî bablarına göre düzenleyerek *Sünenü'l-Evzâ'î* adıyla yayımlamıştır.¹³⁷⁴

5. Abdullah b. Lehî'a b. Ukbe b Fer'ân el-Hadramî el-Mısrî: 96-97 yılında Kahire'de dünyaya gelen İbn Lehî'a, tebeü't-tâbiîn'in büyük muhaddislerinden olup on yıl mısır kadılığı yapmıştır. Tabi'inden yetmiş küsur âlimle görüştüğü kaydedilen İbn Lehî'a, Mûsâ b. Verdân, Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec, Atâ b. Ebî Rebâh, Amr

¹³⁷⁰ Yusuf Ziya Yörükân, *İslâm Dini ve Mezhepleri Tarihi II: İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler -İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Mansûr-i Mâturidî*, TCKB Yayınları, Ankara, 2001, s. 121.

¹³⁷¹ Ömer Özpınar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, s. 74.

¹³⁷² Yörükân, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler*, s. 40.

¹³⁷³ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 71

¹³⁷⁴ Öğüt, Aqm., s. 548.

b. Şuayb, Kâ'b b. Alkame, Yezîd b. Ebî Habîb, Muhammed b. Münkedir, Ebû Vehb el-Ceyşânî, Atâ b. Dînâr, Ubeyd b. Ebî Cafer, Hişâm b. Urve, Amr b. Dînâr, İbn Abbas'ın mevlası İkrime, Ebû Hüreyre'nin mevlası Ebû Yûnus ve daha başkalarından rivâyette bulunmuş; kendisinden ise torunu Ahmed b. İsa b. Abdullah, Süfyân es-Sevrî, Amr b. el-Hâris, Şu'be b. Haccâc, Velîd b. Müslim, Leys b. Sa'd, Zeyd b. el-Habbab, Abdullah b. Mübârek, Mervân b. Muhammed, Abdullah b. Vehb, Bişr b. Ömer ez-Zehrânî, Eşheb el-Kaysî, Abdullah b. Abdülhakem, Evzâ'î ve daha başkaları rivâyet etmiştir.¹³⁷⁵ Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Vehb İbn Lehî'a'yı güvenilir bir râvi olarak gösterirken Nesâî, Ebû Zür'a, İbn Ma'în, İbn Adî ve İbn Ebî Hâtim gibi cerh ve ta'dîl âlimleri onu zayıf saymışlardır.¹³⁷⁶ İbn Lehî'a'nın, 170 yılında yanan eviyle birlikte rivâyetlerini kaydettiği kitaplarının da yok olmasını¹³⁷⁷ veya hayatının sonlarına doğru felç geçirmesi sebebiyle hafızasının zayıflamasını gerekçe gösteren bir kısım âlimler bundan önceki rivâyetlerini muteber görürken onun çok iyi tanımadığı kimselerden de rivâyette bulunduğunu, hocasının zayıflığını gizlemek için tedlîs yaptığını¹³⁷⁸ ve kendisine getirilen metinleri kontrol etmeden rivâyet izni verdiği belirten bazı kimseler de bütün rivâyetlerini şüphe ile karşılamışlardır. Nitekim Kütüb-i Sitte müellifleri, ondan aldıkları rivâyetlerin ya meşhur ve güvenilir talebeleri vasıtasıyla gelmesine veya başka bir yolla da nakledilmiş olmasına dikkat etmişlerdir.¹³⁷⁹ Bişr b. el-Münzir'in bildirdiğine göre, İbn Lehî'a boynunda bir deri torba (harîta) taşır, diğer şehirlerden gelen âlimlerle karşılaşınca kimlerden hadîs yazdıklarını sorar ve kendisinde bulunmayan bir hadise rastlarsa onu yazarak torbaya koyardı. Bundan dolayı "Ebû'l-Harîta" lakabıyla anılmıştır.¹³⁸⁰ Gerek kendi rivâyetleri gerekse hocalarından icazet aldığı rivâyetlerin yazılı olduğu kitap ve sahîfelerden oluşan büyük bir kitaplığı vardı. Hocalarından birçoğunun fetihlere katılan aşıpla görüşmüş olması sebebiyle rivâyetleri arasında özellikle Mısır tarihine dair haberler önemli yer tutmaktadır. Nitekim Ebû'l-Kâsım İbn Abdülhakem'in *Fütûhu Mısır ve Ahbâruha* adlı eserinde

¹³⁷⁵ Mübeyyad, Age., IV, 1946-1947.

¹³⁷⁶ İbn el-Cevzi, *Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, II, 136-137.

¹³⁷⁷ Muhammed İbn Hibbân el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, Dâru's-Sümeiy'î, Riyad, 2000, I, 504-507.

¹³⁷⁸ Muhammed İbn Tal'at, *Mu'cemü'l-Müde'llisîn*, Dâru Advâi's-Selefi, Riyad, 2005, ss. 277-278.

¹³⁷⁹ Nihat Dalgın, "İbn Lehî'a", *DİA*, XX, 159.

¹³⁸⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 504.

kendisinden en çok rivâyet nakledilen kişilerin başında İbn Lehî'a gelmektedir.¹³⁸¹ Kaynaklarda İbn Lehî'a'ya ait herhangi bir eser zikredilmemekle birlikte Carl Heinrich Becker, Heidelberg Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan papirüs üzerine yazılı bir mecmuada Abdullah b. Lehî'a'nın rivâyetlerinin yer aldığı bir yazmayı haber vermiş, Râif Hûri de İbn Lehî'a'nın hayatı ve çalışmalarına dair geniş bir araştırmayla birlikte bu nüshayı neşretmiştir. Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Vehb'in de bazı rivâyetlerinin yer aldığı yazmaya, üzerinde tarih ve eser adı bulunmamakla birlikte, rivâyetlerin dörtte üçünün İbn Lehî'a'dan talebesi Osman b. Sâlih vasıtasıyla nakledilmiş olması sebebiyle adı geçen araştırmacılar *Sahîfetü Abdillâh b. Lehî'a* adını vermişlerdir. Bu papirüs 422 satırdan meydana gelmekte ve bazı fikhî konular yanında özellikle fiten ve melâhime dair 200'e yakın hadîs ihtiva etmektedir. Yazma, gerek bugüne ulaşan îslâmî döneme ait en eski yazılı belgelerden biri olması, gerekse fiten ve melâhime dair rivâyetleri toplayan ilk eser sayılması bakımından büyük önem taşımaktadır.¹³⁸² İbn Lehî'a 174 yılında Kahire'de vefat etti.¹³⁸³

6. Tebî' b. Âmir el-Himyârî: Rivâyetlerden Ka'bu'l-Ahbâr'ın üvey oğlu olduğu anlaşılıyor. Birçok kitap okuduğu ve Ka'b'dan çokca ilim aldığı belirtiliyor.¹³⁸⁴ Ka'b ve Ebü'd-Derdâ'dan rivâyet etmiş; kendisinden ise Eymen, Hüseyin b. Şefiyy, Ata, Mücâhid vb. rivâyette bulunmuştur.¹³⁸⁵ Hıms'a yerleşmiş 101'de İskenderiye'de vefat etmiştir.¹³⁸⁶ İbn Hibbân kendisini es-Sikât'ında zikretmiştir.¹³⁸⁷
7. İbrahim b. Beşar er-Ramâdî¹³⁸⁸ el-Basrî: İbn Uyeyne'nin arkadaşı olup ondan ve Abdullah b. Recâ el-Mekkî'den rivâyet etmiş; Buhârî, el-Câmiu's-Sahîh'inin

¹³⁸¹ Dalgın, Agm., s. 159.

¹³⁸² Dalgın, Agm., s. 159.

¹³⁸³ Buhârî, *Târîh-i Kebîr*, V, 82-83.

¹³⁸⁴ İbn Sa'd, Age., V, 452.

¹³⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 446.

¹³⁸⁶ Mubeyyad, Age., I, 172.

¹³⁸⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 246.

¹³⁸⁸ Ramâde, birden fazla yerleşim yeri için kullanılan bir isimdir. İbn el-Esîr, er-Ramâdî nisbesinin, biri Yemen diğeri Filistin'de olan iki farklı yere nispet olduğunu belirtirken (Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 383), Yâkût el-Hamevî bunları Yemen'den Mağrib'e kadar onbir farklı yerleşim yeri olarak tespit etmiştir (Bkz., Mu'cemu'l-Büldan). Fakat bu yerleşim yerlerinin çoğunda, el-Kindî vb. Yemen kabilelerine ait nisbeler taşıyan Yemenlilerin bulunuyor olması, İbrahim b. Beşar'ın Yemen asıllı olma ihtimalini güçlendiriyor.

- dışında kendisinden hadîs almış ve “Sadûk”¹³⁸⁹ olduğunu belirtmiştir. Hicrî 230’da Basra’da vefat etmiştir.¹³⁹⁰
8. İbrahim b. Abdirrahman es-Seksekî¹³⁹¹ el-Kûfî: Hafızası zayıf fakat Sadûktur. Hicrî 100’den önce vefat etmiştir.¹³⁹²
9. İbrahim b. el-Mihricân b. Câbir el-Becelî: Târik b. Şihâb, Şa’bî, İbrahin en-Neha’î ve daha başkalarından rivâyette bulunmuştur. Kendisinden de Sevrî, Ebû ‘Avâne ve daha başkaları rivâyet etmiştir. İbnü’l-Medînî 40 civarında rivâyeti bulunduğunu belirtmiştir. Kendisi için Sevrî ve Ahmed b. Hanbel “lâ be’s bih”¹³⁹³, Ebû Hâtim “leyse bi kaviyyin”¹³⁹⁴ ve es-Sâcî sadûk demiştir. Özetle sıdk mahallinde olduğu, hadîslerinin yazılacağı fakat medâr-ı hüccet olmadığı belirtilmiştir.¹³⁹⁵
10. Ebû Bekr b. Osman b. Sehl/Süheyl b. Hânîf el-Ensârî el-Hazrecî: Ebû Ümâme b. Sehl b. Hânîf’den riâyet etmiş; Kendisinde ise İbn el-Mübârek hadîs almıştır. İbn Ma’în ve İbn Hırâş “sika”¹³⁹⁶ olduğunu söylemişler ve İbn Hibbân da kendisini es-Sikât’ında zikretmiştir.¹³⁹⁷ Kadıdır. Hicrî 120’de vefat etmiştir.¹³⁹⁸
11. Ecleh b. Abdillâh el-Kindî: Kûfe şiasındandır. İbn Ma’în, Mürre ve ‘İclî kendisini tevsîk ederken İbn Hibbân,¹³⁹⁹ Ebû Hâtim, Nesâî ve Ebû Dâvud cerh etmiştir. İbn ‘Adiy, Ecleh’in “sâlih”¹⁴⁰⁰ hadîsleri vardır, ben onun haddi aşan “münker”¹⁴⁰¹ bir hadisine rastlamadım, ne var ki kendisi Kûfe şiasından sayılır, bana göre “müstakîmu’l-hadîs” ve sadûktur, demektedir.¹⁴⁰² Kendisiyle ilgili bilgilerden Hz.

¹³⁸⁹ İbn Ebî Hâtim’e göre ikinci, Zehebî ve Irâkî’ye göre üçüncü, İbn Hacer’e göre dördüncü derece derece ta’dil lafzı olup, böyle bir râvînin hadislerinin yazılıp inceleneceği anlamına gelir. Bkz., el-Ğavrî, Age., ss. 405-406.

¹³⁹⁰ İbn Sa’d, Age., VII, 308; Mubeyyad, Age., I, 14-15.

¹³⁹¹ Seksek, Kinde kabilesinin bir batıdır. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 443.

¹³⁹² Mubeyyad, Age., I, 23.

¹³⁹³ İbnü’s-Salâh ve İbn Ebî Hâtim’e göre ikinci, Zehebî ve Irâkî’ye göre üçüncü, Süyûtî’ye göre dördüncü, Sehâvî’ye göre ise beşinci derece ta’dil lafzı olup, Yahya b. Ma’în bu terimi “sika” anlamında kullanmıştır. Râvînin zabtının tedkik edilmesi anlamına da gelmekle birlikte, her halükarda “sika” anlamını ihtiva etmektedir. Bkz., el-Ğavrî, Age., ss. 425-429.

¹³⁹⁴ Bu terim, cerh lafızlarının birinci tabakasına ait olup, böyle bir râvînin hadislerinin ancak itibar için yazılacağı anlamına gelir. Fakat Nesâî, hakkında bu ifadeyi kullandığı birçok râvînin hadîsini eserine almıştır. Muhtemelen o, bununla “hakkında ifsâd edici bir cerh yok” anlamını kast etmiştir. Bkz., el-Ğavrî, Age., s. 569.

¹³⁹⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, I, 146; Mubeyyad, Age., I, 30.

¹³⁹⁶ Adalet ve zabt sahibi raviler için kullanılan bir ta’dil lafzıdır. Bkz., Uğur, Age., s. 359-360.

¹³⁹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 419.

¹³⁹⁸ Mubeyyad, Age., I, 46.

¹³⁹⁹ İbn Hibbân, *el-Mecruhin*, I, 197.

¹⁴⁰⁰ Sâlihu’l-Hadîs, sika olmasa da “hüccet” olan râvî demektir. Bkz., el-Ğavrî, Age., ss. 403-405.

¹⁴⁰¹ Cerh lafızlarının üçüncü derecesinde kullanılan bir terimdir. Böyle bir râvînin hadislerinin tümünden terk edilmeyip, itibar için yazılacağı anlamına gelir. Fakat bu terimi Buhârî kullanmışsa o takdirde büsbütün terk edilecek demektir. Bkz., el-Ğavrî, Age., ss. 654-661.

¹⁴⁰² İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, I, 165.

- Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e sövmekten sakındırıldığı anlaşılıyor. Hicrî 145'ten sonra vefat etmiştir.¹⁴⁰³
12. Ahmed b. İshâk el-Hadramî: Sikadır,¹⁴⁰⁴ hafızdır, Ebû Hâtim ve Nesâî kendisini tevsîk etmiştir. İkrime b. 'Ammâr, Hemmâm b. Yahyâ, Hammâd b. Yezîd, Vüheyb ve Ebû 'Avane'den rivâyet etmiştir. Kendisinden de Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, 'Abd b. Humeyd ve daha başkaları rivâyette bulunmuş¹⁴⁰⁵ fakat Buhârî kendisinden hiçbir rivâyette bulunmamıştır. Hicrî 211'de Basra'da vefat etmiştir.¹⁴⁰⁶
13. Ahmed b. Eşkâb el-Hadramî el-Kûfî: Sikadır, hafızdır.¹⁴⁰⁷ Hicrî 217'de veya daha sonra vefat etmiştir.¹⁴⁰⁸
14. Ahmed b. Muhammed el-Huzâ'î: Sikadır. Hicrî 230'da Tarsus'ta vefat etmiştir.¹⁴⁰⁹
15. İdris b. Yezîd el-Evdî¹⁴¹⁰ el-Kûfî: Kûfe'nin mutkinlerindedir. Birçok rivâyeti vardır. İbn Ma'în, Nesâî ve Ebû Dâvud kendisini tevsîk etmiştir. İbn Hibbân' da es-Sikât'ına almıştır.¹⁴¹¹ Hicrî 100'den sonra vefat etmiştir.¹⁴¹²
16. Ezher b. Sa'îd el-Harrâzî el-Himyerî el-Hımsî: Az sayıda rivâyeti vardır.¹⁴¹³ Ümâme el-Bâhilî, Abdurrahman b. es-Sâib, Âsım b. Humeyd es-Sekûnî ve başkalarından rivâyet etmiştir. Kendisinden de Muâviye b. Sâlih ve Muhammed b. Velîd ez-Zebîdî rivâyet etmiştir.¹⁴¹⁴ Hicrî 129'da vefat etmiştir.¹⁴¹⁵
17. İshâk b. Abdullah b. Ebî Talha el-Ensârî el-Medenî: Hakkında "sika hüccet"¹⁴¹⁶ denilmiştir. Hicrî 132'den sonra vefat etmiştir.¹⁴¹⁷
18. Esed b. Amr el-Becelî el-Kûfî: Çok hadîs bilirdi. İbn Sa'd kendisini tevsik etmiştir.¹⁴¹⁸ Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenmiş ve el-'Avfî'den sonra eş-Şarkıyye kadılığı yapmıştır.¹⁴¹⁹

¹⁴⁰³ Mubeyyad, Age., I, 50.

¹⁴⁰⁴ İbn Sa'd, Age., VII, 304.

¹⁴⁰⁵ Ebû Üsâme Muhammed b. Sâlim b. Ali Câbir, *ed-Dürri ve'l-Yâkût fî Terâcim-i A'lâmi'l-Muhaddisîn min Hadramût*, byy., tsz., ss. 3-4.

¹⁴⁰⁶ Mubeyyad, Age., I, 51.

¹⁴⁰⁷ Ebû Üsâme, Age., s. 4.

¹⁴⁰⁸ Mubeyyad, Age., I, 51;

¹⁴⁰⁹ Mubeyyad, Age., I, 58

¹⁴¹⁰ Evdî: Mezhic kabilesinden Evd b. Sa'b b. Sa'dî'l-Aşîre'ye nispettir. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 66.

¹⁴¹¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 221.

¹⁴¹² Mubeyyad, Age., I, 65

¹⁴¹³ İbn Sa'd, Age., VII, 460.

¹⁴¹⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 178.

¹⁴¹⁵ Mubeyyad, Age., I, 69.

¹⁴¹⁶ Hadîsiyle ihticac edilebilen râvîler için kullanılan bir ta'dil terimidir. Bkz., el-Ğavrî, Age., s. 256.

¹⁴¹⁷ Mubeyyad, Age., I, 77.

¹⁴¹⁸ İbn Sa'd, Age., VII, 331.

¹⁴¹⁹ Mubeyyad, Age., I, 80.

19. İsrail b. Yûnus b. Ebî İshâk es-Sebî'î el-Hemdânî: Ezber Kabiliyeti ile çağdaşlarını kendine hayran bırakmış, çok sayıda hadîs rivâyet etmiş, hadîsleri yazmış ve kitabından okutmuştur. Ziyâd b. Alaka, Âdem b. Ali, Âdem b. Süleyman, İsmail es-Süddî, Asım b. Behdele ve daha çok sayıda râviden rivâyeti vardır. Kendisinden de başta kardeşi olmak üzere, Haccâc el-A'ver, Âdem b. Ebî İyâs, Abdürrezzâk, Ebû Nu'aym, Muhammed b. Kesir, Muhammed b. Yusuf el-Firyabi, Yahyâ b. Ebî Bukeyr, Vekî', Muâviye b. Amr el-Ezdî ve daha birçok kimseler rivâyet etmişlerdir. Yahyâ b. Ma'in ve el-İclî sika olduğunu, Ebû Hâtim er-Râzî sika Sadûk, Yakub b. Şeybe sika ve "leyse bilkaviyy", Mürre "leyyinü'l-hadîs", Ali b. el-Medînî ise zayıf demiştir. Yahyâ b. Sa'id, onun Ebû Bekr b. Ayyaş'tan üstün olduğunu söylemiştir.¹⁴²⁰ Gerekçe belirtilmeden cerh edildiğini kaydeden İbn Sa'd kendisini tevsik etmiş;¹⁴²¹ İbn Hibbân da es-Sikât'ına almıştır.¹⁴²² Hicrî 100'de doğmuş, 163'te vefat etmiştir.¹⁴²³
20. İsmail b. Ebân el-Varrâk¹⁴²⁴ el-Ezdî el-Kûfî: Kûfe Şiasındandır. Mis'ar b. Kidâm, Abdurrahman b. Ğasîl, İsrâîl b. Yûnus, Şerîk b. Abdillâh ve daha başkalarından rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Buhârî, Ebû Muhammed ed-Dârimî, Ebû Zür'a er-Râzî, İbrahim b. Ebî Bekr b. Ebî Şeybe ve daha birçokları rivâyette bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvud, İbn Ebî Şeybe ve Yahyâ b. Ma'in kendisini tevsik etmiş, Dârekutnî onun hakkında sika me'mûndur, Buhârî ve İbn Adiy ise sadûktur demiştir. Cüzcânî onun haktan saptığını fakat hadîs rivâyetinde yalanı olmadığını belirtmiştir. Şiddet-i teşeyyu'undan yani koyu bir Şia taraftarı oluşundan dolayı eleştirilmiştir fakat büyük hadîs imamlarının kendisini neredeyse ittifakla tevsik etmeleri gerçekten de güvenilir olduğunu göstermektedir.¹⁴²⁵ Hicrî 210 veya 216'da vefat ettiği söylenir.¹⁴²⁶
21. İsmail b. Ebî Üveys el-Asbahî¹⁴²⁷ el-Medenî: Sadûktur ancak ezberden yaptığı rivâyetlerinde hata etmiştir. Hicrî 226'da vefat etmiştir.¹⁴²⁸

¹⁴²⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 230.

¹⁴²¹ İbn Sa'd, *Age.*, VII, 356.

¹⁴²² İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 222.

¹⁴²³ Mubeyyad, *Age.*, I, 82-84; İbn el-Esîr, *Age.*, I, 469.

¹⁴²⁴ Varrâk: genelde kitap istinsah edenler için kullanılır fakat yer yer kağıt satıcısı anlamında da kullanılmıştır. Bkz., İbn el-Esîr, *Age.*, II, 428.

¹⁴²⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 236.

¹⁴²⁶ Mubeyyad, *Age.*, I, 86.

¹⁴²⁷ Kahtân'ın Ya'rub kolundan Zû Asbah yani el-Hâris b. Avf b. Mâlik b. Zeyd b. Şeddâd b. Zür'a'ya nispettir. Bkz., İbn el-Esîr, *Age.*, I, 50.

¹⁴²⁸ Mubeyyad, *Age.*, I, 90.

22. İsmail b. Recâ b. Rabî'a ez-Zübeydî¹⁴²⁹: İbn Ma'în, Ebû Hâtim ve Nesâî sika olduğunu belirtmişler, İbn Hibbân da es-Sikât'ında zikretmiştir.¹⁴³⁰ Ezdî ise "münkeru'l-hadîs" olduğunu söylemiştir. Babasından, Evs b. Dam'ac, Abdullah b. Ebi'l-Hüzeyl ve daha başkalarından rivâyet etmiştir. Kendisinden ise akranı olan A'meş, Şu'be, Mes'ûdî ve daha birçokları rivâyette bulunmuştur.¹⁴³¹ İbn Sa'd, onun, hadîslerini unutmamak / hadîslerinin unutulmaması için çocukları etrafına toplayıp hadîs rivâyet ettiğini kaydetmiştir.¹⁴³²
23. İsmail b. Zeyd b. Sâbit en-Neccârî: Zeyd b. Sâbit'in en küçük oğlu olup babasından rivâyeti yoktur. Başkalarından rivâyeti vardır fakat rivâyet sayısı azdır.¹⁴³³
24. İsmail b. Abdillâh el-Asbahî: En fazla dayısından olmak üzere, babası, kardeşi Ebû Bekir, Mâlik b. Enes, Kesir b. Abdillâh, Nâfi' b. Ebî Nu'aym, Seleme b. Ukbe ve daha birçoklarından rivâyette bulunmuştur. Kendisinden ise Kuteybe, Nasr b. Ali, Hâris b. Ebî Üsâme ve daha birçokları doğrudan, Buhârî ve Müslim ise dolaylı olarak rivâyet etmişlerdir. Fazlaca cerh edilmiştir. Kendi kitabından okumanın haricinde herhangi bir eda Târîki kullanmadığı belirtilmiştir. İbn Ma'în bir rivâyete göre "Sadûkun daifu'l-akl" bir başka rivâyete göre ise o ve babası "sariku'l-hadîs" idi demiştir. Nesâî "daifun ğayru sikatin", Yahyâ b. Mahled "yekzibu leyse bi şey'in", Muâviye b. Sâlih ise o ve babası zayıftır demiştir. Ebû Hâtim "mahalluhu es-sıdk", Ahmed b. Hanbel ise "la be'se bih" demiştir.¹⁴³⁴ 226 veya 227'de vefat ettiği rivâyet edilmiştir.¹⁴³⁵
25. Eş'as b. İshâk el-Eş'arî el-Kummî: Başta Hasan-ı Basrî olmak üzere birçok râvi kendisinden hadîs rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Nesâî ve İbn Ma'în kendisini tevsik etmiştir.¹⁴³⁶ İbn Hacer, İbn Hibbân'ın da onu tevsik ettiğini kaydetmiştir¹⁴³⁷ ancak İbn Hibbân'da yaptığımız taramada bunu doğrulayacak bir bilgiye ulaşamadık.
26. Eş'as b. Sevvâr el-Kindî el-Kûfî: Ehvâz kadılığı yapmıştır. Şa'bî, İkrime, Hasen ve İbn Sîrîn'den rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Şu'be, 'Uyeyisir b. Kâsım, Heysem,

¹⁴²⁹ Yemenli Mezhic kabilesinin bir koludur. Bkz., İbn el-Esîr, Age., I, 400.

¹⁴³⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 194.

¹⁴³¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 259; Mubeyyad, Age., I, 93.

¹⁴³² İbn Sa'd, Age., VII, 326.

¹⁴³³ Mubeyyad, Age., I, 94.

¹⁴³⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 271.

¹⁴³⁵ Mubeyyad, Age., I, 96-97.

¹⁴³⁶ Mubeyyad, Age., I, 107.

¹⁴³⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 306.

Hafs b. Ğıyâs, Abdullah b. Nümeyr ve Yezîd b. Harun rivâyet etmiştir.¹⁴³⁸ Özellikle zabt yönünden çokça cerh edilmiş bir râvidir. Hakkında Ebû Zür'a: leyyinün, İbn Hırâş: Eş'asların en zayıfı, Nesâî: zayıf, İbn Hibbân: fâhişu'l-hata kesretü'l-vehm, Dârekutnî: daîfun lâ yu'temedu bih, el-'İclî: daîfun yüktebü hadîsuhu, Bundâr: leyse bi sikatin, İbn 'Adiyy: onun münker bir rivâyetine rastlamadım fakat senedleri karıştırırdı, Osman b. Ebî Şeybe: Sadûkun demişlerdir. Yahyâ'dan ise biri zayıf, diğeri ise sika olduğunu bildiren iki ayrı rivâyet gelmiştir. 136 senesinde vefat etmiştir.¹⁴³⁹

27. Eflah b. Humeyd el-Ensârî el-Medenî: Babasından, Muğire b. Ca'd, Ebû Bekr b. Hazm, Kâsım b. Muhammed ve daha başkalarından rivâyeti vardır. Kendisinden ise Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî, Ebû Bekr el-Hanefî, Ebû Nu'aym, İshâk b. Süleyman, Muâfâ, Vekî', Abdülmelik b. Amr, Osman b. Amr ve daha birçokları rivâyette bulunmuştur. Buhârî, Müslim, Nesâî, Ebû Dâvud ve daha birçok müellefatta rivâyetleri mevcuttur. Özellikle Kâsım b. Muhammed kanalıyla Hz. Âişe'nin birçok hadisini rivâyet etmiştir. Örneğin, Hz. Peygamber ile Hz. Âişe'nin aynı kaptan guslettiklerini rivâyet etmiştir.¹⁴⁴⁰ Sikadır. 158 yılında veya daha sonra vefat etmiştir.¹⁴⁴¹
28. Eyyûb b. 'Âiz et-Tâî el-Kûfî: Kays b. Müslim, Bükeyr b. el-Ahnes ve daha başkalarından rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Abdülvahid, Ğalib Ebû Bişr, Kâsım b. Mâlik el-Müzeni ve daha başkaları rivâyet etmiştir. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'de birer rivâyeti vardır. Mesela, Tirmizî'de Kays b. Müslim > Târik b. Şihâb kanalıyla Ka'b b. Ucre'den rivâyet ettiği şu hadisi kaydetmeden geçemeyeceğiz: *Rasûlullah (s.a.v.) bana şöyle buyurmuştu: "Ey Ka'b benden sonra gelecek bazı devlet adamlarından senin için Allah'a sığınırım. Her kim onların kapılarından girer, yalanlarını doğru sayar, haksızlıklarına yardımcı olursa ne o benden sayılır, ne de ben ondan; O kimse mahşer günü havzımda benim yanıma gelemez. Her kim de onların kapılarından, girsin veya girmesin onların yalanlarını doğrulamaz ise, haksızlıklarına yardım etmezse o bendendir, ben de ondanım. Mahşer günü havzımın yanına bu kişi gelecektir. Ey Ka'b namaz kişinin Müslüman oluşuna bir delildir, oruç ise sağlam bir kalkandır, sadaka vermek ise suyun ateşi söndürdüğü*

¹⁴³⁸ Mubeyyad, Age., I, 108.

¹⁴³⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 308; İbn Sa'd, Age., VI, 358; Mubeyyad, Age., I, 107-108.

¹⁴⁴⁰ Buhârî, Ğusl, 9.

¹⁴⁴¹ Mubeyyad, Age., I, 125.

gibi hataları siler süpürür. Ey Ka'b, haramla beslenerek meydana gelen et ve kemiklere ancak ateşte olmak yakıştır."¹⁴⁴² Sikadır.¹⁴⁴³ Hicrî 2. asırda vefat etmiştir.¹⁴⁴⁴

29. Bürayd b. Ebî Bürde el-Eş'arî el-Kûfî: Ebû Mûsâ el-Eşarî'nin torunlarından. Sikadır; az hata yapmıştır. Tirmizî hariç Kütüb-i Sitte'nin beş kitabında rivâyetleri bulunmaktadır. H. 100'den sonra vefat etmiştir. Makdisî, kendisini Buhârî ve Müslim'in, hakkında ittifak ettiği kimseler arasında zikretmiştir.¹⁴⁴⁵
30. Büsr b. Ubeydillah el-Hadramî eş-Şâmî: Sika, Hâfız ve fakihtir. Ruveyfi', Vâsile b. el-Eska' ve daha başkalarından rivâyet etmiş; kendisinden ise Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir, Sevr b. Yezîd ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur.¹⁴⁴⁶ H. 100'den sonra Şam'da vefat etmiştir.¹⁴⁴⁷
31. Bişr b. Bekr el-Becelî ed-Dımeşkî: Sikadır. 200 veya 2005'te vefat ettiği belirtilmiştir.¹⁴⁴⁸
32. Bişr b. Ömer ez-Zehrânî el-Ezdî el-Basrî: Mâlik b. Enes'in râvilerinden olup sikadır.¹⁴⁴⁹ Şu'be, Mâlik, Hemmâm, Ebân, Hammâd b. Sâide, İkrime b. Âmir gibi tâbîlerden rivâyet etmiştir. Kendisinden ise İshâk b. Râheveyh, Zeyd b. Ahrem, Fellâs, Zühlî vb. hadîs almıştır.¹⁴⁵⁰ Ebû Hâtim sadûk olduğunu söylemiş; İbn Hibbân ise kendisini es-Sikât'ında zikretmiştir.¹⁴⁵¹ Dârekutnî ve Hâkim de onu tevsîk edenler arasındadır. H. 207'de Basra'da vefat etmiştir.¹⁴⁵²
33. Bişr b. Velîd el-Kindî: Allame, muhaddis, sadûk. Hanefî Irak kadılarındandır.¹⁴⁵³ Hicrî 125 yıllarında dünyaya gelmiştir. Kur'an'ın mahlûk olduğunu ikrar etmediği için emîru'l-mü'minîn Ebû İshâk'ın emriyle ev hapsine mahkûm edilmiş, kapısında bekçiler tutulmuş, fetvâ ve hadîs rivâyetinden men edilmiş; Cafer b. Ebî İshâk halife olunca salıverilmesini emretmiş, hakkındaki yasaklar kaldırılmıştır. Kadı Ebî Yusuf'tan hadîs yazmış; Şerîk, Hammâd b. Zeyd, Mâlik b. Enes vb.'den rivâyet

¹⁴⁴² Tirmizi, Cuma, 79.

¹⁴⁴³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 210.

¹⁴⁴⁴ Mubeyyad, Age., I, 145.

¹⁴⁴⁵ Mubeyyad, Age., I, 149.

¹⁴⁴⁶ Ebû Üsâme, Age., s. 6.

¹⁴⁴⁷ Mubeyyad, Age., I, 151.

¹⁴⁴⁸ Mubeyyad, Age., I, 152.

¹⁴⁴⁹ İbn Sa'd, Age., VII, 300.

¹⁴⁵⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 399.

¹⁴⁵¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 89; fakat anlaşıldığı kadarıyla İbn Hibbân onu etbâu't-tâbîinden saymamaktadır. Çünkü Bişr'in biyografisini etbâu't-tâbîinden rivâyet edenler arasında zikretmiştir.

¹⁴⁵² Mubeyyad, Age., I, 149.

¹⁴⁵³ İbn Sa'd, Age., VII, 355.

etmiştir. Kendisinden rivâyet edenler arasında ise Belhî, Mûsâ b. Harun, Ebü'l-Kâsım el-Beğavi, Ebû Ya'lâ el-Mevsilî vb. sayılabilir. Kendisi hakkında ehl-i hadîs imsak etmiş ve onu terk etmişlerdir. Sikalar arasında sayılmamaktadır. 238'de vefat etmiştir.¹⁴⁵⁴

34. Bakiyye b. el-Velîd el-Kilâ'î el-Meytemî el-Hımsî: Sikalardan rivâyetinde sika; sika olmayanlardan rivâyetinde ise zayıftır.¹⁴⁵⁵ Muhammed b. Ziyad el-Elhânî, Evzâ'î, Ebû Bekr b. Ebî Meryem ve başkalarından hadîs rivâyet etmiştir. Kendisinden ise şeyhleri İbnü'l-Mübârek, Şu'be, İbn Cüreyc ve Evzâ'î başta olmak üzere Hammâd, İbn Uyeyne, Yezîd b. Harun, Vekî' ve İsmail b. Ayyaş vb. rivâyet etmiştir.¹⁴⁵⁶ İbn Mübârek, sadûktur fakat olur olmaz herkesten yazar; 'İclî, maruflardan rivâyetinde sika fakat meçhullerden rivâyetinde "leyse bi şey'in"; İbn Hibbân, sika-me'mündür fakat Ubeydullah b. Ömer, Mâlik ve Şu'be'den tedlis yoluyla rivâyet etmiştir; İbnü'l-Medînî, Şam ehlinden rivâyetlerinde "salih" fakat Hicaz ve Irak ehlinden rivâyetlerinde zayıftır; Hâkim, sika-me'mundur; Cûzecânî ise, kesret-i vehmi sebebiyle ferd rivâyetlerinde "fela yuhteccü bih"tir; demişlerdir. Muhammed b. Harun'un hilafetinin sonlarında, 197'de vefat etmiştir.¹⁴⁵⁷
35. Bekr b. Abdirrahman el-Ensârî el-Kûfî: Amcasının oğlu İsa b. Muhtar, Kays b. er-Rebî, Herim b. Süfyân el-Becelî ve İbn Küneyde'den hadîs dinlemiştir. Kendisinden ise Ebû Kürayb, Ebû Amr, İbn Ebî Uzre, Ahmed b. İbrahim ed-Devreki, Yakub b. Süfyân ve daha başkaları rivâyet etmiştir. On küsur sene Kûfe kadılığı yaptı. Azlinden sonra Kûfe'de vefat etti.¹⁴⁵⁸
36. Bekr b. Amr el-Me'âfirî el-Mısırî: Meşhur âbidlerden olup, Mısır Camii imamıdır. Ebû Cafer'in hilâfet esnasında 140 yılında vefat etmiştir.¹⁴⁵⁹
37. Bükeyr b. Âmir el-Becelî el-Kûfî: Ebû Zür'a, Abdurrahman b. Ebî Nazm el-Becelî ve Kays b. Ebî Hâzim'den rivâyet etmiştir. Kendisinden de Sevrî, Vekî', Ebû Nu'aym vb. rivâyette bulunmuştur. Hakkında "leyse bi kaviyyin, daifün, salihu'l-hadîs, leyse bi şey'in, leyse bi sikatin, leyse bi'l-metruk, min men yüktebü

¹⁴⁵⁴ Mubeyyad, Age., I, 157.

¹⁴⁵⁵ İbn Sa'd, Age., VII, 369.

¹⁴⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 416.

¹⁴⁵⁷ İbn Tal'at, Age., ss. 98-111; Mubeyyad, Age., I, 160-161.

¹⁴⁵⁸ İbn Sa'd, Age., VI, 406; Mubeyyad, Age., I, 160.

¹⁴⁵⁹ Mubeyyad, Age., I, 165.

hadisuhu, sikatün inşaallah” vs. şeklinde değerlendirmeler bulunmakla birlikte¹⁴⁶⁰ İbn Hibbân es-Sikât’ında kendisine yer vermiştir.¹⁴⁶¹

38. Sâbit b. Aclan el-Ensârî el-Hımsî: Sadûktur. Ermenistan’a yerleşmiş, Hicrî 100’den sonra vefat etmiştir.¹⁴⁶²
39. Sevr b. Yezîd b. Ziyad el-Kilâ’î: Hâlid b. Ma’dân, Raşid b. Sa’d, Ata b. Ebî Rebah, Habib b. İd, Nâfi’, Zühri, Mekhûl, İkrime, İbn Cüreyc ve Amr b. Şuayb’den rivâyet etmiştir. Kendisinden ise İbn İshâk, İbnü’l-Mübârek, Velîd b. Hâtim, Yahyâ el-Kattân, Bakıyye b. Velîd, Hâlid b. Hâris ve Ebû Asım en-Nebîl rivâyet etmiştir. Zehebî, Sevr için “bidati olmasa hadîsleri Buhârî’de başköşede olurdu” demiştir. Ancak Buhârî’de Sevr’den biri Yahyâ b. Hamza diğeri Ebû Asım en-Nebîl kanalıyla gelmiş iki rivâyet tespit ettiğimizi belirtelim.¹⁴⁶³ Yine hakkında Yahyâ el-Kattân “Şamlılar içerisinde ondan daha sikasını görmedim; Mekke’de kendisinden levhalara hadîs yazardım” demiş; Vekî’ ise tanıdığı en âbid kişinin o olduğunu belirtmiştir. İbn Adıyy kendisini tevsîk etmiş, 200 civarında müsned rivâyetinin olduğunu ve hiçbir rivâyetinde bir beis görmediğini tasrih etmiştir. Ebû Hâtim de Sadûk ve Hâfız olduğunu söylemiştir.¹⁴⁶⁴ Kaderî olduğu, dedesinin Sıffîn’de Muâviye saflarında hayatını kaybettiği ve Hz. Ali’den söz edilince “dedemi öldüren adamı sevmiyorum” dediği kaydedilmiş olmakla birlikte,¹⁴⁶⁵ Ebû Zür’a’nın Münebbih b. Osman’dan bir rivâyetine göre sonraları Kaderiyye’yi reddetmiştir. Ehl-i Hadîs nezdinde bu denli itibar görmüş olması önceleri bidatine davetçi olmadığı ve mezkûr rivâyetten de anlaşıldığı üzere sonraları tümünden vazgeçtiği söylenebilir.¹⁴⁶⁶
40. Câbir b. Zeyd el-Ezdî: Fakih ve sika bir râvidir. 193 senesinde Basra’da vefat etmiştir.¹⁴⁶⁷
41. Câbir b. Zeyd el-Cu’fî el-Kûfî: Ebû Tufeyl, Ebü’d-Duha, İkrime, Ata, Tavus, Hayseme, Muğire b. Şübeyl vb. bir gruptan rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Şu’be, Sevrî, İsrail, Hasen b. Hayy, Şerîk, Mamer, Ebû Avane ve daha başkaları rivâyet etmiştir. Hakkında, sika olmadığı, hem görüşlerinde hem rivâyetlerinde cidden

¹⁴⁶⁰ Mubeyyad, Age., I, 166.

¹⁴⁶¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 237.

¹⁴⁶² Mubeyyad, Age., I, 179.

¹⁴⁶³ Buhârî, Cihad ve Siyer, 92; Et’ime, 53.

¹⁴⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, II, 30.

¹⁴⁶⁵ İbn Sa’d, Age., VII, 467.

¹⁴⁶⁶ Mubeyyad, Age., I, 183-184.

¹⁴⁶⁷ Mubeyyad, Age., I, 186.

zayıf olduğu, hadîslerinin yazılmayacağı, müdellis olduğu ve kezzab olduğu şeklinde ağır eleştiriler vardır.¹⁴⁶⁸ Süfyan b. Uyeyne'den gelen bir rivâyete göre, kendisine “Babam bana izin verinceye veya benim için Allah hükmedinceye kadar bu yerden asla ayrılmayacağım.”¹⁴⁶⁹ ayetinin yorumu sorulunca, “onun te’vili henüz gelmedi” demiştir ki, Süfyân, aslında onun kastettiği şeyi şöyle açıklamaktadır: Rafızîler, Hz. Ali'nin gökyüzünde olduğuna ve gökyüzünden çocuklarına “falancayla birlikte ortaya çıkın” demedikçe çocuklarının ortaya çıkmayacağına inanırlar. İşte Câbir, bu ayetin te’vili henüz gelmedi derken, Hz. Ali henüz çıkın emrini vermedi ve beklediğimiz mehdi henüz gelmedi demek istemiştir.¹⁴⁷⁰ İbn Hibbân da onun, Hz. Ali'nin dünyaya döneceğine inanan bir Sebeî olduğunu ve kendisinden rivâyet edenlerin ihticac amacıyla değil, onun kaç kuruşluk adam olduğunu göstermek amacıyla rivâyet ettiklerini belirtmiştir.¹⁴⁷¹ Ancak şunu da belirtmek lazım ki, Câbir, “haddeseni ve semi'tü” lafızlarıyla yaptığı rivâyetlerde güvenilir; “kâle” lafzıyla yaptığı rivâyetlerde müdellis kabul edilmiştir.¹⁴⁷²

42. Cevre b. Humeyl et-Tâî: rivâyet sayısı azdır.¹⁴⁷³
43. Cerîr b. Hâzim el-Ezdî el-Ateki el-Cehdamî el-Basrî: Sika Hâfız bir imamdır. Asıl şeyhi Ebû Recâ' el-Utâridî'dir ki onun kanalıyla yaptığı rivâyetler Sahihayn'a girmiştir. Ayrıca İbn Sîrîn, İbn Ömer'in azadlısı Nâfi', Ata b. Ebî Rebah, İbn Müleyke, Sâlim b. Abdillah, Tavus, A'meş ve daha birçok şeyhten rivâyeti vardır. Katâde'den rivâyetinde zayıf olduğunda ehl-i hadisin icmaı vardır. Kendisinden rivâyet edenler arasında ise oğlu Vehb b. Cerîr başta olmak üzere, şeyhleri Eyyûb, A'meş, Hişâm b. Hasan ve Yezîd b. Ebî Habib; öğrencilerinden ise Sevrî, Leys b. Sa'd ve daha birçokları zikredilebilir. Orta yaşlarda Mısır'a hadîs öğrenmek için yolculuk yaptığı ve Yahyâ b. Ma'în'den bir rivâyete göre hadîslerini bir eserde topladığı anlaşılıyor.¹⁴⁷⁴ İclî ve Ahmed b. Sâlih sika olduğunu, Ebû Hâtim Sadûk-Sâlih olduğunu; Nesâî ve Yahyâ b. Ma'în “leyse bihi be's” olduğunu; İbn Adıyy ise müstakimü'l-hadîs-sâlih olduğunu belirtmişlerdir. Vehim ve ihtilatı nedeniyle zabt yönünden ta'n edilmiş olmakla birlikte Ebû Hâtim er-Râzî, onun bu halinin

¹⁴⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 41.

¹⁴⁶⁹ Yusuf 12/80

¹⁴⁷⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 43.

¹⁴⁷¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 245-247; Mubeyyad, Age., I, 186.

¹⁴⁷² İbn Tal'at, Age., s. 116-117.

¹⁴⁷³ İbn Sa'd, Age., VI, 300; Mubeyyad, Age., I, 191.

¹⁴⁷⁴ Mubeyyad, Age., I, 192-193.

ölümünden bir yıl önce ortaya çıktığını belirtmektedir. Daha önce olduğu yönünde bazı rivâyetler de mevcuttur fakat bunun rivâyetlerine pek etki ettiği söylenemez. Nitekim Abdurrahman b. Mehdi, Cerîr'in çok sayıda öğrencisinin olduğunu fakat ihtilatını hissettikleri andan itibaren onu hacbettiklerini ve ihtilat halinde ondan hiç kimsenin hiçbir rivâyette bulunmadığını belirtmiştir. Buhârî'nin kaydına göre 85'te Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfeti esnasında dünyaya gelmiş ve 170 yılında vefat etmiştir.¹⁴⁷⁵ Abdülmelik b. 'Umeyr > Câbir b. Semüre > Ömer b. Hattab kanalıyla rivâyet ettiği, cemaati ilzam eden ve şeytanın tek tek fertleri daha kolay etkilediğini belirten bir rivâyeti oldukça dikkat çekicidir.¹⁴⁷⁶

44. Cerîr b. Zeyd el-Ezdî el-Basrî: Hicrî 100'den sonra vefat etmiştir. Sadûktur.¹⁴⁷⁷
45. Cuayd b. Abdurrahman el-Kindî: Sikadır, 144'te vefat etmiştir.¹⁴⁷⁸
46. el-Hâris b. eş-Şübeyl el-Becelî: Sikadır. Makdisî kendisini Buhârî ve Müslim'in, hakkında ittifak ettikleri râviler arasında zikretmiştir. Hicrî 100'den sonra vefat etmiştir.¹⁴⁷⁹
47. el-Hâris b. Abd el-Ezdî: Mu'âz 'ın ashâbındandır. Hadîsleri vardır.¹⁴⁸⁰
48. Habib b. eş-Şehîd el-Ezdî el-Basrî: Sika-sebt bir râvidir. Hicrî 145 senesinde 66 yaşında vefat etmiştir.¹⁴⁸¹
49. Habib b. Ebî Amre el-Gassâb el-Ezdî el-Hamâî el-Kûffî: Sa'îd b. Cübeyr, Mücâhid, Münzir en-Nevevi, Âişe bt. Talha ve Ümmü'd-Derda'dan rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Sevrî ve kardeşi Mübârek b. Sa'îd, Şu'be, Hâlid el-Vâsîtî, Hafs b. Ayyaş, Muhammed b. Fudayl, Cerîr, Ali b. Asım ve daha başkaları rivâyet etmiştir. İbn Hibbân,¹⁴⁸² Yahyâ b. Muğire er-Râzî, İbn Ma'în, Nesâî ve Ahmed onun sika; Ebû Hâtim ise sâlih olduğunu söylemişlerdir.¹⁴⁸³ Kütüb-i Tis'a ve diğer müellefatta Âişe bt. Talha kanalıyla Hz. Âişe'den rivâyet edilen hacc-ı mebrurla ilgili rivâyetlerin hemen hemen tümünün senesinde yer almaktadır. 142 senesinde vefat etmiştir.¹⁴⁸⁴

¹⁴⁷⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 61.

¹⁴⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, I, 62.

¹⁴⁷⁷ Mubeyyad, Age., I, 194.

¹⁴⁷⁸ Mubeyyad, Age., I, 197.

¹⁴⁷⁹ Mubeyyad, Age., I, 224.

¹⁴⁸⁰ Mubeyyad, Age., I, 225.

¹⁴⁸¹ Mubeyyad, Age., I, 232.

¹⁴⁸² İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 277.

¹⁴⁸³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 165.

¹⁴⁸⁴ Mubeyyad, Age., I, 232; İbn Sa'd, Age., VI, 240.

50. Haccâc b. Ertat en-Neha'î el-Kûfî: Sığar-ı sahâbeden Enes b. Mâlik ve Urve hayattayken dünyaya gelmiştir. Abdülmelik b. Abdülamid, babasından rivâyetle Haccâc'ın yıllarca geçimini annesinin eğirdiği iplerden sağladığını; sonra Ebû Cafer'in onu oğlu Mehdi ile birlikte Horasan'a gönderdiğini ve Haccâc'ın Horasan'dan yetmiş köle ile döndüğünü; zaman zaman elini başına koyup “asalet tutkusu beni helak etti” dediğini ve Ebû Hanife'ye uğrayıp “Allah senin aklını kabul etmez” dediğini belirtmiştir.¹⁴⁸⁵ Abbasilerin ilk Basra kadısıdır. Ayrıca Ebû Hanife ve İbn Ebî Leyla ile birlikte Kûfe müftülüğü de yapmıştır. Asalet taslayıp duran birsiydi. Zaten su-i hıfzı ve tedlisinin¹⁴⁸⁶ yanı sıra kibri ve övünmesi noktasından da tan edilmiştir. Zayıf bir râvi olan Haccâc, İkrime, Ata, el-Hakem, Nâfi', Mekhûl, Zühri, Katâde Ebû İshâk, Simâk ve daha birçoklarından rivâyette bulunmuştur. Kendisinden ise Mansur b. Mutemir, Kays b. Sa'd, Ebû İshâk, Şu'be, Sevrî, Şerîk, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Ebî Süleyman ve daha birçokları rivâyette bulunmuştur. *Haccâc'ın hadislerin yazılmasına karşı çıktığı, talebelerine hadis yazanlardan uzak durmalarını öğütlediği, derslerinde hadis yazanları ikaz ettiği, hatta meclisinden çıkardığı söylenmektedir. Ona göre hadis yazarken her an hata yapılması, meselâ Ömer yerine Amr yazılması mümkündür*¹⁴⁸⁷. Ahmed el-İclî, onun “caizü'l-hadîs” olduğunu ancak irsal¹⁴⁸⁸ yaptığını; Ahmed b. Hanbel: Hâfız olduğunu ancak ziyadesiz bir tek rivâyetinin bile bulunmadığını; Yahyâ b. Ma'în: Sadûk, leyse bil kaviyy ve müdellis olduğunu; Ebû Zür'a: sadûk-müdellis olduğunu; Ebû Hâtim: hadîsleri yazılır, sadûk ve müdellis ani'd-duafa olduğunu; Nesâî: leyse bil kaviyy olduğunu belirtmişlerdir.¹⁴⁸⁹
51. Haccâc b. Ebî Ziyâd el-Esved el-Kasmelî¹⁴⁹⁰ el-Ezdî el-Basrî: Şehr, Ebû Narda ve daha başkalarında rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Cafer b. Süfyân, İsa b. Yûnus ve Ruh rivâyet etmiştir. Sadûk bir râvi olup İbn Ma'în kendisini tevsîk etmiştir. 140 küsurlu yıllarda vefat etmiştir.¹⁴⁹¹
52. el-Haccâc b. Abd es-Sümâli: Humeyd b. Hilâl, Hasan-ı Basrî, Yahyâ b. Ebî Kesir ve daha başkalarından rivâyeti vardır. Kendisinden ise Hammâdlar, el-Kattân, Ruh,

¹⁴⁸⁵ Mubeyyad, Age., I, 233.

¹⁴⁸⁶ İbn Tal'at, Age., ss. 129-135.

¹⁴⁸⁷ Selman Başaran, “Haccâc b. Ertat”, *DİA*, XIV, 425-426.

¹⁴⁸⁸ el-İrâkî, Age., s. 75-76.

¹⁴⁸⁹ Mubeyyad, Age., I, 233-237.

¹⁴⁹⁰ Kasmelî: Ezd kabilesinin bir kolu olup Basra'ya yerleşmişler ve kendi isimlerini taşıyan bir mahalle kurmuşlardır. Bkz., İbn el-Esîr, Age., II, 212-213; Süyûtî, *Lübbü'l-Lübâb*, s. 237.

¹⁴⁹¹ Mubeyyad, Age., I, 237.

Huşeym ve başkaları rivâyet etmiştir. İbn Hibbân, Ahmed, İbn Ma'în, Ebû Zür'a, Ebû Hâtim, Tirmizî, Nesâî 'İclî ve Ebû Bekr el-Bezzâr onun sika olduğunu belirtmişler; Tirmizî buna ilave olarak Hâfız olduğunu da belirtmiştir. 143 yılında vefat etmiştir.¹⁴⁹²

53. Haramiyy b. Hafs b. Amr el-'Atekî el-Kasmelî: Şu'be, Hammâd b. Seleme, Ebân el-Attar, Abdülvahid b. Ziyad ve daha birçok şeyhten rivâyet etmiştir. Kendisinden ise kölesi Saffar, Amr el-Fellas, Ebü'l-Ahves, Buhârî ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur. Makdisî onu, Buhârî ve Müslim'in müttefekun aleyhleri arasında zikrederken İbn Nâfi' ve İbn Hibbân, tevsîk etmişlerdir. Ebû Hâtim ise onu Mısır'da hasta bir haldeyken gördüğünü ve ondan rivâyet almadığını belirtmiştir.¹⁴⁹³ 201 veya 205 yılında vefat etmiştir.
54. Hariz b. Osman er-Rahabi el-Hımsî: Hakkında çelişkili bilgiler vardır. Raşid b. Sa'd ve daha başkalarından rivâyette bulunmuştur. Kendisinden ise Bakıyye b. el-Velîd, Yezîd b. Harun ve daha başkaları rivâyet etmiştir. Bir rivâyette sika-sebt olduğu belirtilen Hariz hakkında İbnü'l-Esir "*o bir Nâsıbî (ehl-i beyte söven¹⁴⁹⁴) idi; Hz. Ali'ye buğz ederd; sabah ve akşam ona yetmişer kez küfrederd; bundan tövbe ettiği söylenirse de doğru değildir*" demektedir.¹⁴⁹⁵ 163 senesinde 83 yaşında vefat etmiştir.¹⁴⁹⁶
55. Hasan b. el-Muhârik el-Kindî el-Vâsıtî: Mısır'a yerleşmiş sadûk ama hata eden bir râvidir. Hz. Ömer ve Mufaddal b. Fedale'den rivâyet etmiştir. 222 senesinde vefat etmiştir.¹⁴⁹⁷
56. Hasen b. Üsame el-Kelbî el-Medenî: Zeyd b. Hârise'nin torunudur. Babasından rivâyet etmiştir. Kendisinden ise oğulları Zeyd, Muhammed ve Selem rivâyette bulunmuştur. İbn el-Medînî onun hadisini zayıf bir şeyhin meçhûl birinden, onun da bir başka meçhûl râviden rivâyet ettiğini belirtmiştir. Bu iki meçhûl râvi ondan Hz. Peygamber'in Hz. Hasan ve Hüseyin'e olan sevgisine dair "Hz. Peygamber o ikisini iki dizine oturttu" hadisini rivâyet etmişlerdir. İbn Hibbân ve Hâkim, onu tevsîk etmişlerdir.¹⁴⁹⁸

¹⁴⁹² Mubeyyad, Age., I, 238.

¹⁴⁹³ Mubeyyad, Age., I, 250-251.

¹⁴⁹⁴ http://www.40ambar.net/yazi_detay.php?Yazi_id=1065&yazar=34.

¹⁴⁹⁵ İbn el-Esir, Age., I, 372;

¹⁴⁹⁶ Mubeyyad, Age., I, 251.

¹⁴⁹⁷ Mubeyyad, Age., I, 253.

¹⁴⁹⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 222; Mubeyyad, Age., I, 253-254.

57. Hasen b. Rebî' el-Becelî el-Kasrî el-Kûfî: Abdullah b. Mübârek'in ashâbından imam, Hâfız, hüccet, âbid ve ilmiyle amil bir şeyhtir. Abdullah b. İyad, Hammâd b. Zeyd, Ebü'l-Ahvas, Şerîk, Mûsâ b. Meymun ve daha başkalarından rivâyeti vardır. Rivâyet ettiği hadîsleri Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvud doğrudan; diğer müellifler ise Ebû Zür'a, Ebû Hâtım, Ebû Hâzim, Osman ed-Dârimî ve Ali el-Basrî aracılığıyla almışlardır. Müslim'in şeyhlerinin büyüklerindedir. Ahmed b. Abdillâh el-İclî ve Ebû Hâtım er-Râzî kendisini tevsîk etmişlerdir.¹⁴⁹⁹
58. Hasen b. Abdillâh el-'Urfî el-Becelî el-Kûfî: İbn Abbas, Amr b. Hâris, Âbid b. Nedale, Yahyâ b. el-Cezzar, Sa'îd b. Cübeyr ve daha başka kişilerden rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Hakem b. 'Uteybe, Seleme b. Küheyl, Eş's b. Talîk, Uzre b. Abdirrahman ve Yahyâ b. Meymun hadîs almışlardır. İbn Ebî Heyseme, Yahyâ b. Ma'în'den, onun Sadûk, leyse bihi be's olduğunu ancak İbn Abbas'tan hadîs işitmediğine dair söylentilerin var olduğunu aktarmıştır. Ebû Zür'a, İbn Hibbân ve 'İclî kendisini tevsîk etmişlerdir.¹⁵⁰⁰
59. Hasen b. Ubeydillâh en-Neha'î el-Kûfî: İbrahim b. Zeyd en-Neha'î, İbrahim b. Süveyd en-Neha'î, İbrahim b. Yezîd et-Temîmi, Yezîd b. Vehb, Ebû Amr eş-Şeybani, Ebû Hamza Cami' b. Şeddad, Ebû Vâil, Âmir eş-Şa'bî, Sa'd b. Abde, Ebü'd-Duha, İbn Zür'a ve bir topluluktan rivâyet etmiştir. Kendisinden hadîs alanlar arasında ise Şu'be, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Zaide, Ebû İshâk el-Fezari, Abdullah b. İdris, Abdulvahid b. Ziyad, Cerîr b. Abdilhamid, Cafer b. Ğıyâs, Muhammed b. Fudayl ve daha başkaları vardır.¹⁵⁰¹ İbn Hibbân,¹⁵⁰² 'İclî, Ebû Hâtım ve es-Sâcî onu tevsîk; Dârekutnî ise el-A'meş'e nispetle tad'îf etmiştir. Buhârî ise, bütün hadîslerinin muztarib¹⁵⁰³ olduğu gerekçesiyle kendisinden rivâyette bulunmamıştır.¹⁵⁰⁴ 140'tan önce, Ebû Cafer'in hilâfeti esnasında vefat etmiştir.¹⁵⁰⁵

¹⁴⁹⁹ Mübeyyad, Age., I, 282.

¹⁵⁰⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 253; Mübeyyad, Age., I, 283.

¹⁵⁰¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 254.

¹⁵⁰² İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 267.

¹⁵⁰³ Bir râvînin aynı hadîsi birkaç farklı şekilde yahut adalet ve zabt yönünden birbirine denk iki râvînin aynı hadîsi farklı şekillerde rivâyet etmeleri halinde, aralarında tercih yapılamaması durumunu ifade eden bir terimdir. Bkz., Uğur, Age., s. 301.

¹⁵⁰⁴ Mübeyyad, Age., I, 283-284.

¹⁵⁰⁵ İbn Sa'd, Age., VI, 348.

60. Hasen b. Abdillahir el-‘Uranî el-Becelî el-Kûfî: Sikadır ancak İbn Abbas’tan mürselleri vardır. Hicrî 100’den önce vefat etmiştir.¹⁵⁰⁶
61. Hasen b. Abdilaziz el-Cervî el-Cüzâmî el-Mısrî: Sika-sebt, âbid ve faziletli bir kişiydi. Bağdat’a yerleşmiş 257 senesinde Irak’ta vefat etmiştir.¹⁵⁰⁷
62. Hüseyin b. Zekvân el-Muallim el-Avzî el-Basrî: Ata, Nâfi‘, Katâde, Abdullahir b. Büreyde, Yahyâ b. Ebî Kesir, Amr b. Sa‘îd, Büdeyl b. Meysere, Süleyman el-Ahvel ve daha başkalarından rivâyeti vardır. Kendisinde rivâyet edenler ise İbrahim b. Dıhman, Şu‘be b. el-Mübârek, İsa b. Yûnus, Abdülvaris b. Sa‘îd, Kattân, Ğunder, İbn Ebî Adıyy, Yezîd b. Zürey’, Yezîd b. Harun ve daha birçoklarıdır.¹⁵⁰⁸ İbn Ma‘în, Ebû Hâtım, Nesâî ve Dârekutnî kendisini tevsîk etmiştir. Aynı şekilde İbn Sa‘d, ‘İclî ve Bezzâr da onu tevsîk etmişler ancak zayıf ve “muztaribü’l-hadîs” olduğunu da belirtmişlerdir. Yahyâ el-Kattân da onun rivâyetlerinde “ıztırab” olduğunu düşünenlerdendir. Ebû Dâvud ve İbn el-Medînî ise onun Abdullahir b. Büreyde > babası > Hz. Peygamber kanalıyla hiçbir şey rivâyet etmediğini belirtmişlerdir. 145 yılında vefat etmiştir.¹⁵⁰⁹
63. Hüseyin b. Ali el-Cu‘fî el-Kûfî: Kûfe rahibi diye anılacak kadar âbid, zâhid, dünya malına önem vermemiş ve hatta evlilik bile yapmamış sûfîmeşrep bir şeyhtir.¹⁵¹⁰ Cu‘fîlerin mescidinde altmış yıllık müezzinlik yapmış ve Kur’an kıraatiyle insanların beğenisini kazanmıştır.¹⁵¹¹ Kıraat ilmini Hamza ez-Zeyyat, Ebû Amr b. el-A‘lâ ve Ebû Bekr b. Ayyaş’tan almıştır. Dayısı Hasan b. Hür, Leys b. Ebî Süleym, Mûsâ el-Cühenî, el-A‘meş, Hişâm b. Urve, Cafer b. Burkan, Cemî b. Yahyâ el-Ensârî, Fazl b. Merzuk, Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir, Süfyân es-Sevrî ve Zaide’den hadîs rivâyet etmiş, Fudayl b. ‘Iyaz ile arkadaşlık etmiştir. Kendisinden ise Süfyân b. Uyeyne, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râheveyh, İshâk b. Mansur el-Kevsec, Yahyâ b. Ma‘în, Ahmed b. Süfyân ez-Zehavi, Ebû İshâk el-Cûzecânî, Ebû Küruyb, Muhammed b. Rafi, Ahmed b. Furat, Ahmed b. Umer el-Vekî‘, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Harun el-Hammal, Duri ve Şüca’ b. Mahled rivâyette bulunmuştur. Yahyâ b. Ma‘în ve Ahmed b. Abdillahir el-‘İclî kendisini tevsîk etmiştir. Hüseyin b. Ali el-Cu‘fî’nin Sahih-i Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvud,

¹⁵⁰⁶ Mübeyyad, Age., I, 284.

¹⁵⁰⁷ Mübeyyad, Age., I, 284.

¹⁵⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, II, 293.

¹⁵⁰⁹ Mübeyyad, Age., I, 290; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, II, 293.

¹⁵¹⁰ İbn el-Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, s. 772-773.

¹⁵¹¹ İbn Sa‘d, Age., VI, 396.

Müsned-i Ahmed, Müsned-i Abd b. Humeyd, Musannef-i İbn Ebî Şeybe, Sünen-i Kübra-i Beyhaki, el-Müstedrek, Meacim-i Selase, Müstahrec-i Ebî Avane, Müsned-i Ebî Ya'la, Sünen-i Dârekutnî, Sahih-i İbn Hibbân, Sahih-i İbn Huzeyme ve daha birçok eserde rivâyetleri bulunmaktadır. 203 yılının Zilkade ayında vefat etmiştir.¹⁵¹²

64. Husayn b. Abdîrrahman en-Neha'î el-Kûfî: Ebû Vâil, Amr b. Meymûn el-Evdî, Şa'bî, Sâlim b. Ebi'l-Ca'd, Sa'îd b. Cübeyr, Sa'd b. Ubeyde, Abdullah b. Şeddad ve daha başkalarından rivâyette bulunmuştur. Kendisinden hadîs alanlar arasında ise Abdülaziz b. Abdissamed, Cerîr b. Abdilhamid, Hüşeym, Süfyân, Husayn b. Nümeyr, Abdullah b. İdris, Şu'be ve daha başkaları sayılabilir.¹⁵¹³ Sahih-i Buhârî'de, senesinde Husayn b. Abdîrrahman'ın bulunduğu on küsur hadîs vardır. Örneğin, ka'dede okunan teşehhüd duası,¹⁵¹⁴ imsak vakti¹⁵¹⁵ vb. rivâyetler. Kendisi de şeyleri de sikadır.¹⁵¹⁶
65. Hafs b. Ömer el-Ezdî en-Nemerî el-Havzî: Buhârî'nin şeyhlerinden sika-sebt bir râvidir. İmam Buhârî, Hafs'ın, 45'i Şu'be b. el-Haccâc, 6'sı Hişâm b. Abdillâh, 6'sı Hemmâm b. Yahyâ, 3'ü Yezîd b. İbrahim ve 2'si Hâlid b. Abdillâh'dan rivâyet etmiş olduğu toplam 62 hadisini almıştır.¹⁵¹⁷ Ayrıca Ebû Dâvud, Nesâî, Tirmizî, İbn Mace, Ahmed b. Hanbel, Mâlik b. Enes, Beyhaki, Abdürrezzâk b. Hemmâm ve daha birçok müellif, kendisinden çok sayıda hadîs almışlardır. 225 senesinde vefat etmiştir.¹⁵¹⁸
66. Hafs b. Ğıyâs en-Neha'î el-Kûfî: İmam, Hâfız, allame, ehl-i takva, Kûfe kadısı ve muhaddisi. 117'de Hişâm b. Abdilmelik'in hilâfeti sırasında dünyaya gelmiştir. Harun Reşid kendisini Bağdat'ın doğusuna vali olarak, sonra Kûfe'ye kadı olarak atamıştır. Hafs, bu görevini, Muhammed b. Harun'un hilâfeti esnasında ölümcül bir hastalığa yakalanıp 10 Zilhicce 194'te vefat edinceye dek sürdürmüştür.¹⁵¹⁹ Amcasının oğlu Talk'a: evleneceğin kadın nebiz içen ya da Rafızı ise onunla evlenme, şeklinde tavsiyede bulunmuş; on beş gün süren hastalığı nedeniyle çalışmadığı için kendisine ödenen aylık maaşın 100 dirhemini mutemede geri

¹⁵¹² İbn el-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, s. 772-773; Mübeyyad, Age., I, 291-293.

¹⁵¹³ İbn Sa'd, Age., VI, 324.

¹⁵¹⁴ Buhârî, Cuma, 203.

¹⁵¹⁵ Buhârî, Savm, 16.

¹⁵¹⁶ Mübeyyad, Age., I, 299.

¹⁵¹⁷ Sezgin, Age., s. 251.

¹⁵¹⁸ Mübeyyad, Age., I, 302.

¹⁵¹⁹ İbn Sa'd, Age., VI, 389.

göndererek: on beş gün Müslümanlar arasında hükmetmedim, dolayısıyla bunda payım yok, demiştir. Kûfe'nin son büyük kadısı olduğu genel kanıdır. Seccade/Sücade: "kadılık Hafs b. Ğıyâs ile son buldu" demiştir. Hadislerini yazdığı ve zaman zaman bu kitaptan rivâyet ettiği şeklinde çok sayıda rivâyet mevcuttur. Hadîs aldığı şeyhler dedesi Talk, Asım el-Ahvel, Süleyman et-Teymi, Yahyâ b. Sa'îd, Hişâm b. Urve, Yezîd b. Ubeyd, Ala b. el-Müseyyib, A'meş, Muhammed b. Yezîd el-Muhacir, İbn Cüreyc, Ebû İshâk eş-Şeybani, Ebû Mâlik el-Eşca'î, Habib b. Amre, Yezîd b. Abdillâh b. Ebî Bürde, Ubeyd b. Amr, Leys b. Ebî Selem, Hişâm b. Hassan ve Ala b. Hâlid'dir. Kendisinden hadîs alanlar arasında ise oğlu Ömer b. Hafs, amcasının oğlu Talk b. Ğannam, Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân, Yahyâ b. Yahyâ, İshâk, Yahyâ b. Şeybe, Ali b. Şeybe, Ahmed ed-Devraki, Süfyân b. Veki, Selem b. Cünade, Sehl b. Zencele, Sa'dif b. el-Fadl ve daha birçok kişi sayılabilir. Yahyâ b. Ma'în, kendisinden 3-4 bin hadîs yazıldığını kaydetmiştir. Hakkındaki değerlendirmeler genel itibariyle olumludur. Yahyâ b. Ma'în, sika; Nesâî, sika; 'İclî, sika-me'mun, fakih; Yakub b. Şeybe, kitabından rivâyetinde sika-sebt; İbn Sa'd, sika-me'mun-sebt fakat müdellis; Dâvud b. Reşid, kesiru'l-ğalat olduğunu belirtmişlerdir. Tedlisine işaret edenler arasında Ahmed b. Hanbel, İbn Hacer ve İraki'de vardır.¹⁵²⁰ 194'te vefat ettiğinde bir dirhem bile bırakmamıştı, hatta 900 dirhem borcu vardı.¹⁵²¹

67. el-Hakem b. Nâfi' el-Behrânî Ebû'l-Yemân el-Hımsî: Künyesiyle meşhurdur. Sika-sebt'tir. Buhârî kendisinden 257 hadîs rivâyet etmiştir.¹⁵²² Ebû Dâvud, Dârimî ve Ahmed b. Hanbel de kendisinden hadîs almışlardır. 113 veya 115 yılında vefat etmiştir.¹⁵²³
68. Huveyy Ebû Ubeyd el-Mezhicî: Süleyman b. Abdilmelik'in mevlasıdır. Ata b. Yezîd'den hadîs işitmiştir.¹⁵²⁴
69. Hayve b. Şürayh b. Safvan b. Mâlik el-Kindî et-Tücîbî el-Mısrî: Sufi meşrep, âbid ve zâhid bir şeyhtir. Dedesinden, Rabîâtü'l-Kasrî, Ukbe b. Müslim, Süleym b. Cübeyr ve Yezîd b. Ebî Hubeyb'den rivâyet etmiştir. Ondan hadîs alanlar arasında ise İbn Mübârek, İbn Vehb, el-Makarrî, Ebû Asım, Hâni' b. el-Mütevekkil,

¹⁵²⁰ İbn Tal'at, Age., s. 162-163.

¹⁵²¹ Mübeyyad, Age., I, 302-309.

¹⁵²² Sezgin, Age., s. 251.

¹⁵²³ Mübeyyad, Age., I, 313.

¹⁵²⁴ Mübeyyad, Age., I, 343.

Abdullah b. Yahyâ el-Bürüllüsi ve daha birçokları sayılabilir. Hakkındaki değerlendirmeler müspet yöndedir. Örneğin, Ahmed b. Hanbel, İbn Ma'în, İbn Ebî Hâtim, Yakub b. Süfyân, 'İclî ve Mesleme onu tevsîk etmişler;¹⁵²⁵ İbn Hibbân da es-Sikât'ında zikretmiştir.¹⁵²⁶ Faziletlerine dair de bihayli malumat aktarılmıştır. Mesela, İbn Vehb, ibadetini onun kadar yetersiz gören birini görmedim; o, dualarına icabet olunmasıyla bilinirdi. Hâlid b. el-Fezer'in anlattıkları bu durumu daha iyi açıklar mahiyettedir: *Hayve çok dua eden, çok ağlayan, çok fakir biriydi; bir gün yalnız başına dua ederken yanına oturdum ve: Allah sana merhamet etsin, Allah'a dua etsen de geçimini bollaştırırsa dedim. Sağına soluna baktı, kimseyi göremeyince yerden bir çakıl taşı alıp: Allah'ım bunları altına dönüştür, dedi. Avucuna baktım ve o çakıl taşının, daha önce o kadar güzelini görmediğim bir altın külçesine dönüştüğünü gördüm. Onu bana fırlattı ve: dünyada ahiret dışında bir hayır yoktur; Allah, kullarına neyin yarayacağını daha iyi bilir dedi.*¹⁵²⁷ Yine İbn Vehb'in anlattığına göre Hayve, yılda altmış dinar Atiye alır, ancak onu tasadduk etmeden evine adım atmazdı. Evine geldiğinde ise o altmış dinarı yatağının altında bulurdu.¹⁵²⁸ Ebû Cafer'in hilâfeti esnasında vefat etmiştir.¹⁵²⁹

70. Hayve b. Şurayh el-Hımsî el-Hadramî: Sikadır. Hicrî 224 yılında vefat etmiştir.¹⁵³⁰ Bakıyye b. el-Velîd, Umer b. Revbe, Damre, İsmail b. Ayyaş Ahmed b. Abdilvehhab b. Necde, el-Hasen b. es-Semeyde' el-Antâkî ve Mûsâ b. Harun'dan rivâyet etmiştir. Kendisinden rivâyet edenler arasında Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Hamza ed-Dimeşkî, Hayr b. Arafе el-Mısrî, Ahmed b. Asım el-Belhi, Ebû Zür'a Abdurrahman b. Amr ed-Dimeşkî, Mûsâ b. İsa el-Hımsî, Osman b. Sa'îd ed-Dârimî, Ahmed b. Salih, İshâk b. Mansur el-Mervezî ve daha birçokları rivâyetleri rivâyet etmiştir. Yine kendisinden rivâyet edenler arasında kütüb-i sitte müelliflerinden Ebû Dâvud da vardır. Örneğin, Ebû Dâvud, cinlerden bir heyetin Hz. Peygamber'e gelip, ümmetini cinlerin yiyeceği olan şeylerle taharetlenmekten men etmesini istediği şeklindeki hadisi Hayve'den rivâyet etmiştir.¹⁵³¹

¹⁵²⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 61.

¹⁵²⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 218-219.

¹⁵²⁷ İbn el-Cevzi, *Age.*, s. 1145

¹⁵²⁸ Mübeyyad, *Age.*, I, 344-345.

¹⁵²⁹ İbn Sa'd, *Age.*, VII, 515.

¹⁵³⁰ Mübeyyad, *Age.*, I, 345.

¹⁵³¹ Ebû Davud, *Taharet*, 20.

71. Hâlid b. Ebî ‘İmrân et-Tüçîbî: Tunus ahalisinden,¹⁵³² Mısır ve Mağrib kadısı ve müftüsü olup sika bir şeyhtir.¹⁵³³ Aynı zamanda âbid ve zâhid bir şahsiyet olup, dualarının müstecab olmasıyla da bilinir. Urve b. ez-Zübeyr, Süleyman b. Yesâr, Haneş es-San‘ânî, Kâsım b. Muhammed, Vehb b. Münebbih, Sâlim b. Abdillâh ve başkalarından rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Sa‘îd b. Yezîd, Yahyâ b. Sa‘îd el-Ensârî, Talha b. Ebî Sa‘îd, Ubeydullah b. Zecer, Leys, Hayve b. Şurayh ve Abdullâh b. Lehî‘a hadîs almıştır.¹⁵³⁴ Hakkında Ebû Hâtîm “la be’s e bih” derken, ‘İclî, sika olduğunu belirtmiştir. Zehebî, sika-sebt, salih, rabbani şeklinde tevsîk etmiş¹⁵³⁵ ve İbn Hibbân da onu es-Sikât’ında zikretmiştir.¹⁵³⁶ 125, 127 ve 129’da vefat ettiğine dair muhtelif rivâyetler vardır.¹⁵³⁷
72. Hâlid b. el-Kâsım el-Hazrecî el-Beyâzî: Rivâyeti azdır. Hicrî 163 yılında 93 yaşında vefat etmiştir.¹⁵³⁸
73. Hâlid b. Mahled el-Becelî el-Kûfî: Medîne’li şeyhlerden rivâyet etmiştir; rivâyetlerinin tümünün Medinelilerden olduğu da söylenmiştir. Mâlik b. Enes, Ebû’l-Ğusn Sâbit b. Kays, Süleyman b. Bilâl, Nâfi‘ b. Ebî Nu‘aym, Ali b. Sâlih b. Hayy, Kesir b. Abdillâh b. Avf, Abdullâh el-Mahremi ve Muhammed b. Mûsâ el-Fitri’den rivâyet etmiştir. Kendisinden hadîs alanlar ise Buhârî, Abbas ed-Durî, Abd b. Humeyd, Ebû Ümeyye et-Tarsûsî, Muhammed b. Osman b. Kerame, Muhammed b. Şeddad el-Himsî ve daha birçok kimsedir. Hakkında verilmiş cerh hükümleri dikkat çekicidir. Örneğin İbn Sa‘d onun hakkında: münkerü’l-hadîs, aşırı Şii taraftarı ve kendisinden yazılan hadîsler zarurete binaen yazılmıştır, şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.¹⁵³⁹ Yahyâ b. Ma‘în: ma be’s e bih; Ahmed b. Hanbel: hadîsleri münkerdir; Ebû Dâvud: Sadûktur fakat Şii taraftarıdır şeklinde değerlendirmiş, İbn Adıyy de kendisini münkerü’l-hadîsler arasında zikretmiştir.¹⁵⁴⁰ Ebû Hâtîm: yüktebü hadisühü; ‘İclî: sikadır fakat birazcık Şii taraftarıdır; Sâlih b. Muhammed Zecere: hadiste sikadır fakat aşırılıkla itham edilmiştir; Ebû Hâtîm: hadîsleri yazılır fakat ihticac olunmaz; Cûzecânî, mezhebinin kötülüğünden dolayı

¹⁵³² İbn Sa‘d, Age., VII, 521.

¹⁵³³ İbn Hacer, *Tehzîbü’r-Tehzîb*, III, 69.

¹⁵³⁴ Mübeyyad, Age., I, 358-359.

¹⁵³⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü’r-Tehzîb*, III, 69.

¹⁵³⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 327-328.

¹⁵³⁷ Mübeyyad, Age., I, 359.

¹⁵³⁸ İbn Sa‘d, Age., V, 211; Mübeyyad, Age., I, 359.

¹⁵³⁹ İbn Sa‘d, Age., II, 406.

¹⁵⁴⁰ Mübeyyad, Age., I, 360-361.

lanet okur, söver dururdu şeklinde değerlendirmiş; Sâcî ve Ukayli ise onu Zayıflar arasında zikretmiştir.¹⁵⁴¹ Hakkındaki değerlendirmeler az da olsa farklılık arz etmekle birlikte cerh ağırlıklı değerlendirmeler daha baskın görünüyor. Ancak bütün bunlara rağmen Buhârî'nin, kendisinden çok sayıda hadîs almış olması düşündürücüdür.¹⁵⁴² Buhârî kendisinden hemen hemen her konuda hadîs almış olmakla birlikte bu rivâyetler arasında en dikkat çekenini Hz. Osman'a Urve b. Zübeyr'i halife tayin etmesi yönündeki telkinler ve Hz. Osman'ın da istihlaf etmese bile faziletine vurgu yaparak, dolaylı yoldan bu düşünceyi desteklediğini gösteren rivâyettir.¹⁵⁴³ Yine Buhârî'nin, aşırı Şiilikle itham edilen Hâlid b. Mahled'den Hz. Ali'ye dair tek rivâyeti, Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'yi Ebü't-Türâb şeklinde künyelendirdiğini gösteren rivâyettir.¹⁵⁴⁴

74. Hâlid b. Yezîd es-Seksekî el-İskenderânî: Cumehîler'in mevlası olup künyesi Ebû Abdîrrahman el-Mısrî'dir. Sika ve fakihtir. Sa'îd b. Ebî Hilâl ve Ata b. Ebî Rebah'tan hadîs almıştır. Hicrî 139'da vefat etmiştir.¹⁵⁴⁵
75. Hattâb b. Osman et-Tâî el-Fevzî el-Hımsî: Kardeşi Selim b. Osman, İsmail b. Ayyaş, İsa b. Yûnus, Muhammed b. Himyer, Nasr b. Bâb ve daha başkalarından rivâyet etmiştir. Kendisinden, Buhârî doğrudan; Nesâî ise vasıtayla hadîs almıştır. Yine ondan rivâyet edenler arasında İbrahim b. Yakub el-Cûzecânî, İsmail Semmeye / Semmeveyh, Süleyman b. Abdilhamid el-Behrânî el-Hasen b. Süleyman Kubeyta ve daha başkaları da vardır. İbn Hibbân onu es-Sikât'ında zikretmiştir.¹⁵⁴⁶ Hicrî 200'den sonra vefat etmiştir.¹⁵⁴⁷
76. Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî el-Ezdî el-Yahmedî: 100 senesinde Umman'da dünyaya gelmiştir. İslâm tarihi boyunca yetişmiş olan en büyük filolog olarak kabul edilmiş olup, nahiv ve aruzu sisteme kavuşturan kişi olarak bilinir. Halîl b. Ahmed, çeşitli hasletlere sahip bir dâhi ve değişik ilim dallarında birçok yenilik getiren müstesna bir âlim olarak tanındığı kadar Süfyân es-Sevrî'nin, "altın ve miskten yaratılmış birini görmek isteyen Halîl b. Ahmed'e baksın" şeklindeki ifadesinde belirttiği gibi bilhassa güzel ahlakı, üstün fazileti, zühd, takva ve kanaatkârlığı ile de meşhur olan

¹⁵⁴¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 101.

¹⁵⁴² Sezgîn, *Age.*, s. 257.

¹⁵⁴³ Buhârî, *Kitab-u Ashâbi'n-Nebi*, 13.

¹⁵⁴⁴ Buhârî, *Kitabü'l-Edeb*, 113.

¹⁵⁴⁵ Mubeyyad, *Age.*, I, 364.

¹⁵⁴⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 334.

¹⁵⁴⁷ Mubeyyad, *Age.*, I, 366.

örnek bir insandı. Kendisine maaş bağlamak isteyen Ahvez valisi Süleyman b. Habib b. Mühelleb el-Ezdî'nin kendisini Sind'e çağırması üzerine bunu kabul edemeyeceğini belirten ve az ile yetinmeyi yeğlediğini ifade eden şiiri meşhurdur. Gençliğinde bir ara Hariciler'in kollarından İbaziyye (veya Sufriyye)'ye intisab ettiyse de hocası meşhur fıkıh ve hadîs âlimi Eyyûb es-Sahtiyani'nin tesiriyle bundan vazgeçip Sünni akîdeye bağlanmıştır. Çeşitli ilimi alanlarda eğitim alan Halîl b. Ahmed'in tahsil hayatında hadîs önde gelmiştir. Eyyûb es-Sahtiyani, Asım el-Ahvel, Avam b. Havşeb ve Ğalib el-Kattân'dan hadîs rivâyet etmiş; İbn Hibbân tarafından tevsîk edilmiştir. Velûd bir müellif olan Halîl ne yazık ki hadîs alanında bir eser bırakmamıştır.¹⁵⁴⁸

77. Dâvud b. Yezîd b. Abdîrrahman el-Evdî el-Mezhicî: Babasından, Şa'bî, Hakem b. 'Uteybe, Simâk b. Harb, Ebû Vâil, Muğira b. Şübeyl, Ebû Bürde ve daha başka kişilerden rivâyeti vardır. Kendisinden ise kardeşinin oğlu, Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî, Şu'be, Vekî' ve Ebû Nu'aym rivâyette bulunmuştur. Çokça cerh edilmiş bir râvidir. Ahmed b. Hanbel, İbn Ma'în ve Ebû Dâvud onu tad'îf etmiş; Duri, "leyse hadisuhu bi şey'in"; el-Hâkim ve Ebû Hâtim, "leyse bi kaviyyin"; el-Ezdî, "leyse bi sikatin" demişler; Nesâî ise, hadiste "leyse bi kaviyy"dir ancak hadîsleri yazılır ve kendisinden rivâyet eden kişi sika ise kabul de edilir demiştir.¹⁵⁴⁹ 151 senesinde vefat etmiştir.¹⁵⁵⁰
78. Delhem b. Sâlih el-Kindî: Huceyr b. Abdillâh el-Kindî, Ata, İkrime, İbn Yezîd, Şa'bî ve daha başkalarından rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Veki, Ebû Nu'aym, Abdullâh b. Mûsâ, Hallâd b. Yahyâ ve daha başkaları hadîs almıştır.¹⁵⁵¹ Hakkında değerlendirmelere gelince, İbn Ma'în, "daifün"; Ebû Dâvud "leyse bihi be's" demiş;¹⁵⁵² İbn Hibbân ise "münkeru'l-hadîs" olduğunu ve sikalardan rivâyetinde infirad ettiğini kaydetmiştir.¹⁵⁵³
79. Zerr b. Abdillâh b. Zûrara el-Mürhibî el-Hemdânî el-Kûfî: Kûfe âbidlerinden, mürciî, kussas fakat sika bir şeyhtir.¹⁵⁵⁴ Abdullâh b. Şeddad b. el-Had, Sa'îd b. Abdîrrahman b. Ebzâ, Sa'îd b. Cübeyr, Müseyyib b. Nuceyye, Vâil b. Mehafe ve

¹⁵⁴⁸ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", *DİA*, XV, 309-312; Mubeyyad, Age., I, 373-374.

¹⁵⁴⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 178.

¹⁵⁵⁰ Mubeyyad, Age., I, 394.

¹⁵⁵¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 184; Mubeyyad, Age., I, 395-396.

¹⁵⁵² İbn el-Cevzî, *Kitâbü'd-Du'afâ*, I, 271.

¹⁵⁵³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 361.

¹⁵⁵⁴ İbn Sa'd, Age., VI, 293.

Yesî‘ el-Hadramî‘den rivâyet etmiştir. Kendisinden ise oğlu Ömer başta olmak üzere el-A‘meş, Mansur, Hakem b. ‘Uteybe, Zeyd el-Yâmî, Seleme b. Küheyl, Habib b. Ebî Sâbit, Husayn b. Abdirrahman, Talha b. Musrif ve Ata b. es-Sâib rivâyette bulunmuştur. Nesâî, İbn Husayn İbn Hacer ve İbn Hırâş onu tevsîk etmişler; Ebû Hâtim, es-Sâcî ve Buhârî ise Sadûk olduğunu belirtmişlerdir. Buna mukabil Ebû Dâvud, İbrahim en-Neha‘î ile Sa‘îd b. Cübeyr‘in, irca fikrini benimsemesi nedeniyle onu terk ettiklerini belirtmiş; Ahmed b. Hanbel ise “yuhaddisü bihi be’s” demiş ve Abdurrahman b. Ebzâ‘dan semanın olmadığını eklemiştir. Oğlu Ömer, onun 80 yılında Abdurrahman el-Eş‘as ile birlikte Haccâc‘ca karşı savaştığını belirtmiştir. Zerr b. Abdillâh Hicrî 100‘den önce vefat etmiştir.¹⁵⁵⁵

80. er-Rahîl b. Mu‘âviye el-Cu‘fî el-Kûfî: Ebû İshâk es-Sebî, Ebü‘z-Zübeyr, Yezîd er-Rakkaş, Humeyd et-Tavîl ve daha başkalarından rivâyette bulunmuştur. Kendisinden ise kardeşi Züheyr b. Muâviye, Ziyad b. Abdillâh el-Bükari, Ebû Bedr Şüca b. el-Velîd ve Yahyâ el-Cu‘fî hadîs almıştır. Hakkında İbn Ma‘în “la be’s bih” demiş;¹⁵⁵⁶ İbn Şahin ve İbn Hibbân ise onu es-Sikât‘larında zikretmişlerdir.¹⁵⁵⁷
81. Raşîd b. Sa‘îd el-Kaynî el-Mihrî el-Mısırî: Zebân b. Fâid, Ebû Hânî’, Humeyd b. Hânî’, Abdurrahman b. Ebî Ziyad b. En‘am, el-Evzâ‘î, Ömer b. el-Hâris, Muâviye b. Salih, Dahhak b. Şurahbîl, Kura b. Hayubel, Yûnus b. Yezîd ve Ukayl‘den hadîs almıştır. Kendisinden ise oğlu Abdülkadir, Bakıyye, İbn el-Mübârek, Mervân b. Muhammed, Damra b. Rabia, Ebû Küreyb ve daha başkaları rivâyet etmiştir. Hakkında İbn Ma‘în: “leyse bi şey‘in”; Ömer b. Ali Ebû Zür‘a: zayıf; Ebû Hâtim: münkeru‘l-hadîs, kendisinde ğaflet vardı; Nesâî: metrukü‘l-hadîs ve zayıftır, hadîsleri yazılmaz; İbn Adıyy: zayıf olmakla birlikte hadîsleri yazılır, demişlerdir.¹⁵⁵⁸ Sıdkında şüphe bulunmamakla birlikte zapt yönünden zaafı olmuş. İbn Hibbân‘ın da dediği gibi kendisine sorulan veya okunan her şeyi onaylaması ve kendi rivâyeti olsun veya olmasın hepsini ref‘ etmesi sonucu öyle bir hale gelmiştir ki, rivâyetleri içerisinde münker olanlar baskın çıkmıştır.¹⁵⁵⁹

¹⁵⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü‘t-Tehzîb*, III, 189; Mubeyyad, Age., I, 397.

¹⁵⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü‘t-Tehzîb*, III, 233; Mubeyyad, Age., I, 433-434.

¹⁵⁵⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 356.

¹⁵⁵⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü‘t-Tehzîb*, III, 240.

¹⁵⁵⁹ Mubeyyad, Age., I, 434.

82. Zübeyd b. el-Hâris el-Yâmî el-Kûfî: Kûfe'nin âbid, zâhid, fakih şeyhlerindendir. Sığar-ı tâbiînden kabul edilen Zübeyd, sahâbeden İbn Ömer ve Enes b. Mâliki görmüştür fakat sahâbeden rivâyeti yoktur. Abdurrahman b. Ebû Leyla, Ebû Vâil, İbrahim b. Yezîd en-Neha'î, Mürre b. Şürahbil, Sa'd b. Ubeyde, Zerr b. Abdillâh, Sa'îd b. Abdurrahman b. Ebzâ, Ammara b. 'Umeyr, Mücâhid ve İbrahim b. Süveyd'den rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Cerîr b. Hâzim, Şu'be, Muhammed b. Talha, Süfyân es-Sevrî ve Şerîk hadîs almıştır. İbn Sa'd, Yakub b. Süfyân Ebû Hâtim, Yahyâ el-Kattân ve 'İclî kendisini tevsîk etmişler; İbn Hibbân da es-Sikât'ında zikretmiştir. Buhârî ise Amr b. Mürre'den, onun Sadûk olduğunu rivâyet etmiştir. Münekkidler kendisini tevsîk etmekle birlikte onun, Şii eyilimleri olduğunu da hatırlatmadan geçememişlerdir.¹⁵⁶⁰ Ancak çağdaşlarının şهادetiyle, onun, Kûfe'nin en büyük âbidlerinden biri olduğu sâbittir. Sabahlara kadar ibadet ettiği, yağmurluğu gecelerde eline bir meşale alıp yaşlı kadınları dolaşarak "damlayan ev varmı, ateş istiyor musunuz?" diye sokak sokak gezdiği vs. rivâyet edilmiştir.¹⁵⁶¹
83. ez-Zübeyr b. Adıyy el-Yâmî el-Kûfî: Rey kadısı, allame ve sika bir şeyhtir. Enes b. Mâlik, Ebû Vâil, el-Hâris el-A'ver, İbrahin en-Neha'î ve Mus'ab b. Sa'd'dan hadîs almıştır. Kendisinden ise Mâlik b. Miğvel, Mis'ar, Süfyân es-Sevrî, Büsr b. Hüseyin ve daha başkaları rivâyet etmiştir.¹⁵⁶² Hakkındaki değerlendimelere gelince, Ahmed b. Hanbel, 'İclî, İbn Ma'în, Ebû Hâtim, Nesâî ve Fesevi onu tevsîk etmişler; İbn Hibbân da es-Sikât'ında zikretmiştir. Buna mukabil Dârekutnî ve Bişr ise metruk olduğunu, kendisinden batıl şeyler nakledildiğini belirtmişlerdir.¹⁵⁶³ Kütüb-i Sitte'yi oluşturan eserlerin tümünde rivâyetleri bulunan Zübeyr b. Adıyy Hicrî 131 senesinde vefat etmiştir.¹⁵⁶⁴
84. Züheyr b. Muâviye el-Cu'fî el-Kûfî: Hicrî 95'te dünyaya gelmiş, Cezîre'ye taşınmış, hıfz ve itkan sahibi bir râvi olup Muhaddisü'l-Cezîre diye anılmıştır. Ebû İshâk es-Sebîî, Zübeyd b. Hâris el-Yâmî, Ziyade b. Alâka, Esved b. Kays, Simâk b. Harb, Hasan b. Harb, Mansur b. Mutemir, Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî, Humeyd et-Tavil, Süleyman el-A'meş, Ebân b. Tağlib, Asım b. Behdele, Abdullah b. Ömer (?),

¹⁵⁶⁰ İbn Sa'd, Age., VI, 309; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 268; Mubeyyad, Age., I, 443-445.

¹⁵⁶¹ İbn el-Cevzi, *Sifatü's-Safve*, s. 726-727.

¹⁵⁶² Mubeyyad, Age., I, 445.

¹⁵⁶³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 274.

¹⁵⁶⁴ Mubeyyad, Age., I, 446.

Süheyl b. Ebî Salih, Hişâm b. Urve, İbrahim b. Muhacir, Urve b. Abdillâh b. Kuşeyr ve Abdülaziz b. Rafî'den rivâyet etmiştir. Kendisinden ise İbn Cüreyc, İbn İshâk, Zaide, İbn el-Mübârek, İbn Mehdi, Ebû Dâvud et-Tayâlisî, el-Hasen el-Eşyeb, Yahyâ b. Yahyâ en-Neysabûrî, Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî, Ali b. el-Ca'd, Yahyâ b. Adem, Heysen b. Cemil, Sa'îd b. Mansur, Ahmed b. Abdilmelik b. Vakîd, Abdurrahman b. Amr el-Becelî ve daha niceleri rivâyette bulunmuştur. Hakkındaki değerlendirmeler genelde olumludur. Ahmed b. Hanbel: Züheyr, ilim madenidir, demiştir. Ebû Hâtim er-Râzî, dedesi Ebû İshâk'tan rivâyetleri bir yana, Züheyr'i herkese tercih ederdik. Ebû Zür'a er-Râzî ise onun, sika olmakla beraber, Ebû İshâk'tan ihtilâf döneminde bile rivâyet ettiğini belirtmişti. Süfyân b. Uyeyne bazı öğrencilerine: “size Züheyr b. Muâviye'yi şiddetle tavsiye ederim, Kûfe'de onun dengi yoktur” demiştir. Şuayb b. Harb şöyle demektedir: “Züheyr b. Muâviye ile Basra'da bulunuyorduk. Bana, ‘delilsiz hadîs yazmam dedi’. Basra'da ikamet ettik ancak bir tek hadisten başkasını yazmadık.” Yahyâ b. Eyyûb, Hamid er-Ruasi'den, Züheyr'in bir hadisi bir muhaddisten ancak iki kez dinleyince, üzerine “tamamladım” diye yazdığını rivâyet etmiştir. Ebû Zür'a onu Esami'd-Duafa'da zikretmiş; Ebû Hâtim ise “mahalluhu es-sıdk” fakat hafızası kötüdür, demiştir. Hakkında İbn Adıyy “la be'se bih” derken İbn Sa'd ve Yahyâ b. Ma'în ise tevsîk etmişlerdir. Hafızasından rivâyetinde eleştirilmiş fakat kitabından rivâyetinde tevsîk edilmiştir. Züheyr'in Cezîre'ye yerleşme ve vefat tarihine dair rivâyetler ise aşırı çelişki içermektedir. Vefatı için gösterilen en geç tarih 174'tür.¹⁵⁶⁵

85. Ziyad b. er-Rabî' el-Yahmedî el-Ezdî el-Basrî: Ebû 'İmrân el-Cevnî, Hadramî b. Lahik Mevle'l-Cârûd, Hâlid b. Seleme el-Mahzumi, Abbâd b. Mansur, Abbâd b. Kesir, eş-Şâmî, Vasıl Mevla Ebû Uyeyne, Ğalib el-Kattân, Sâlih er-Rumani, Sâlih ed-Dehhan, Yûnus b. Ubeyde, Hişâm b. Hasan ve daha başkalarından hadîs almıştır. Kendisinden ise Muhammed b. Sa'îd el-Huzâ'î, Muhammed b. Abdillâh b. Bezîğ, Muhammed b. Yahyâ el-Katî'î, Hamid b. Mes'ade, Nasr b. Ali el-Cehdamî, Ebü'r-Rabî' el-Hârisî, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel ve daha başkaları rivâyet etmiştir. Sika bir râvi olan Ziyad Hicrî 185 yılında vefat etmiştir.¹⁵⁶⁶
86. Sa'd b. Sa'îd b. Kays b. Fehd el-Ensârî el-Medenî: Hakkında Nesâî'nin “leyse bi'l kaviyy” hükmünü verdiği Sa'd b. Sa'îd'i İbn Hibbân Sikât'ında zikretmiş fakat hata

¹⁵⁶⁵ İbn Sa'd, Age., VI, 376; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 303; Mubeyyad, Age., I, 455-459.

¹⁵⁶⁶ Mubeyyad, Age., I, 461.

- yaptığını da eklemiştir. İbn el-Kayserani ise Şeyhan'dan sadece Müslim'in kendisinden rivâyette bulunduğunu kaydetmiştir. 141 senesinde vefat etmiştir.¹⁵⁶⁷
87. Sa'd et-Tâî Ebû Mücâhid el-Kûfî: Muhil b. Halife ve daha başkalarından rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel kendisini tevsîk etmiş; İbn Hibbân da Sikât'ında zikretmiştir. İbn el-Kayserani ise Şeyhan'dan sadece Buhârî'nin kendisinden hadîs aldığını belirtmiştir.¹⁵⁶⁸
88. Sa'îd b. Zeyd b. Dirhem el-Ezdî el-Cehdamî el-Basrî: Hammâd b. Zeyd'in kardeşidir. Kardeşi Hammâd, Abdülaziz b. Suheyb, Amr b. Dînâr Kahraman, el-Ca'd Ebû Osman, Eyyûb, Zübeydî b. el-Harîr, Sinan b. Rabia ve Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'dan rivâyet etmiştir. Kendisinden ise İbn el-Mübârek, Ebü'l-Münzir el-Vâsîfî, Hasan b. Mûsâ, Hibbân b. Hilâl ve daha başkaları rivâyette bulunmuştur. Adalet yönüyle değil fakat zabt yönüyle eleştirilmiştir. Bu nedenle hakkındaki değerlendirmeler genel itibariyle çok olumsuz sayılmaz. Örneğin, Ahmed b. Hanbel: "leyse bihi be's"; İbn Hibbân: sadûk, Hâfız; İbn Ma'în ve 'İclî ise sika demişlerdir. Buna mukabil Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân: "leyse bi şey'in", Ebû Hâtim ve Nesâî: "leyse bi'l-kaviyy", Dârekutnî: zayıf, Bezzâr ise "leyyin" demişlerdir.¹⁵⁶⁹
89. Sa'îd b. Şurahbîl el-Kindî el-Kûfî: Leys, İbn Lehî'a, Hallâd b. Süleyman el-Hadramî ve Kâsım b. Abdillâh el-'Amri'den hadîs almıştır. Kendisinden ise Buhârî doğrudan, Nesâî ve İbn Mace vasıtayla hadîs almışlardır. Mısır'a gidip orada İbn Lehî'a ve daha başkalarından hadîs yazdığı rivâyet edilmektedir. Onun hakkında Dârekutnî: "leyse bihi be's" demiş; İbn Hibbân ise onu es-Sikât'ında zikretmiştir. 212 senesinde vefat ettiği belirtilmiştir.¹⁵⁷⁰
90. Sa'îd b. Ubeyd et-Tâî el-Kûfî: Kardeşi Ukbe, Bişr b. Yesâr, Ali b. Rabî'a el-Valî, Kâsım b. el-Mes'ûdî ve Sa'îd b. Cübeyr'den rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Sevrî, İbn el-Mübârek, Mervân b. Muâviye, Abdullâh b. Nümeyr, Kıran b. Temam, Fadl b. Mûsâ, Yahyâ el-Kattân, Veki, Yezîd b. Harun ve Ebû Nu'aym rivâyet etmişlerdir. Ebû Hâtim, onun, hadîsleri yazıyla kaydettiğini belirtmiştir. Ahmed b.

¹⁵⁶⁷ Mubeyyad, Age., I, 495.

¹⁵⁶⁸ Mubeyyad, Age., I, 495.

¹⁵⁶⁹ İbn Sa'd, Age., VI, 287; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 29; Mubeyyad, Age., I, 514.

¹⁵⁷⁰ İbn Sa'd, Age., VI, 411; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 42; Mubeyyad, Age., I, 516.

Hanbel, İbn Ma‘în, ‘İclî, Yakub b. Süfyân ve İbn Nümeyr’in tevsîk ettiği¹⁵⁷¹ Sa‘îd b. Ubeyd’i, İbn Hibbân da es-Sikât’ında zikretmiştir.¹⁵⁷²

91. Sa‘îd b. Amr b. Eşve‘ el-Hemdânî: Kûfe kadılarından. Şa‘bî’den hadîs dinlemiştir. Kendisinden ise Zekeriya b. Ebî Zâide ve Hâlid el-Hiza rivâyet etmiştir. Vâkîdî, onun Hâlid b. Abdillâh’ın valiliği esnasında vefat ettiğini belirtmiştir.¹⁵⁷³
92. Sa‘îd b. Amr el-Kindî: Meşhur kumandan Eş‘as b. Kays’ın torunlarından sika bir râvidir. Ebû Zeyd Abser b. el-Kâsım, Abdullah b. Mübârek, Hafs b. Ğıyâs, İbn Uyeyne, Hammâd b. Zeyd, Mervân b. Muâviye ve Ebû Hamza’dan rivâyet etmiştir. Kendisinden ise İmam Müslim doğrudan, Nesâî ise vasıtayla hadîs almışlardır. 230 yılının ortalarında vefat etmiştir.¹⁵⁷⁴
93. Sa‘îd b. Muhammed el-Cermî: Sika-sâlih bir râvi ve şöhretli bir kişidir. 208 yılında vefat etmiştir.¹⁵⁷⁵
94. Selâm b. Miskîn b. Rabî‘a el-Ezdî en-Nemerî el-Basrî: Katâde, Hasan, Yezîd b. Abdillâh b. eş-Şühayr, Akîl b. Talha, Sâbit el-Benani, Bişr b. Harb, Şuayb b. Haccâc ve daha başkalarından rivâyeti vardır. Kendisinden ise İbn Mehdi, Asma‘î, Ebû Nu‘aym, Mûsâ b. Dâvud ed-Dabbî, Müslim b. İbrahim, Mûsâ b. İsmail, Ebû'l-Velîd et-Tayâlisî, Hüdbe b. Hâlid, Şeyban, Âdem b. Ebî İyâs, Asım b. Ali ve daha niceleri rivâyette bulunmuştur. Tirmizî hariç, Kütüb-i Sitte’de rivâyetleri mevcuttur. Ahmed b. Hanbel, onun sika-salih; Ebû Hâtım ise salihu’l-hadîs olduğunu söylemişler; Ebû Dâvud ise Mutezilî eğilimleri olduğunu belirtmiştir. 164 veya 167’de ama her halükarda Hammâd b. Seleme’den önce¹⁵⁷⁶ vefat ettiği belirtilmiştir.¹⁵⁷⁷ Sünen-i Ebî Dâvud’daki şu rivâyeti dikkat çekicidir: “*Ezgi, kalpte nifak duyguları yeşertir.*”¹⁵⁷⁸
95. Süleyman b. Harb b. Becîl el-Vaşihî el-Ezdî el-Basrî: Mekke kadılarından sika ve Hâfız¹⁵⁷⁹ bir şeyhtir. 214 yılında Mekke kadılığına atanmış ve 219’da bu görevden azledilmiştir. Şu‘be, Havşeb b. Akil, Esved b. Şeyban, Yezîd b. İbrahim, Mübârek b. Faddâl, Hammâd b. Seleme, Seriy b. Yahyâ, Cürayc b. Hâzım, Süleyman b. el-

¹⁵⁷¹ İbn Sa‘d, Age., VI, 356; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, IV, 55; Mubeyyad, Age., I, 523.

¹⁵⁷² İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 390.

¹⁵⁷³ Mubeyyad, Age., I, 528.

¹⁵⁷⁴ İbn Sa‘d, Age., VI, 415; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, IV, 61; Mubeyyad, Age., I, 529.

¹⁵⁷⁵ Mubeyyad, Age., I, 531.

¹⁵⁷⁶ İbn Sa‘d, Age., VII, 383.

¹⁵⁷⁷ Mubeyyad, Age., I, 597-598.

¹⁵⁷⁸ Ebû Davud, Edeb, 52.

¹⁵⁷⁹ es-Süyûtî, *Tabakât*, s. 170.

Muğire ve daha birçok şeyhten rivâyeti vardır. Buhârî, Ebû Dâvud, Humeydi, Ömer b. Ali el-Fellas, Yahyâ b. Mûsâ, Muhammed b. Yahyâ el-Hüzeli, Hasen b. Ali el-Hallal, Haccâc b. Şair, Ahmed b. Sa'îd ed-Dârimî, Ebû Zür'a ve daha birçok hadîs talibi ise ondan hadîs rivâyet etmiştir. Ebû Hâtim, onun ilim meclisinin Me'mûn'un sarayında olduğunu, meclisine 4.000 kişinin katıldığını, 10.000'i aşkın hadîsi bulunduğunu fakat elinde asla bir kitap görmediğini belirtmiştir. Zühri'nin arkadaşı Muhammed b. el-Velîd ez-Zübeydî, Buhârî'nin ondan 127 hadîs aldığını belirtmiştir.¹⁵⁸⁰ İbn Sa'd,¹⁵⁸¹ İbn Hıraş ve Ebû Hâtim, onun sika olduğunu söylemişlerdir. Yakub b. Şeybe, sika-sebt; Nesâî ve İbn Nâfi' ise sika-me'mûn olduğunu belirtmişler; İbn Hibbân da es-Sikât'ında zikretmiştir.¹⁵⁸² 140 senesinde dünyaya gelen Süleyman b. Harb, 224 yılında 84 yaşında vefat etmiştir.¹⁵⁸³

96. Süleyman b. Abdirrahman b. bint Şurahbîl el-Havlânî ed-Dımeşkî: İsmail b. Abbas, Velîd b. Uyeyne, İbn Vehb ve daha başkalarından rivâyet etmiştir. Nesâî, sadûk olduğunu; Ahmed b. Hanbel ve İbn Ma'în ise maruflardan rivâyetinde sika olduğunu kaydetmişlerdir. 232 veya 233'te vefat etmiştir.¹⁵⁸⁴
97. Şüca b. Velîd b. Kays es-Sekûnî el-Kûfî: Hâfız,¹⁵⁸⁵ sika, fakih, âbid ve zâhid bir şeyhtir. Ata b. Sâib, Muğire b. Maskem, Kabûs b. Ebî Zıbyan, A'meş, Hişâm b. Urve, Mûsâ b. Ukbe, Hişâm b. Hişâm, Ömer b. Muhammed el-'Amrî, Züheyr b. Muâviye, Ahmed, İshâk, Yahyâ, Ali, Ebû Bekr es-Sâğânî, Bakiyye b. Velîd ve daha nice kimselerden rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel onun sadûk olduğunu; Yahyâ b. Ma'în sika olduğunu; 'İclî, "leyse bihi be's"; Ebû Zür'a ise "la be'se bih" olduğunu söylemişler; İbn Hibbân es-Sikât'ta kendisine yer vermiş; buna mukabil Ebû Hâtim ise onun "leyyinü'l-hadîs" olduğunu belirtmiştir. Zühd ve takvasına dair de çok şeyler söylenmiş; çağdaşı olan birçok insan Kûfe'de ondan daha âbid bir kimse görmediklerini belirtmişlerdir.¹⁵⁸⁶

¹⁵⁸⁰ Ancak Fuad Sezgin'in sayımına göre Buhârî, kendisinden 133 hadîs almıştır. Bkz., Sezgin, Age., s. 300.

¹⁵⁸¹ İbn Sa'd, Age., VII, 300.

¹⁵⁸² İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 193.

¹⁵⁸³ Mubeyyad, Age., I, 614-616.

¹⁵⁸⁴ Mubeyyad, Age., I, 625.

¹⁵⁸⁵ es-Süyûtî, *Tabakât*, s. 143.

¹⁵⁸⁶ İbn Sa'd, Age., VII, 333; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 275; Mubeyyad, Age., II, 657-659.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bir şeyin kıymetinin hakkıyla anlaşılabilmesi, o şeyin bir an için hiç var olmadığı düşünülerek, onun yokluğunun bir eksiklik doğurup doğurmadığının, doğuruyorsa bu eksikliğin ne olduğunun ve telafisinin mümkün olup olmadığının tespitiyle mümkündür. Örneğin güneş olmasa dünya nasıl olurdu, Nil olmasa Mısır nasıl olurdu, Emevîler olmasa İslâm tarihi nasıl şekillenirdi vs.

Aynı soru Yemen'in İslâm tarihi açısından arz ettiği önem için de pekâlâ sorulabilir. İslâm tarihinden Yemeni çekip alırsak, acaba bir eksiklik doğar mı? Bunun çapı ne olur? Telafisi mümkün olur mu?

Öncelikle belirtilmesi gerekir ki, Yemen'in İslâm tarihi açısından arz ettiği önem, İslâm öncesi dönemden başlayarak değerlendirilmelidir. Çünkü Kuzey'in İslâmlaşması Hz. Peygamber'le başlamakla birlikte, medenileşmesi çok daha önceleri Yemen tesiriyle başlar. Kuzeyde şehir devletlerin kurulmasından, inançların “mana” ve “totem”den müteâil olmasa da yüce tanrı anlayışına evrilişine kadar birçok alanda Yemen tesirleri görülür. İlahi mizansen gereği, İslâm'ın bu coğrafyada kabulü ve tüm dünyaya yayılması için bu aşamaların kat edilmiş olması gerekirdi.

İslâm'ın zuhurunda ve (“kabalık, zorbalık” kelime anlamıyla hakkıyla örtüşen) Câhilî dünya algısına meydan okumasında da Yemenli unsur varlığını derhal hissettirecek ve bu uğurda İslâm'ın ilk şehidini verme ayrıcalığı onun olacaktı.

İşkence altındaki ilk Müslümanlar için ilk hicret yurdu olarak tercih edilmese de asıl büyük hicret ona yapılacak, onun rakîk kalbi ve engin hoşgörüsüyle kavmiyetçilik mikrobu alt edilerek insanlık tarihinin bir örneğini daha görmediği kardeşleştirme projesi onda hayata geçirilecekti.

Gençliğinde Güneye yaptığı yolculuklarda Hz. Peygamber'in, rıfk-u mülâyemet ve vakarına muttali, iman ve hikmetin madeni olduğuna kâni olduğu Yemenli unsuru, ileride, İslâm döneminde, İslâm'ın kabulü ve yayılmasında en zinde ve teşne bir güç olarak değerlendireceği kuşkusuzdur.

İslâm'ın getirdiği mesajı doğru bir şekilde anlayıp hayata yansıtacak, derin kavrayış sahibi muallimler, mübelliğler, elçiler, yaşıyla tecrübesi arasında uçurumlar gözlemlenen kumandanlar, kâtipler ve daha kimler kimler çoğunlukla bu madenden çıkacaktı.

Hız. Peygamber'in hadîs-i şeriflerini en iyi ezberleyen, yazan ve yazdıranların dikkate değer bir kısmı da yine bu çevreden çıkacaktı.

Nebî'nin (s.a.s.) irtihalinden sonra, bazı statüleri İslâm'ın enginliğine göre değil, Câhiliyye kalıntılarına göre yorumlayan kaba anlayışla buna tepki olarak doğan gayr-ı Arap unsur arasındaki çok haşin zihinsel çarpışmada, taraflar arasındaki bu çarpışmanın tesirlerini en aza indirgeyecek süngerimsi bir tabaka olarak konumlanacak, böylece İslâm'ın dejenere olmadan en uzak muhitlere intikaline yine bu unsur vesile olacaktı.

Muksirûndan Ebû Hüreyre, Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdillâh ve Ebû Sa'îd el-Hudrî gibi Yemen kültür muhitinin müstesna simaları çıkarılacak olsa, acaba İslâm kültür mirasının bu güne aktarılması bu ölçüde mümkün olur muydu?

Acaba Şüreyh el-Kâdî, Bîşr b. Velîd, Bekr b. Abdîrrahman, Sümâme b. Abdillâh, İbn Hazm, Haccâc b. Ertat, Abdullâh b. Lehî'a, Hâlid b. Ebî İmran, Hafs b. Ğıyâs, Süleyman b. Harb, Esed b. Amr, Zübeyr b. Adıyy, Sa'îd b. el-Haris, Sa'îd b. Amr, Süleyman b. Büreyde el-Eslemi ve Eş'as b. Sevvâr gibi kadıları; Davud b. Nusayr, Rabî'atü'r-Re'y, Büşeyr b. Yesâr, Esved b. Yezîd, Hâlid b. Ma'dân, Câbir b. Zeyd, Recâ b. Hayve, Zübeyd b. Hâris, Hâlid b. Yezîd, Humeyd b. Abdîrrahman, Bekr b. Süvâde, Hârice b. Zeyd, Mesrûk b. el-Ecda', Evzâ'î ve İmam Mâlik gibi fâkihleri hukuk tarihinden çıkarsak, yerleri doldurulabilir mi? Bunlar olmasa acaba nakil ile re'y arasındaki denge nasıl kurulacak, Medîne ve Kûfe fıkıh ekolü olmasa İslâm hukuk sistemi bu ufku nasıl yakalayacaktı?

Acaba Kahtânî zâhidler olmasa, insanlar, bütün değerleri kemiren politik çarklardan kendilerini nasıl koruyabileceklerdi?

Yemenli unsurla alakalı olarak zikredilen bütün bu değerlerin bir an için yok olduğu, hiçbir zaman var olmadığı düşünülürse; anlaşılır ki, İslâm kültür mirasının doğrudan doğruya yarısı, dolaylı olarak da belki %75'i bu güne ulaşma şansını bulamayacaktı.

En büyük muhaddis Ebû Hüreyre'den ilk sosyolog İbn Hâldun'a ve ilk İslâm filozofu Kindî'ye; Hız. Sümeyye ve Hucr b. Adıyy'den İmam Mâlik ve Evzâ'î'ye varıncaya kadar İslâm dünyasının en dikkat çekici simaları hep aynı kültür muhitinin ürünleridir. Uzun yıllar boyunca hâkim olan Kureyş karizmasına rağmen, onların bu ölçüde tutunabilmeleri, hiç kuşkusuz onların kişilikleri ve zihniyetleri üzerindeki en büyük etken olan, köklü bir kültürden geliyor olmalarıdır.

Onlar olmasa, İslâm kültür mirası ne bu genişlikte bir coğrafyaya yayılır ne de bu derinlikte bir boyuta ulaşabilirdi.

KAYNAKÇA

- Abdülbaki,** Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1996.
- Abdülhâhk,** Abdülğani, *Sünnetin Delil Oluşu ~Hücciyetü's-Sünne~*, Çev. Dilaver Selvi, Şule Yayınları, İstanbul, 2003.
- Abdülhamid,** Sa'd Zeğlûl, *fî Târîhi'l-Arab Ka'ble'l-İslâm*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1975.
- el-'Aclûnî,** İsmâil b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ' ve Müzîlü'l-İlbâs ammâ İštehera mine'l-Ehâdîsi 'alâ Elsineti'n-Nâs*, thk. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- Akın,** Nimetullah, "Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler'in Yaklaşımları", *HTD*, VI-I, 47-70.
- Akyüz,** Ali, "Abdürrezzâk es-San'ânî", *DİA*, I, 298-299.
- Algül,** Hüseyin, "Himyerîler", *DİA*, XVIII, 62-63.
- Apak,** Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Sîyâsi Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Kiabevi, İstanbul, 2004.
- el-Askalânî,** Ahmed b. Ali b. Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvez, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.
- *Tehzîbü't-Tehzîb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1984.
- el-Asma'î** Abdülmelik b. Kurayb, *Târîhu'l Arab Kable'l-İslâm*, thk., Muhammed Hasen Âl-ü Yâsîn, Matbaatu'l-Maârif, Bağdat, 1959.
- Âşık,** Nevzat, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, Akyol Neşriyat, İzmir, 1981.
- Atay,** Hüseyin, *İslâm'ın Sîyâsi Oluşumu*, Atay ve Atay Yayınları, Ankara, 1999.
- Avcı,** Casim, "Kudâa", *DİA*, XXVI, 308-309.
- - Şentürk, Recep, "Kabile", *DİA*, XXIV, 30-32.
- Aycan,** İrfan, - M. Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999.

- Aydın,** Nevzat, *H. II. Asırdaki "Sünnetin Neliği" Sorunu Bağlamında İmam Evzâî'nin Hadîs ve Sünnet Anlayışı*, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, IX (2009), sayı 1, ss. 255-260.
- Aydınlı,** Abdullah, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1987.
Hadiste Tesbit Yöntemi, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003,
 "İmlâ Usûlü ve es-Sem'ânî'nin Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ'ı", AÜİFD, V, 175-188.
- A'zamî,** Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadîs Edebiyatı*, Çev. Hulusi Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.
Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi ~Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma~, Çev. Ömer Türker - Fatih Serenli, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- el-Bağdâdî,** Abdülkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV Yayınları, Ankara, 2007.
- el-Bağdâdî,** Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hâtib, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, thk. Zekerîyya 'Umeyrât, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006.
Takyîdü'l-İlm, thk. Yusuf el-İş, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, byy., 1974.
er-Rihle fî Talebi'l-Hadîs, thk. Nureddin İtr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1975.
- Bakan,** Tevhit, *Ashâb'ın Adâleti*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Erzurum, 1993.
- Bakırcı,** Selami, "Araplarda Kabile Yapısı", Akademik Araştırmalar Dergisi, XI, (Kasım 2001 – Ocak 2002).
- Balcı,** Ramazan, *Ebû Hüreyre Hayatı ve Şahsiyeti*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2003.
- Başaran,** Selman, "Haccâc b. Ertat", DİA, XIV, 425-426.
- el-Bekrî,** Abdullah b. Abdilaziz Ebû Ubeyd, *Câhiliyye Arapları*, Çev. Levent Öztürk, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Belâzurî,** Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, TCKB Yayınları, Ankara, 2002.
- Bozkurt,** Nebi, "Hucr b. Adi", DİA, XVIII, 277-278.

- el-Buhârî,** Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîhü'l-Buhârî*, thk. Bedrettin Çetiner, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
-*Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*, thk. Mustafa Abdulkâdir Ahmed 'Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2001.
- Canan,** İbrahim, "Enes b. Mâlik", *DİA*, XI, 234-235.
- Canikli,** İlyas, *Siyasetin Kurucusu Olarak Hadis*, Medrese Yayınları, İstanbul, 2006.
- Cerrahoğlu,** İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2005.
- Cihan,** Sadık, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, Etüt Yayınları, Samsun, 1997.
-"Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti", *AÜİFD*, VI, (1986), 53-62.
- Coşkun,** Selçuk, *Hadis Değerlendirmelerinde Bütünlük*, Aktif Yayınevi, Ankara, 2003.
- Çağrı,** Mustafa, "Arap", *DİA*, III, 316-321.
- Çakan,** İsmail Lütfi, *Hadîs Edebiyatı ~Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri~*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2003.
-*Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü'l-Hadîs İlmi)*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2000.
- Çapan,** Ergün, *Kur'ân-ı Kerîm'de Sahabe*, Işık Yayınları, İzmir, 2002.
- Çelikkol,** Yaşar, "Cahiliye Döneminde Yesrib'in Etnik Yapısı (İlk Çağlardan M. 600 Yılına Kadar)", *FÜSBD*, Elazığ, 2005, XV, sayı 1, s. 319-346.
- Çetin,** Nihad M., "Arap", *DİA*, III, 276-309.
- Çetiner,** Bedreddin, *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâ-ı Nüzûl ~Kur'ân Âyetlerinin İnîş Sebepleri~*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2002.
- Çörtü,** M. Meral, *Arapça Dilbilgisi Sarf*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2001.
- Dalgın,** Nihat, "İbn Lehîa", *DİA*, XX, 159.
- Dârimî,** Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Abdullah Hâşim Yemânî, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Dehlevi,** Abdülaziz b. Şah Veliyullah, *Büstânu'l-Muhaddisîn*, Çev. Ali Osman Koçkuzu, TDV Yayınları, Ankara, 1997.

- Demircan,** Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Dönemlerinde Arap-Mevâli İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996.
- Demirci,** Muhsin, *Kur'ân Tarihi*, Ensâr Neşriyat, İstanbul, 2005.
- Draz,** Muhammed Abdullah, *Kur'an'a Giriş*, Çev. Sâlih Akdemir, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2000.
- Ebû Üsâme,** Muhammed b. Sâlim b. Ali Câbir, *ed-Dürriü ve'l-Yâkût fî Terâcim-i A'lâmi'l-Muhaddisîn min Hadramût*, byy., tsz., ss. 3-4.
- Ebû Dâvud,** Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, thk. Bedrettin Çetiner, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ebû Halîl,** Şevki, *İslâm ve Dünya Medeniyetleri Tarihi*, Çev. Atik Aydın – Abdulhadi Timurtaş, Bilge Adam Yayınları, İstanbul, 2005.
-*Siyer Atlası (Hz. Muhammed'in Hayatı)*, Çev. Enver Arpa, Fecr Yayınevi, Ankara, 2007.
- Ebû Ya'lâ,** Ahmed b. Ali el-Mevsilî, *el-Müsned*, konum, <http://www.almeshkat.net/books/open.php?cat=8&book=424>.
- Ebû Zehra,** Muhammed, *Ebû Hanife*, Çev. Osman Keskioglu, DİB Yayınları, Ankara, 2005.
-*İslâm'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, Çev. Abdülkadir Şener Hisar Yayınları, İstanbul, tsz.
- Ebû Zehv,** Muhammed, *Hadîs ve Hadisçiler*, Çev. Selmân Başaran - M. Ali Sönmez, Ensâr Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Erdoğan,** Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensâr Neşriyat, İstanbul, 2005.
- Eroğlu,** Ali, *Kur'an Tarihi ve Kur'an İlimleri Üzerine*, EKEV Yayınları, Erzurum, 2002.
- Ertürk,** Mustafa, *Hadîs Çözümlemeleri*, Ensâr Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Erul,** Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, TDV Yayınları, Ankara, 2005.
-“Mesrûk b. Ecda‘“, *DİA*, XXIX, 337.
- Esed,** Muhammed, *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*, Çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001.
- Fayda,** Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

-“Ensâb”, *DİA*, XI, 244-249.
- Günaltay,** M. Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1997.
-*İslâm Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006.
- Gürler,** Kadir, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı -İlk Dönem Ehl-i Hadîs Örneği-*, Emin Yayınları, Bursa, 2007.
- Ğavrî,** Seyyid Abdülmâcid, *Mu‘cemü’l-Elfâz ve ‘İbârâti’l-Cerh ve’t-Ta‘dîl el-Meşhûre ve’n-Nevâdire*, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk - Beyrut, 2007.
- Hallâf,** Abdülvehhâb, *İlmü Usûli’l-Fıkh*, Lübnan, tsz.
- Hâmidî,** Muhammed Sâdık, “Hadîs İlimlerinde Tashif, Zabt ve İlgili Eserler Üzerine”, *HTD*, IV/II, ss. 163-175.
- Hamidullah,** Muhammed, *Hz. Peygamber’in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, Çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998.
-*İslâm Peygamberi*, Çev. Sâlih Tuğ, İrfan Yayımcılık, İstanbul, 2003.
-*Kur’an-ı Kerim Tarihi*, Çev. Abdülaziz Hatip, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005.
-*el-Vesâiku’s-Siyâsiyye ~Hz. Peygamber Döneminin Sîyâsi-İdari Belgeleri~*, Çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yayınları, İstanbul, tsz.
-*Muhtasar Hadîs Tarihi ve Sahife-i Hemmâm İbn Münebbih*, Çev. Kemal Kuşçu - S. Mesut Karaşahan, Beyan Yayınları, İstanbul, 2004.
-“Hz. Peygamber’in İslâm Öncesi Seyahatleri”, Çev. Abdullah Aydın, *AÜİFD*, 1980, IV, 327-342.
- Hansu,** Hüseyin, *Mu‘tezile ve Hadis*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2004.
- el-Hatîb,** Muhammed Accâc, *Sünnetin Tespiti*, Çev. Mehmet Aydemir, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2005.
- Hatiboğlu,** Mehmed Said, *Müslüman Kültürü Üzerine*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2004.
-*Hilafetin Kureysiliği: İslâm’da İlk Sîyâsi Kavmiyetçilik*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2005.
- Hatiboğlu,** İbrahim, “Muâfâ b. İmrân”, *DİA*, XXX, 305-306.
- Hıdır,** Özcan, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2006.

- el-Himyerî,** Abdullah b. Becâş b. Sâbit, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn fi'l-Yemen fi Asri's-Sahabe*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2000.
- el-İrâkî,** Veliyyüddin Ebû Zür'a, *Tuhfetü't-Tahsîl fi Zikr-i Ruvâti'l-Merâsîl*, thk. Rifat Fevzi Abdülmuttalib ve ark., Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 2000.
- İsfehânî,** Râğîb, *Müferdâtü Eلفâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 2002.
- İbn Abdilberr,** Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh, *el-İst'âb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Âdil Mürşid, Dâru'l-A'lâm, Amman, 2002.
- İbn el-'Adevî,** Ebû Abdillâh Mustafa, *Şerhu İleli'l-Hadîs ma'a Es'iletin ve Ecvibetin fi Mustalahi'l-Hadis*, Mektebetü Mekke, Tanta, tsz.
- İbnu'l-Cevzî,** Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Sifetu's-Safve*, Çev. Abdülvehhab Öztürk, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2006.
-*Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullâh el-Kadî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
-*Kitâbü'l-Mevzû'ât mine'l-Ehâdîsi'l-Merfû'ât*, thk. Nureddin b. Şükri b. Ali Boyacılar, Advâü's-Selef, Riyad, 1997.
- İbn Ebî Şeybe,** Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed, *el-Musannef*, konum, <http://www.almeshkat.net/books/open.php?cat=8&book=365>.
- İbnü'l-Esîr,** İzzüddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*, thk. Abdüllatif Hasen Abdurrahman, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
- İbn Haldun,** Veliyyüddin Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yayınları, İstanbul, 1997.
- İbn Hanbel,** Ahmed, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, thk. Bedrettin Çetiner, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İbn Hibbân,** Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî, *Kitâbü's-Sikât*, thk. İbrahim Şemsüddin - Türkî Ferhan el-Mustafa, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
-*Kitaâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî, Dâru's-Süme'y'î, Riyad, 2000.

- İbn Hişâm,** Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Himyerî, *~Siret-i İbn-i Hişâm~ İslâm Tarihi*, Çev. Hasan Ege, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2006.
- İbn Kayyim,** Şemsüddin Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye, *el-Menâru'l-Münîf fi's-Sahîh ve'd-Daîf*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Beyrut, 2004.
- İbn el-Kelbî,** Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed, *Nesebü Me'add ve'l-Yemeni'l-Kebir*, thk. Nâcî Hasen, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 2004.
-Nu'ayme, Mihail, *Putlar Kitabı*, Fecr Yayınevi, Ankara, 2005.
- İbn Kesîr,** Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail, *el-Bâ'isü'l-Hasîs Şerhu İhtisar-i Ulûmi'l-Hadîs*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kahire, 2003.
- İbn Kuteybe,** Ebû Abdillâh Muhammed b. Müslim, *~Te'vîlu Muhtelifi'l Hadîs~ Hadîs Müdâfaası*, Çev. M. Hayri Kırbaşoğlu, Kayhan Yayınları, İstanbul, 1998.
- İbn Mâce,** Abdullâh Muhammed b. Yezîd, *Sünenü İbn-i Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992,
- İbn Manzûr,** Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullâh Ali el-Kebîr ve ark, Dâru'l-Maârif, Kahire, tsz.
- İbn Tal'at,** Muhammed, *Mu'cemü'l-Müdellesîn*, Dâru Advâi's-Selef, Riyad, 2005.
- İbn Sa'd,** Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut, tsz.
- İbn es-Salâh,** Ebû Amr Osman b. Abdirrahman, *Mukaddimetü İbni's-Salâh fi Ulûmi'l-Hadîs*, thk. Salah b. Muhammed b. Uveyda, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- el-İbrâhîm,** Muhammed Tayyib, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2003.
- İpek,** Ali, *Abbasiler Döneminde Âl-i Beyt - Hilâfet İlişkileri*, EKEV Yayınları, Kars, 2002.
- Kalkaşendî,** Ahmed b. Ali, *Nihayetü'l-Ereb fi Ma'rifeti Kabâili'l-Arab*, konum, <http://www.almeshkat.net/books/open.php?cat=12&book=1076>.
- Kallek,** Cengiz, "Fukaha-i Seb'a", *DİA*, XIII, 214.

- Kandemir,** M. Yaşar, “Câbir b. Abdullah”, *DİA*, VI, 530-531.
“Ebû Musa el-Eş‘arî”, *DİA*, X, 190-192.
- Kapar,** Mehmet Ali, “Lahmîler”, *DİA*, XXVII, 54-55.
- Karaman,** Hayreddin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, Ensâr Neşriyat, İstanbul, 2006.
ve ark., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, DİB Yayınları, Ankara, 2007.
- Kazıcı,** Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1996.
- el-Kettânî,** Muhammed b. Ca‘fer, *Mütevâtir Hadisler*, Çev. Hâni’fi Akın, Karınca Yayınları, İstanbul, 2003.
Hadis Literatürü: er-Risâletü’l-Mustatrafe, Çev. Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- el-Kettânî,** Muhammed Abdülhay, *Hz. Peygamber’in Yönetimi ~et-Terâfibu’l-İdâriyye~*, Çev. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Kılıç,** Ünal, *Ebû Eyyûb el-Ensârî (Eyyûb Sultan)*, TDV Yayınları, Ankara, 2008.
- Köksal,** Mustafa Asım, *İslâm Tarihi*, Şâmîl Yayınevi, İstanbul, 1987
- el-Kuşeyrî,** Müslim b. Haccâc, *Sahîhü Müslim*, thk., Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, 2. bsk.
- Kutlu,** Sönmez, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler ~Hadîs Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi~*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2002.
- Küçük,** Raşit, “Ebû Saîd el-Hudrî”, *DİA*, X, 222-324.
- Mâlik b. Enes,** Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik, *el-Muvatta’*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Marshall,** Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.
- Mubeyyad,** Muhammed Sa‘îd Mubeyyad, *Mevsu‘atu Hayâti’t-Tâbiîn ve Tâbi‘ihim min Kütübi’t-Türâs*, Mektebetü Dâri’l-Feth, Katar, 2003,
- Mustafa,** İbrahim ve ark., *el-Mu‘cemu’l-Vasît*, el-Mektebetü’l-İslâmiyye, İstanbul, tsz.
- Mutçalı,** Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 1995.

- Naim,** Ahmed, - Miras, Kamil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, DİB Yayınları, Ankara, 1984.
- en-Nesâî,** Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şu‘ayb, *Sünenü’n-Nesâî*, thk. Bedrettin Çetiner, Dâru Sehnûn – Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- en-Neseî,** Hafızuddin Ebü’l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 2000.
- en-Neysâbüri** Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim, *Marifetü Ulûmi’l-Hadîs*, Dâru İhyâi’l-Ulûm, Beyrut, 1997.
-*el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, Konum, <http://www.almeshkat.net/boks/open.php?cat=8&book=418>.
- Nursî,** Said, *Mirkatü’s-Sünne ve Tiryak-ı Maraz-ı Bid’a Risalesi*, Envar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Öğüt,** Salim, “Evzâî”, *DİA*, XI, 546-548.
- Önkâl,** Ahmet, “Araplarda Ensâb İlmi ve İslâm Tarihi Açısından Önemi”, *SÜİFD*, III, (1990), 117-132.
- Öz,** Mustafa, “Ma‘bed el-Cüheni”, *DİA*, XXVII, 281-282.
- Özafşar,** Mehmet Emin, *Hadîsi Yeniden Düşünmek ~Fikhî Hadîsler Bağlamında Bir İnceleme~*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000.
- Özel,** Ahmed, “Mâlik b. Enes”, *DİA*, XXVII, s. 506-513.
- Özen,** Şükrü, “Kâdî Şürayh”, *DİA*, XXIV, 119-121.
- Özpinar,** Ömer, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005.
- Paçacı,** Mehmet, *Kur’an’a Giriş*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2008.
- Palabıyık,** M. Hanefi, “Cahiliye Dönemi ve İslâm’ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri”, *AÜİFD*, XXVII, 31-68.
- Remzi,** Ahmed Muhtar, *Siyeru A‘lâmi’l-Muhaddisîn*, Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut, 2005.
- es-Sâbüni,** Muhammed Ali, *Safvetü’t-Tefâsîr*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabi, Beyrut, 2004.
- es-Salih,** Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstılahları*, Çev. M. Yaşar Kandemir, İFAV Yayınları, İstanbul, 2007.

- Schoeler,** Gregor, “Sözlü Tora ve Hadis: Rivâyet, Yazım Yasağı, Redaksiyon”, Çev. Hüseyin Akgün, HTD, VI/I, İstanbul, 2008.
- Sezgin,** Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2000.
- Sıddîkî,** Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, Çev. Yusuf Ziya Kavakçı, Yeni Zamanlar Yayınevi, İstanbul, 2004.
- es-Süyûtî,** Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Ali, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2006.
-*Miftâhü'l-Cenne fî'l-İ'tisâm bi's-Sünne*, thk. Bedr b. Abdillâh el-Bedr, Dâru'n-Nefâis, Kuveyt, 1993.
-*Tabakâtu'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.
-*el-Câmiu's-Sağîr fî Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006.
-*Lübbü'l-Lübâb fî Tahrîri'l-Ensâb*, byy., tsz.
- es-Süveydî,** Ebü'l-Fevz Muhammed Emin el-Bağdadi, *Sebâikü'z-Zeheb fî Ma'rifeti Ka'bâili'l-Arab*, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, tsz.
- Şahin,** Sami, “Viâeyn Rivâyeti veya Ebû Hureyre'nin Ölümüne Sebep Olabilecek Gizli Bilgiler”, CÜİFD, VIII, (2004), sayı 1, ss. 93-108.
- Şehristani,** Muhammed Abdülkerim, *~el-Milel ve'n-Nihal~ İslâm Mezhepleri*, Çev. Mustafa Öz, Ensâr Neşriyat, İstanbul, 2005.
- et-Taberânî,** Süleyman b. Ahmed et-Taberani, *Mucemü'l-Kebîr*, konum, <http://www.almeshkat.net/boks/open.php?cat=8&book=417>.
- et-Tahâvî,** Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Sellâme et-Tahâvî, *Müşkilü'l-Âsâr*, V, 450, konum, <http://www.almeshkat.net/books/open.php?cat=8&book=609>.
- et-Tahhân,** Mahûd, *Teysîru'l-Mustalahi'l-Hadîs*, Mektebetu'l-Ma'ârif, Riyad, 1996.
- Tekineş,** Ayhan “muhtelifü'l-hadîs”, DİA, XXXI, 74-77.
- Tellioglu,** Ömer, “Mâlik b. Enes”, ŞİA, http://www.sevde.de/islam_Ans/islam_ans.htm.
- Toksarı,** Ali, “Hâlid b. Ma'dân”, DİA, XV, 286-287.
- Topuzoglu,** Tevfik Rüştü, “Halîl b. Ahmed”, DİA, XV, 309-312.

- Tuzcu,** Kemal, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, yıl 1, sayı 2, Ankara, 2001.
- Uğur,** Mücteba, *İmam Buharî*, TDV Yayınları, Ankara, 1994.
Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü, TDV Yayınları, Ankara 1992.
- Watt,** William Montgomery, *Kur'an'a Giriş*, Çev. Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000.
- Wensinck,** A. J., *Concordance et Indices de la Tradition Muslumane ~el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, Brill, Leiden, 1936-1969.
- Yalçın,** Abdulmetin, *Yemenli Hadis Râvisi Sahâbîlerin Tespiti*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Seminer Çalışması, AÜSBE, 2007.
- Yatkın,** Nihat, *Günahla İlgili Bir Hadisin Tahlili (Tesbit – Tenkid – Anlama)* İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2006.
- Yazır,** Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Feza Gazetecilik Yayını, İstanbul, tsz.
- Yıldırım,** Suat, *Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsîri*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Yıldız,** Hakkı Dursun, “Arabistan”, DİA, III, 248-258.
- Yörükân,** Yusuf Ziya, *İslâm Dini ve Mezhepleri Tarihi I: ~Hazret-i Muhammed'in Doğumundan Ölümüne Kadar~ İslâm Dini Tarihi*, TCKB Yayınları, Ankara, 2001.
İslâm Dini ve Mezhepleri Tarihi II: İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler ~İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Mansûr-i Mâturidî, TCKB Yayınları, Ankara, 2001.
- Yücel,** Ahmet, *Hadîs İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1998.
Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk Üç Asır, İFAV Yayınları, İstanbul, 1996.
“kitâbet”, DİA, XXVI, 82.
- Yüçetürk,** Orhan Seyfi, “Belkıs”, DİA, V, 420-421.

- ez-Zehebî,** Muhammed b. Ahmed, *el-Mu'în fî Tabakâti'l-Muhaddisîn*, thk. Muhammed Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- ez-Zehebî,** Muhammed Hüseyin, *Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât*, Çev. Enbiya Yıldırım, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2007.
- ez-Zerkeşi,** Bedruddin, *Hz. Âişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler*, Çev. Bünyamin Erul, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2002.
- Zorlu,** Cem, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasi İsyandar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.
- <http://www.kavimlerinhelaki.com/adkavmiubar.html>.
- <http://zulkarneyntez.blogcu.com/f-teba-el-Himyeri/247425>.
- http://www.40ambar.net/yazi_detay.php?Yazi_id=1065&yazar=34.

ÖZGEÇMİŞ

1977 yılında Erzurum/Tortum'da dünyaya geldi. İlkokulu Pasinler Yastıktepe İlkokulu'nda okudu. Pasinler Merkez Kur'ân Kursu'nda hafızlığını tamaladı. 1997 yılında Erzurum İmam Hatip Lisesi'nden, 2002 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl DİB personeli olarak memuriyete başladı. 2008 yılında Erzurum Mehmet Nuri Yılmaz Eğitim Merkezi'nden mezun oldu. Halen DİB bünyesinde Iğdır/Tuzluca vaizi olarak görev yapmaktadır.